

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ
JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW
MINISTRLOGI**

R.N. ESHNIYAZOV, I.P. NAJIMOV

QALA QURÍLÍSÍ HÁM XOJALÍGÍ EKONOMIKASÍ

Joqarí oqıw orınları bakalavriat tálim baǵdarı
studentleri ushın oqıw qollanba

TASHKENT-2018

UO‘K: 711:658(075.8)
KBK 65.012.2(50’)
E 98

E 98 **R.N.Eshniyazov, I.P.Najimov. Qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikası. — T.: «Fan va texnologiya», 2018, 172 bet.**

ISBN 978-9943-11-898-0

Bul oqıw qollanba «Qala qurılısı hám xojalıǵı» baǵdarı boyınsha bakalavrlar tayarlawdıń mámleketlik tálim standartı talaplarına muwapıq islep shıǵılǵan. Oqıw qollanbada qala qurılısı hám xojalıǵı kárxanalarınıń xojalıq mexanizmleri, olardıń qurılıstı joybarlaw sheńberindegi texnika-ekonomikalıq tiykarlaw máseleleri kórip shıǵılǵan. Qala qurılısı hám xojalıǵınıń ekonomikalıq máselelerin she-shiw boyınsha tiykarǵı teoriyalıq bilimler hám metodikalıq usınıslar keltirilgen.

UO‘K: 711:658(075.8)
KBK 65.012.2(50’)

Pikir bildiriwshiler:

- R.Qurbanbaev**—QMU «Injenerlik kommunikaciýalar qurılısı» kafedrası baslıǵı, texnika ilimleriniń kandidadı;
A. Orımbetov—JSHJ «Qaraqalpaq bahalaw xızmeti» bahalaw kompaniyası direktorı.

ISBN 978-9943-11-898-0

© **R.N.Eshniyazov, I.P.Najimov, 2018;**
© **«Fan va texnologiya» nashriyoti, 2018.**

KIRISIW

Ózbekstanda bazar ekonomikasına ótiw ekonomikalıq ósiw-
dıń bir qatar makroekonomikalıq faktorların keskin dárejede
kúsheytiwdi talap etedi. Bul tarawda júz berip atırǵan procesler
waqıyalardıń jedel almasıwı menen ámelge aspaqta. Mámlekettiń
ekonomikalıq ósiwin qollap-quwatlaw hám jedellestiriwde she-
shiwshi orındı óndiris investiciyaları qurawı kerek.

Tek ǵana investiciyalar bazasında ǵana tiykargı kapitaldı jańa-
law hám usı tiykarda islep shıǵarıw qárejetlerin kemeyttiriw hám
sapasın jaqsılaw menen ónimniń básekige shıdamlılıǵın asırıw
múmkın. Házirgi joqarı dárejede integraciyalasqan xojalıq sha-
rayatında mámlekettiń muwapıqlastırıwshı roli obyektiv túrde
salmaqlı bolıp qalmaqta.

Bazar qatnasıqlarına ótiwdiń Ózbekstan tárepinen tańlap
alıńǵan jolı ózine tán áhmiyetke iye bolıp, bunda sheshiwshi
orındı mámleket atqaradı.

Ekonomikanıń liberallastırılıwı sharayatında xojalıq subyekt-
leri rawajlanıwınıń jaǵdayı, áhmiyeti hám keleshegi, qarjı
resursların jámlew ózgeshelikleri, qarjılandırıw túrleri hám
metodları, finanslıq rejelestiriw, kárxana finanslıq xızmeti hám
investiciyalıq proces analizi, kárxananıń investiciyalıq qárejetleri
byudjetin úyreniw menen baylanıslı bir qatar jańa mashqalalardı
keltirip shıǵardı.

Ayırım kárxana baslıqları hám xızmetkerleri kúshli báseki
sharayatında kárxananı saqlap qalıw sırtın tolıq ańlap jetpegen,
innovaciyalıq hám finanslıq xızmetti shólkemlestiriw tarawında
jeterli bilimlerge, bazar ekonomikası sharayatında is-háreketin
turaqlı basqarıwdıń finanslıq tireklerine iye emes.

Kárxanada toplanǵan qárejetler byudjetin shólkemlestiriw
hám basqarıwdı jedellestriw baǵdarların ilimiy tiykarlaw házirgi
kúnde eń áhmiyetli máselelerden biri bolıp tabıladı.

Bul boyınsha biz tómendegilerdi aytıp ótpekshimiz:

1. Investiciyalıq táwekelshilik(risk)ler túsiniği;
2. Investiciyalıq táwekelshiliktiń túrleri;
3. Bank investiciyalarınń mámleket ekonomikalıq rawajlanıwına tásirin bahalaw;
4. Joybarlaw jumısınıń xalıqaralıq kórinisi.

Joqarıda ayılǵanlarǵa tolıǵıraq toqtalıp ótsek. Respublikamızda bazar qatnasıqlarınıń rawajlanıwı menen ekonomikamızdıń jetekshi tarmaqlarınıń biri-kapital qurılıstıń áhmiyeti jáne de artpaqta. Kapital qurılıstıń ózine tán qásiyeti sonnan ibarat, bul qatnasıqlar ózinde qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikası mashqalaların jámleydi. Sonday-aq, sociallıq qorgawǵa baǵdarlangan bazar qatnasıqların rawajlandırıw barısında ámelge asırılıp atırǵan reformalarǵa tán túrde xalıqtıń abadansılıq dárejesin belgilew sistemasında erkin bazar qatnasıqlarına tiykarlangan jańa ekonomikalıq mexanizmde payda etiw házirgi kúnniń aktual mashqalalarından biri esaplanadı.

Bul mashqalanıń aktuallıǵı sonda, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 7-fevral kúni «Ózbekstan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń eń áhmiyetli bes baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası haqqında»ǵı Pármanı qabıl etilgen edi. Pármannıń 4.3 «Arzan úy-jaylar qurıw boyınsha maqsetli baǵdarlamalardı ámelge asırıw, xalıqtıń jasaw sharayatın jaqsılanıwın támiyilewshi jol-transport, injener-kommunikaciya hám sociallıq infrastrukturanı rawajlandırıw hám modernizaciyalaw» punktinde qala hám awıllarımız infrastrukturasınıń jáne de rawajlandırıw boyınsha ámelge asırılıwı lazım bolǵan wazıypalar belgilenip qoyılǵan. Bunnan juwmaq shıǵarıp aytatuǵın bolsaq, qala qurılısı hám xojalıǵınıń ekonomikalıq mashqalaları júdá quramalı ekenligi kórinedi.

Bul oqıw qollanba qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikasınıń hártúrli tarmaqların kompleks túrde ózinde jámlestirgen. Materiallıq islep shıǵarıw tábiyy hám social-ekonomikalıq pánler menen birgelikte úyreniledi. Tábiyy pánler onı insan hám tábiyat arasındǵı ózara qatnas kóz qarasınan úyrenedi.

Social-ekonomikalıq pánler óndiris procesindegi insanlar arasındǵı, yaǵnıy islep shıǵarıw qatnasıqların «ekonomika»

faktori mazmunın qurawshı óndiris kúshleri menen baylanıslı túrde úyrenedi. Zamanagóy ekonomika anıq social-ekonomikalıq sharayatlar, ilimiy-texnika jetiskenliklerin ekonikağa engiziw haqındaǵı ilimiy bilimler sistemasına tiykarlangan.

Qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikası bul kapital qurılısta ulıwma ekonomikalıq nızamlar túrleri hám ózgeshelikleri haqındaǵı arnawlı ilimiy bilimler sisteması bolıp esaplanadı.

Qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikası óndiristiń materiallıq faktorların úyreniwshi arnawlı ilimiy pánlerdiń jetiskenlikleri menen ózara baylanıslı bolıp, bul pánler: «Arxitektura hám qala qurılısı tiykarları», «Qala qurılısı hám xojalıǵın shólkemlestiriw, rejelestiriw hám basqarıw», «Ońlaw qurılıs jumısları texnologiyası», «Imaratlar hám injenerlik komplekslerdiń texnikalıq ekspluataciyası» hám taǵı basqalar.

«Qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikası» áhmiyetli ulıwma lastırıwshı ilimiy pánler qatarına kiredi. Onda tómendegi ilimiy baǵdarlar úlken áhmiyetke iye:

- qala qurılısı hám xojalıǵı rawajlanıwınıń ulıwma ekonomikalıq nızamlıqları;

- ámeliy tarmaqlar aralıq ekonomika;

- anıq ekonomikanıń barlıq baǵdarları.

Qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikası pániniń obykti bolıp, qala qurılısı hám xojalıǵın shólkemlestiriw mexanizmi, basqarıw sisteması, tarmaq ishindegi hám tarmaqlararalıq sáykeslik, rawajlanıw dinamikası hám perspektivasın óz ishine aladı. Bul pánniń predmeti bolsa, qala xojalıǵı hám qurılısındaǵı ekonomikalıq mexanizm jaǵdayı rawajlanıwınıń anıq basqıshında kórinedi. Ol materiallıq, hám de ekonomikalıq qatnasıqlarǵa tayanıwshı obyektiv faktorlar jıyındısınan payda boladı.

«Qala qurılısı hám xojalıǵı» ekonomikasın úyreniw obykti hám predmeti «Qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikası» kursınıń atamasın anıqlaydı.

«Qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikası» kursınıń tiykarǵı máseleleri tómendegilerde óz sheshimin tabadı:

1. Nátiyjelilikti asırıw maqsetinde ekonomikalıq mexanizmdi turaqlastırıw;

2. Izleniw obyektlari hám olardıń texnikalıq-ekonomikalıq kórsetkishleri ushın qollanıwshı baǵdarları, usıl hám metodlardı keleshekte rawajlandırıw.

Ásirese, bul máseleler qurılıs qánigeleri boyınsha xızmetkerlerdi tayarlawshı qurılıs joqarı oqıw orınları ushın áhmiyetli esaplanadı. Bul qánigeler ekonomika hám basqarıw tiykarların iyelewlari lazım, sebebi házir básekige múnásip bazar qatnasıqların rawajlandırıw waqtı keldi, bunda hárbir rejeniń jobalı hám shólkemlesken sheshimi ekonomikalıq tárepten tiykarlanıwı zárúr. Bul talaptı xojalıq júrgiziwdiń ekonomikalıq metodların biliwshı qánigeler ǵana tolıq orınlay alıwı múmkin.

Pánniń ámeliy áhmiyeti keleshek qánigelerin hártúrli xojalıq jaǵdayları menen baylanıslı texnikalıq-ekonomikalıq esap-kitaplardı erkin orınlawǵa, shólkemlestiriwshilik hám texnikalıq ilájlardı alıp barıwdıń ekonomikalıq nátiyjeliligin arttırıwǵa, óndiristi nátiyjeli basqarıw ushın ekonomikalıq metodlardı qollanıw hám basqalarǵa úyretiw bolıp tabıladı.

Bul oqıw qollanba jańa ólshem talapları boyınsha dúzildi hám Respublika muwapıqlastırıwshı komissiya usınıs etken baǵdarlama tiykarında jazıldı. Onda baǵdarlamadaǵı barlıq temalar qamtıldı.

Oqıw qollanabada oqıtıwdıń jańa texnologiyalıq ózgeshelikleri esapqa alınǵan, kitapta tiykarǵı tayanısh túsiniqler hám atamalarǵa túsindirme sózlik berildi. Kitaptıń aqırında bolsa tiykarǵı hám qosımsha ádebiyatlar dizimi keltirildi.

Qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikası boyınsha bul oqıw qollanba tiykarınan joqarı oqıw orınları qurılıs tarawınıń qala qurılısı hám xojalıǵı baǵdarları boyınsha bilim alıp atırǵan studentlerge arnalǵan bolıp, ol joqarı bilimlendiriwdiń bakalavriat basqışında oqıtılıwı rejelestrilgen «Qala qurılısı hám xojalıǵı ekonomikası» páni oqıw baǵdarlamaları tiykarında jazılǵan. Sonday-aq, oqıw qollanbadan ámeliyatshı-qánigeler, ilimiy izertlewshiler hám usı taraw menen qızıǵıwshılar da paydalanıwları múmkin.

I B A P. QURILISTA INVESTICIYALIQ JOYBARLAR HAM KAPITAL QOYILMALAR NATIYJELILIGI

1.1. Investiciya ham kapital qoyilmalar mazmuni

Respublikamizda bazar qatnasıqlarına ótiw dáwirinde ekonomikanıń radikal ózgeriw nátiyjeleri kórilip, búgingi kúnde onıń jańa zamanagóy táreplerge iye bolǵanlıǵın kóriwimiz múmkin.

Ózbekistan ekonomikasındaǵı tiykarǵı reformalar investiciyalar túrindegi kapital qoyilmalardı qollanıw ushın jańa sharayatlar jarattı. Milliy ekonomikamızdın rawajlanıwı, ilim-texnika jetiskenlikleri, xalıqtın bántligi, sonday-aq ekonomika quramının qayta qurılıwı aktiv investiciya siyasatın ótkeriw menen baylanıslı. Investiciyalardı keń túrde jámlew tiykarınan quramalı ózgerislerdi jáne de tereńlestiriwge, ekonomikamızdın bekkem materiallıq texnikalıq bazasın jaratıwǵa, mámlekettiń makroekonomikalıq turaqlılıǵın hám ekonomikalıq rawajlanıwın támiyinlewge qaratılǵan.

«Investiciya bazasın» rawajlandırıw hám tereńlestiriw reformalar strategiyasınıń júdá áhmiyetli shárti bolıp esaplanadı. Eksport imkaniyatın keńeytiriwge kúshli investiciya siyasatın qollanıw jolı menen ǵana erisiw múmkin. Bunıń ushın óz qárejetlerimizdi hám sırtqı kreditlerdi tikkeley investiciyalar hám olardıń barlıq dereklerin iske qosıw zárúr. Respublikamızda investiciya siyasatın jaqsılaw, kapital qoyilmalar nátiyjeliligini asırıwǵa qaratılǵan qatar is-ilájlar belgilendi. Dáslep qolaylı investiciyalıq sharayat jaratıwǵa itibar qaratıldı. Solay etip, ekonomikanıń real sektorındaǵı investiciyalıq xızmettiń normativ-huqıqıy bazası sistemalı túrde islep shıǵıldı. Ózbekstanın sırtqı ekonomikalıq jumıslarına tiyisli huqıqıy hújjetler sistemasında sırt el investiciyaları máselelerine tikkeley tiyisli bolǵan nızamlar áhmiyetli orındı iyeledi.

Jaqın tariyxımızǵa názer awdarsaq, sırt el investorlarınıń nátiyjeli jumıs kórsetiw kepilliklerin támiyinlew, sırt el finanslıq hám basqa resurslardı zamanagóy shet el texnologiyası hám basqarıw tájiriybesin ornatiw, hám de onnan

aqılğa muwapıq paydalanıw maqsetinde mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıwına, sonday-aq onıń dúnya sistemasına integraciyalasıwına kómeklesiw ushın 1998-jıl 30-aprelde Oliy Majilis tárepinen jańa hújjet—«Sırt el investiciyaları haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikasınıń Nızamı hám «Sırt el investorları huqıqlarınıń kepillikleri hám onı qorgaw is-ilájlari haqqında» Nızam qabıl etildi.

Keyingi jıllarda respublikamızdın investiciya tarawındaǵı ámeliy is-ilájlari anaǵurlım artıp baratırǵanlıǵı maqtawǵa ılayıq.

«**Investiciya**» latinsha «**invest**»—sózinen alınǵan bolıp, pul qarjıların jumsawdı ańlatadı. Ámelde «investiciyalar» túsiniǵı kárxana tárepinen qanday da uzaq múddetli qárejetlerdi ámelge asırıwǵa qarata qollanıladı. Bunda kárxanalar investiciyalardı jámlew, aylanıs hám finanslıq tarawda qollanıwǵa paydalanıw mumkin.

Investiciyalar haqqında ayılǵanda, investor ne hám qay jerde jumsalıwı, qanday maqsette ekenligi haqqında anıq túsinikke iye bolıw kerek.

Investiciyalar — tiykarǵı hám aylanıs kapitaldı qayta tik-lew hám kóbeytiwge, óndiris quwatlılıǵın arttırıwǵa ketken qárejetlerdiń pul túrindegi kórinisi. Ol pul qárejetleri, bank kreditleri, akciya hám basqa qımbatlı qaǵazlar túrinde ámelge asırılıwı mumkin.

Investiciyalardı júzege shıǵarıw boyınsha ámeliy qárejetler **investiciyalıq xızmet**, investiciyalardı ámelge asırıwshı shaxs-**investor** dep ataladı. Investiciyalardı tómendegi derekler esabınan ámelge asırıw mumkin:

➤ investorlardın óz qarjı resursları (payda, amortizaciya ajratpaları, toplanǵan pul jamǵarmaları hám t.b.);

➤ qarızǵa alınǵan finanslıq qárejetler (obligaciya zayomları, bank kreditleri);

➤ jıynalǵan finanslıq qárejetler (akciyalardı satıwdan alınǵan qárejetler, fizikalıq hám yuridikalıq shaxslardıń úlesi hám basqa) tólemleri;

➤ byudjetten investiciyalardı qarjılandırıw;

➤ sırt el puqaraları qarjıları.

Tiykargı qárejet jumsawshılar (investorlar) bolıp kárxanalar, mámleket hám jeke puqaralar esaplanadı. Olardıń investiciyaları tómendegishe kóriniste bolıwı mumkin:

❖ bankler hám basqa finans-kredit shólkemleriniń finanslıq resursları;

❖ kárxanalardıń finanslıq-ekonomikalıq jumısınıń nátiyjeleri sıpatında olardıń paydaları;

❖ jeke shaxslardıń amanatları;

❖ isbilermenlerdiń turaqlılıǵı hám waqtı.

Investiciyalardı ámelge asırıwdıń tiykargı maqseti bolıp dáramat hám payda alıw esaplanadı. Bunda payda degende, tek ǵana kárxana tárepinen alınatuǵın qosımsha paydanı emes, al rentabelliktiń jetiliskeń dárejesin saqlap qalıw, múmkin bolǵan zıyanlardı kemeyttiriw, ónim tutınıwshıları quramın keńeytiw, bar ónimdi satıw bazarların keńeyttiriw hám jańaların qolǵa kirgiziwdi de túsiniw zárúr.

Investiciyalardıń tiykargı tarawları tómendegiler:

➤ *finanslıq taraw*: hárturli akciyalar, obligaciyalar hám basqa qımbat bahalı qaǵazlar, qamsızlandırıw, (bunday investiciyalawda biz «puldı pul keltiredi» sıyaqlı jaǵday menen ushırasamız hám bunda tovar bazarın toltırıw ámelge asırılmaydı);

➤ *materiallıq taraw*: investiciyalaw real islep shıǵarıwda ámelge asırıladı. Bunda qárejetler tiykargı islep shıǵarıw fondların toltırıw, ózgertiw hám zamanagóylestiriwge, zárúr aylanıs fondların payda etiw, kárxana xızmetkerlerin toplawǵa, ilimiy-izertlew hám tájiriye-konstruktorlıq jumıslarına hám basqalarǵa qaratıladı.

Investiciyalaw-hár qanday qárejetti dáramat hám payda alıw maqsetinde hártúrli tarawlarǵa qoyıw bolıp tabıladı.

Kárxanalar ushın eń isenimlisi keleshekli investiciyalaw bolıp, materiallıq tarawdı investiciyalaw júdá áhmiyetli esaplanadı.

Kapital qoyılmalar degende, hárekettegi tiykargı fondlardı ońlaw, texnikalıq tárepten qayta ońlaw hám keńeytiriw, jańaların jaratıw ushın arnalǵan qárejetler túsiniledi. Kapital qoyılmalar ekonomikanıń tiykargı, yaǵnıy qurılıs hám basqa xojalıq

jumısı obyektlerine jámleniwshi pul quralları, qımbat bahalı qağazlar esaplanadı. Kapital qoyılmalar birinshi nábette ilimiy-texnikalıq rawajlandırıw, miynet ónimdarlıǵın asırıwdı támiyinlewshi xojalıq tarawların rawajlandırıw ushın baǵdarlanadı.

1.2. Kapital qoyılmaların dúzilisi

Kapital qoyılmalar qurılıs hám montaj jumısları, ásbap-úskenelerdi ońlaw hám basqa kapital jumıs qárejetlerin óz ishine aladı. Olar quramınıń procentlik dúzilisi kapital qoyılmaların ulıwma strukturasını anıqlaydı. Ásbap-úskeneler úlesi kóp bolǵan kapital qoyılmalar strukturası nátiyjelirek esaplanadı.

Qurılıs-montaj jumısları qárejetlerine: konstrukciyalar montajı boyınsha ulıwma qurılıs hám olarǵa baylanıslı jumıslar, remont-texnikalıq jumıslardı óz ishine aladı.

Kapital qoyılma—islep shıǵarıw hám islep shıǵarıwshı bolmaǵan tiykargı fondlardı jańalaw, keńeyttiriw hám qayta ońlaw, texnikalıq qayta qurallandıırıwǵa baǵdarlangan materiallıq-texnikalıq, miynet hám finanslıq resurslar jıyındısıń pul kórinisi bolıp tabıladı.

Kapital qoyılmaları maqsetli rejelestiriwde olardı tákirar islep shıǵarıw, texnologiyalıq, tarmaqlı hám aymaqlıq strukturası itibarǵa alınıwı kerek. Kapital qoyılmaları tákirar islep shıǵarıw dúzilisin rejelestiriw ámeldegi kárxanalar quwatın saqlap turıw hám kóbeytiwdegi kapital qoyılmaların racional kólemin salıstırmaǵı anıqlawdan ibarat. Bul ámeldegi kárxanalardı texnikalıq tárepten qayta ońlaw, keńeyttiriw hám jańa kárxanalar qurıwdı názerde tutadı.

Kapital qoyılmanı tákirar islep shıǵarıw dúzilisin ulıwma bahalaw ushın kárxanalardı texnikalıq qayta qurallandıırıw, keńeyttiriw hám ońlaw, jańa texnologiyalar qurıwǵa baǵdarlangan kapital qoyılmaların salıstırma awırılıq kórsetkishinen paydalanıladı. Kapital qoyılmanıń texnologiyalıq dúzilisin rejelestiriw qurılıs-montaj jumısları, ásbap-úskeneler hám basqa qárejetlerdiń racional kólemi hám salıstırma awırılıq kórsetkishin belgilewdi óz ishine aladı. Kapital qoyılmanıń ulıwma kólemdegi

úskeneler bahasınıń salıstırmalı muǵdarı qansha joqarı bolsa kapital qoyımalardıń texnologiyalıq dúzilisi sonsha rawajlangan boladı.

1.3. Investiciyalıq joybardıń ekonomikalıq nátiyjeliligin anıqlaw metodları

Investiciyalardıń ekonomikalıq nátiyjeliligin bahalaw júdá quramalı hám áhmiyetli másele bolıp esaplanadı. Bul tikkeley investiciyalıq qararlar qabıl etiwde tiykarǵı orındı iyeleydi. Investiciyalardıń ekonomikalıq nátiyjeliligin bahalawdıń metodikalıq tiykarları júdá keń. Onıń mazmunı investiciyalıq qararlar nátiyjeliligi hám finanslıq nátiyjeliligi hártúrli ishki hám sırtqı faktorlarǵa baylanıslı bolǵan jaǵdayda, sonday-aq, turaqlı hám dáwirli parıqtı esapqa alǵan jaǵdayda bahalawdı talap etedi.

Investiciyalıq jumıs nátiyjeliligin islep shıǵarıw faktorları háreketinde erisilgen nátiyjeler quraydı, onıń paydalılıǵın bolsa, ekonomikalıq proceslerdiń nátiyjeliligi kórsetedi. Bul tikkeley dáslepki kapitaldıń dáwirlik hám turaqlı háreketleniw qaǵıydası mazmunın da quraydı.

Bul ayılǵanlardan kelip shıqqan halda investiciyalıq joybarlar nátiyjeliligin tómendegishe túsindiriw múmkin: investiciyalıq joybarlar nátiyjeliligi degende ishki kapitaldıń háreketleniwi dawamında aktivler aǵımınıń kóbeyiwi yaki qatnasıwshılardıń kapitaldaǵı úlesin arttırıwǵa alıp keliwshi finanslıq nátiyjeliliktiń ósiwi túsiniledi.

Joqarıda aytıp ótilgenindey joybarlar nátiyjeliligin bahalaw dáwirli (waqıtlı) hám turaqlı parıqlar mazmunın túsiniw qıyın emes. Dáwirli parıq sıpatında olardıń qaplanıwshılıǵın, turaqlı parıqlar sıpatında investiciyalıq joybarlar kóz qarasınan pul yaki aktivler aǵımınıń ósip barıwındaǵı turaqlılıǵın túsiniw múmkin.

Investiciyalıq jumıs nátiyjeliligin bahalawda paydanı maksimalıstırıw tiykarǵı faktor sıpatında qaraladı. Búǵan óz-ózinen erisip bolmaydı, álбетте. Bul tikkeley qárejetlerdi yaki aktivlerdiń shıǵıp ketiwin maqsetli basqarıwdı, olardı tereń, ishki hám sırtqı faktorlar tásirinde analiz etiwdi talap etedi. Ádette,

investiciyalıq joybarlar nátiyjeliligin bahalawda ol yaki bul usıldı paydalanıwda álbette, joybar túrine, tarmaq yaki qaysı bólimge baǵdarlanganlıǵına, buyırtpashılar isbilermenligi hám basqa bir-qatar faktorlarǵa áhmiyet beriledi.

Ulıwma alganda investiciyalıq joybarlar nátiyjeliligin bahalawdıń barlıq usılları kompleksin eki toparǵa ajratıw múmkin:

- Ápiwayı-dástúrli usıllar;
- Diskontlaw (shegirmelew) koncepciyasına tiykarlangan usıllar.

Ápiwayı-dástúriy usıllar kompleksine investiciyalardıń qaplanıwshılıq dáwiri hám ortasha payda shegarası, zıyansızlıq noqatın anıqlaw, analizlew usılları kirgiziledi.

Diskontlaw koncepciyası onı 2-metodta parıqlaydı. Bul tikkeley sap baha boyınsha investiciyalıq joybarlar rentabelligi hám ishki payda shegin anıqlaw, analizlew usılların óz ishine aladı.

Joybarlaw analiziniń ekonomikalıq hám finans bólimleri usı hám keleshek jaǵdayların salıstırıw kórinisine alıp keliwde bir qıylı usıldan paydalanıladı.

Bul usıl diskontlaw (shegirmelew) dep atalıp, ol sonday process jaratadı, onnan adamlar házirgi hám keleshek tutınıwı aralıǵındaǵı tańlawda paydalanadı. Diskontlawda ádette investiciyalawdı qarama-qarsı imkaniyatı menen anıqlawshı házirgi payız stavkası jumsaladı hám hártúrli waqıtlarda alınatuǵın yaki bólinetuǵın bir qıylı muǵdardı salıstırma bahasın esaplawda isletiledi. Diskontlaw tiykırı bolıp «waqtınshalıq abzallıq» túsinigi yaki pullardı waqt boyınsha bahasınıń ózgeriwi xızmet etedi. Bul aldınıraq alınǵan pullar keyinirek alınǵanlarına qaraganda salıstırma kóbirek bahǵa iye boladı degeni.

Finanslıq hám ekonomikalıq analizde diskontlaw payda hám qárezetlerdi diskont stavkası járdeminde hár jılı qayta esaplap shıǵıw mánisin bildiredi. Bul óz náwbetinde payız ólsheminde basqa investiciyalardan keletuǵın paydanı kórsetedi hám dáramat, qárezetlerdiń áhmiyetin bilip alıwǵa múmkinshilik beredi. Kommerciyalıq analizde diskont stavkası firmanıń qosımsha kapitaldı jolǵa salıwǵa ketken qárezetlerin anıqlap beredi. Ekonomikalıq analizde diskont stavkası ekonomikada

básekilesiwshi investiciyalıq imkaniyatlar bar ekenliginen derek beredi.

Investiciyalıq joybarlar nátiyjeliliginiń bahalawda hám dáramatlılıǵına tásir etiwshi áhmiyetli faktorlarǵa áhmiyet beriw kerek. Bul dáslepki procesti jáne de quramalastıradı. Sebebi, bul faktorlar tásinin bilместen paydalı investiciyalıq qarar qabıl etip bolmaydı.

Bular qatarına investiciya dárejesi, mámleket salıq hám amortizaciya siyasatınıń ózgeriwi, reformalar hám basqa bir qatar faktorlardı kirgiziw múmkin. Sonday-aq, operaciyalıq hám finanslıq tayanış, táwekelshilik dárejesiniń hárbir elementin obyektiv hám subyektiv faktorlarǵa baylanıslı bolǵan túrde úyreniwge de itibar beriw kerek.

Ekonomikalıq ádebiyatlarda investiciyalıq joybarlar nátiyjeliliginiń bahalawda júdá kóp elementli formulalar keltiriledi. Bul formulalar mazmunı jagınan ápiwayı dúzilgen, biraq onıń dúzilisi biraz quramalastırılǵan. Sol sebepli, metodıkanı belgilewde biz kóbirek ekonomikalıq analizdi ápiwayı dástúrli metodlardan paydalanıwdı usınıs etemiz. Bunı tuwrı sap házirgi baha, kelesi baha dárejesin anıqlawdaǵı baylanıslarda kóriw múmkin.

Investiciyalıq joybarlar nátiyjeliliginiń juwmaqlawshı ólshe-mi onıń paydalılıǵın kórsetiwshi, rentabellik kórsetkishi ar-qalı bahalanadı. Investiciyalıq joybarlar rentabelligi alınǵan dáramatlar menen islengen qárejetler arasındaqı salıstırmalıqtı kórsetedi. Bul tikkeley hárbir sumlıq qárejet esabına tuwrı keletuǵın payda (dáramat) summasın bildiredi:

$$R = \sum (PT_d) / ((1+E)g)(1/K) = \sum (PT_d) / (1+E)gK$$

bunda:

R — hárbir sumlıq qárejet esabına tuwrı keletuǵın payda summası;

PT_d — D dáwirdegi pul túsimleri;

K — investiciyalıq kapitaldıń dáslepki bahası;

D — dáwir, jıllar;

E — payız stavkası;

g — sap qun;

Investiciyalıq joybarlar nátiyeliligin bahalawda pul túsimleriniń zıyansızlıq dárejesin belgilew áhmiyetli másele bolıp tabıladı. Bunda dáramat hám qárejetler salıstırmasındaǵı ózgeris noqatı belgilenedi. Bul noqat paydasızlıq (zıyansızlıq) noqatı dep ataladı.

Belgili bolǵanıday, bazargá kirgizilgen yaki satıp alıǵan ónimde eki túrli baha boladı. Birinshisi, usı ónimdi islep shıǵarıw ushın ketken qárejetleriniń sap bahası. Ekinshisi, usı ónim boyınsha kárxana alıwı múmkin bolǵan yaki kútilgen payda summasınan ibarat. Bunı formula túrinde tómendegi kóriniste kórsetiw múmkin:

$$\sum q_p = \sum q_c + f$$

bunda:

q — ónim kólemi;

p — satılǵan ónim bahası;

c — ónim birligi ózine túser bahası;

f — payda jıyındısı.

Teńlik noqatında payda hám zıyan bolmaydı degendi esapqa alsaq, payda tómendegi kóriniske iye boladı:

$$\sum q_p = \sum q_c$$

Biraq, qárejetler tábiyiy bunday juwmaq shıǵarıwǵa imkaniyat bermeydi. Sebebi, qárejetlerdi ónim kólemine baylanıslı halda ózgeriwın esapqa alsaq, olardı ózgeriwshi, shártli hám turaqlı ózgermeytuǵın qárejetlerge bóliw múmkin, yaǵnıy:

$$\sum q_c = \sum q_s + V$$

bunda:

s — ónim birligine qarap ózgeriwshi qárejet;

V — jámi ózgermeytuǵın qárejetler;

Bunnan jańa túsinike ótiw múmkin:

$$\sum q_p = \sum q_s + V$$

Bunnan ónim islep shıǵarıwdıń muǵdar kórsetkishin anıqlaw ańsat boladı, yaǵnıy:

$$q(p-s) = V; \quad q = V/(p-s)$$

Investiciyalıq joybarlar nátiyjeliligin bahalawda ekonomikalıq paydadan tısqarı, kommerciyalıq hám byudjet paydası da bahalanadı. Investiciyalıq joybarlar, kommerciyalıq paydanıń qatnasıwshıları yaqı tárepleri ushın joybarlardıń ámelge asırılıwı dawamlılıǵın, byudjet dárejesi dawamlılıǵın kórsetedi.

Ádette biznestiń dáslepki qádemi paydalı joybarlardı dúziw menen baslanadı. Bunı tikkeley óz ornında ayılǵan qaǵıyda dep te ataw múmkin. Nege degende, qarama-qarsılıqlar tiykarındaǵı paydalı joybarlardı dúziw ekonomikalıq háreketti jolǵa qoyıwdıń dáslepki shárti bolıp esaplanadı. Ekonomikalıq hárekettiń tiykarǵı shárti bolǵan paydaǵa iye bolıw bolsa, investiciyalıq joybarlardı tereń analiz etiw tiykarında belgilewdi talap etedi.

Investiciyalar nátiyjeliligi qoyılmalar hám investiciya qárezeti qatnası menen anıqlanadı. Iqtıyarlı investiciyalıq háreket investiciyalıq joybardı islep shıǵıw hám onı ámelge asırıwdı óz ishine alǵanlıǵı sebepli, tómendegi túrde kórip shıǵamız.

Joybar eki mániste túsiniledi: kelesi jumıs maqsetine erisiw boyınsha sáykes hújjetler jıynaǵına baylanıslı joybar sheshimi sıpatında, maqsetke erisiwge baǵdarlangan hújjetler hám jumıs, yaǵnıy háreketler kompleksi sıpatında da túsiniledi.

Joybar nátiyjeliligin bahalaw tómendegi basqışlarda ámelge asırıladı:

- investiciyalıq usınıslar hám niyetler haqqında deklaraciya (investiciyalıq ekspress bahasın) islep shıǵıw;
- “investiciyalardı tiykarlap beriw”di islep shıǵıw;
- TET (texniklıq ekonomikalıq tiykar)dı ishlep shıǵıw;
- investiciyalıq joybardı ámelge asırıw.

Barlıq basqışlarda nátiyjelikti bahalaw faktorları bir qıylı bolıp qaladı.

Jáhán ámeliyatında, investiciyalıq joybarlar ekonomikalıq nátiyjeliligin anıqlaw boyınsha birqansha metodlar bar. Olar arasında, anıq joybardı qarjılandırıw boyınsha investiciyalıq

sheshimdi talap etiwshi metod úlken galabalıqqa iye. Usıǵan baylanıslı, birinshi náwbette dıqqat itibar kapital qoyılmalar bahasına qaratıladı.

Investiciyalardan aldınǵı basqısha investiciya joybarları nátiyjeliligin bahalawdıń tiykarǵı derekleri bolıp tómendegiler esaplanıladı:

- bul joybardı ámelge asırıwda, onıń tikkeley hár bir qatnasıwshısı ushın finanslıq nátiyjelerdi súwretlewshi-kommerciyanıń nátiyjeliligi;

- joybardı ámelge asırıw nátiyjesinde jergilikli hám aymaqlıq byudjetlerdiń finanslıq túsiniqlerin kórsetiwshi byudjet nátiyjeliligi;

- joybar qatnasıwshılarınıń tikkeley finanslıq qızıǵıwshılıǵınan sırtqa shıǵıwshı qárejet hám nátiyjeler qatnasın esapqa alıwshı ekonomikalıq nátiyjeliklik.

Bul belgiler boyınsha joybarlar nátiyjeliligin bahalaw ushın qollanıwshı tiykarǵı kórsetkishler qatarına tómendegiler kiredi:

- joybardıń sap bahası;
- investiciyalar rentabelligi;
- joybar dáramatınıń ishki shekleniwi.

Kórsetilgen kórsetkishler investiciyalar maqsetine baylanıslı, basqa kórsetkishler menen (mısalı materiallıq kólem) zıyansızlıq noqatları, ekologiyalıq tazalıǵı hám t.b. menen tolıqtırılıwı múmkin.

Kórilgen belgiler (kriteriya)lar arasındǵı joybardıń ámelge asırılıwında bir bólek orın sociallıq juwmaqlardı túsindiriwshi nátiyjelikke tiyisli bolıp, qaǵıyda boyınsha, ol insan resursları jaǵdayın jaqsılaw menen baylanıslı yaǵnıy, jańa nátiyjeli jumıs orınların jaratıw, jumısshılar dárejesin kóteriw, dáramatlardıń ósiwi hám t.b.

Investiciyalıq joybarlardı islep shıǵıw hám ámelge asırıwda qaǵıyda boyınsha kóp ǵana subyektler qatnasadı hám olardıń hár biri óz ekonomikalıq mápin oyladı. Sonıń ushın, joybardıń tek ǵana ulıwma nátiyjesin emes, al hár bir qatnasıwshıǵa tiyisli nátiyjelikti de bahalaw áhmiyetke iye.

Investiciyalıq joybardıń pul aylanısı tolıq ciklı (esap-kitap dáwiri) barısında onıń ámelge asırılıwı menen baylanıslı barlıq pul túsimleri hám tólemlerdi ózinde jámleydi.

Esap-kitap dáwiri degende, joybardıń basınan, aqırına shekem bolǵan waqıt dáwirine aytıladı. Esap-kitap dáwiri (t) qádemlerge bólinedi, olar shegarasında finanslıq kórsetkishlerdi bahalaw ushın maǵlıwmatlar toplanadı. Esap-kitap qádemi pútın oń sanlar $[0,1,...n]$, menen anıqlanadı, esap-kitap dáwiri shegarasındaǵı waqıt bolsa jıllar, yaki jıl sherekleri menen ólshenedi hám belgilengen moment $t[0]=0$ den esaplanadı. Eger de nolli adım baslanıwı baza esaplasa, ol jaǵdayda bul sanlı moment baslanıwı $t[m]$ arqalı belgilenedi. Bul jaǵdayda $t[m]$ T sanlı adım aqırın belgileydi. Soǵan qarap, pul aǵımı bahası egerde t waqıtqa tiyisli bolsa, $f(t)$ funkciya arqalı, egerde esap-kitaptıń m-adımına tiyisli bolsa, $f(m)$ funkciyası menen belgilenedi.

Hárbir adımda pul aylanısı bahası tómendegiler menen belgilenedi:

- túsimler, yaǵnıy bul adımdaǵı pul túsimleri kólemi;
- shegirmeler, yaǵnıy bul basqıshtaǵı tólemler kólemi;
- qaldıq (nátiyje) túsım hám shegirmeler arasındaǵı parıq.

Investiciyalıq joybar pul aylanısı $f(t)$ tómendegi jumıs túrleriniń quramalı bólegi jıyındısınan payda boladı:

1. investiciyalıq xızmet pul aǵımı $f[i](t)$;
2. operaciyalıq xızmet pul aǵımı $f[o](t)$;
3. finanslıq xızmet pul aǵımı $f[f](t)$.

Investiciyalıq xızmet pul aǵımı tómendegilerdi óz ishine aladı:

a) Joybar dawamı hám juwmaǵında aktivlerdi satıwdan túsimler hám aylanıs kapitaldı asırıw esabınan túsimler;

b) kapital qoyılmalar shegirmesi, onlaw hám saplastırıw (likvidaciya) qárejetleri, aylanıs kapitaldı kóbeytiw qárejetleri hám qosımsha fondlarǵa qaratılǵan qárejetler jıyındısınan ibarat.

Operaciyalıq xızmette pul aǵımları óz ishine tómendegilerdi aladı:

a) satıw hám satıw emes shıǵınlargá qosımsha fondlarga qaratilǵan qurallardan keliwshi barlıq túsimler jıyındısı;

b) óndiris qárejetleri hám salıqlar summası sıpatında shegirmeler.

Finanslıq xızmet pul aǵımı bolsa tómendegiler esabınan qalıplesedi:

a) jeke kapital hám jámlengen qurallar (subsidiya, dotaciya, zayomlar hám kárxana shıǵargan jeke qarız qımbatlı qaǵazlar)dı jámlewge baǵdarlangan túsimler;

b) zayomlar hám kárxana shıǵargan qımbatlı qaǵazlardı qaytarıw hám xızmet kórsetiw qárejetleri, kárxana akciyaları boyınsha dividendler tólew sıyaqlı shegirmeler.

Pul aǵımları krizislik proceslerine baylanıslı bolıp, barlıq waqıtta da bir qıylı qungá iye bolmaydı. Soǵan qarap, olardıń hártúrli dáwirlerdegi, hártúrli esap-kitap adımındaǵı qunın anıq waqıttaǵı qunına keltiriw zárúrligi tuwıladı. Sońǵı waqıt, ol keltiriw momenti dep ataladı hám $t[0]$ arqalı belgilenedi. Bul proces pul aǵımın diskontlaw dep ataladı.

Diskontlaw (discounting) bul hártúrli jıllardaǵı ekonomikalıq kórsetkishlerdi waqıt boyınsha jánjaqlama salıstırıw bolıp tabıladı.

Diskontlawdaǵı tiykarǵı ekonomikalıq sheklew sıpatında diskont shegi (E) jumsaladı, ol birlik bólimleri yaki jıldaǵı payız esabında belgilenedi.

Aytayıq, pul aǵımın m -adımında diskontlaw ushın, onıń bahası $f[m]$ diskontlaw koefficientine kóbeytilei.

Investiciyalıq joybar nátiyjeliligin esaplaw ushın tómendegi tiykarǵı kórsetkishlerden paydalanıladı.

- sap dáramat (SD);
- sap diskontlangan dáramat;
- dáramattıń ishki norması (DIN);
- qosımsha qarjılandırıwǵa zárúrlík (joybar bahası);
- qárejet hám investiciyalar dáramatı indeksi;
- qárejetlerdi qaplaw múddeti;

- joybar aǵzası sıpatında kárxana finans jaǵdayın belgilewshi kórsetkishler jıyındısı.

Joqarıdaǵı tiykarǵı kórsetkishler quramın kórip shıǵamız. Sap dáramat degende, esap-kitap dáwiriniń barlıq adımlarında jıynalıwshı pul aǵımları saldósı túsiniledi.

Sap diskontlangan dáramat (SDD) esap-kitap dáwirinde jıynalǵan diskontlangan nátiyjeni kórsetedi.

Sap dáramat sap shegirmelengen dáramat arasındaǵı parıq joybar shegirmesi dep ataladı. Eger SDD zıyansız yaqı onıń zıyansızlıq shártin orınlaǵanda eń úlken bahaǵa iye bolsa, ol jaǵdayda investor kóz qarasınan joybar nátiyjeli dep tán alınadı.

Dáramattıń ishki norması (DIN) (rentabellik ishki norması, shegirmeniń ishki norması) degende, E niń maqullangán bahası túsiniledi. Shegirme normada SDD joybarı nolge teńlesse, úlken bahalarda E biykarlaw boladı. $DIN > E$, SDD maqul bolǵan investiciyalıq joybarlar nátiyjeli, kerisinshe jaǵdayda bolsa nátiyjesiz boladı.

Qosımsha qarjılandırıwǵa talap investiciyalıq hám operaciyalıq xızmettegi biykar bolǵan saldonıń absolyut úlkenligi maksimal bahası menen belgilenedi, yaǵnıy ol joybardıń finanslıq ámelge asırılawın támiyinlew ushın zárúr bolǵan sırtqı joybarlawdın minimal kólemin kórsetedi. Sonlıqtan, qosımsha qarjılandırıwǵa talaptı basqasha etip aytqanda, qáwip-qáter kapitalı dep te ataydı.

Dáramat indeksleri bul — joybarǵa jumsalǵan investiciyalardıń jumsalıwı. Dáramat indeksleri esap-kitap shegirmelengen pul aǵımlarına da, shegirmelengen pul aǵımlarına da qaratılıwı múmkin. Kóbinese tómendegi kórsetkishler isletiledi:

1. Qárejet hám dáramat indeksi (pul túsimleri jıyındısıń pul shıǵınları jıyındısına qatnası);

2. Investiciyalardıń dáramat indeksi.

Shegirmelengen qárejetler hám shegirmelengen investiciyalardıń dáramat indeksleri de usı jol menen esaplanadı.

Eger usı aǵım ushın sap dáramat maqul bolsa, qárejet hám investiciyalardıń dáramat indeksi birden joqarılaydı.

Investiciyalıq joybar nátiyjeliligin bahalawda onıń kórsetkishleri tómendegi úlken toparlar boyınsha klaslarǵa bólinedi:

- operaciyalıq xızmet kórsetkishleri;
- investiciyalıq xızmet kórsetkishleri;
- finanslıq xızmet kórsetkishleri.

Iri toparlar boyınsha kórsetkishlerdi salıstırıw joybar ámelge asıwındaǵı ázzi orınlardı anıqlaw hám óz waqtında optimal she-shim qabıl etiw múmkinshiligin beredi.

1.4. Investiciyalıq joybardıń jámiyetlik hám kommerciyalıq xızmettegi nátiyjeliligi

Investiciyalıq joybardıń jámiyetlik nátiyjeliligin bahalaw operaciyalıq hám investiciyalıq xızmet pul aǵımları esabına kiredi.

Operaciyalıq xızmet pul aǵımları satıw hám hár kúngi qárejetler kólemi boyınsha esaplanadı. Bunnan tısqarı sırtqı faktorlar tásiiri de esapqa alınadı.

Investiciyalıq xızmet pul aǵımlarına tómendegiler kiredi:

➤ esap-kitap dáwiriniń barlıq qádemlerindegi tiykarǵı fondlar qoyımları;

➤ joybar toqtatılıwı menen baylanıslı qárejetler;

➤ keri kapital ósiwindegi qoyımlar;

➤ investiciyalıq joybar toqtatılǵanda materiallıq hám materiallıq emes aktivler ámelge asırılıwındaǵı dáramat.

Joybardıń kommerciyalıq nátiyjeliliginiń bahalanıwı, joqarıda kórip shıǵılǵan nátiyjelilik kórsetkishleri tiykarında ámelge asırıladı. Pul aǵımların anıqlaw esap-kitap dáwiri qádemlerin esapqa alǵan jaǵdayda maǵlıwmatlar tiykarında orınlanadı.

Mámleketlik basqarıw organları talaplarına qaray, byudjet nátiyjeliligi hártúrli dárejedegi byudjetler ushın esaplanadı. Onıń kórsetkishleri byudjet quralları aǵımı tiykarında anıqlanadı.

Bazar qatnasıqları jaǵdayında investiciyalıq xızmet anıq emeslik hám qáwipke dus kelgenligi sebepli, joybar turaqlılıǵın hám nátiyjeliligin bahalawda tómendegi usıllardı qollanıw zárúrli tuwıladı:

- turaqlılıqtı irilestirip bahalaw;
- zıyansız basqışlardı esaplaw;
- parametrler variaciyası usılı;
- anıqsızlıqtıń táreplerin esapqa alǵan halda kútilgen nátiyje bahası.

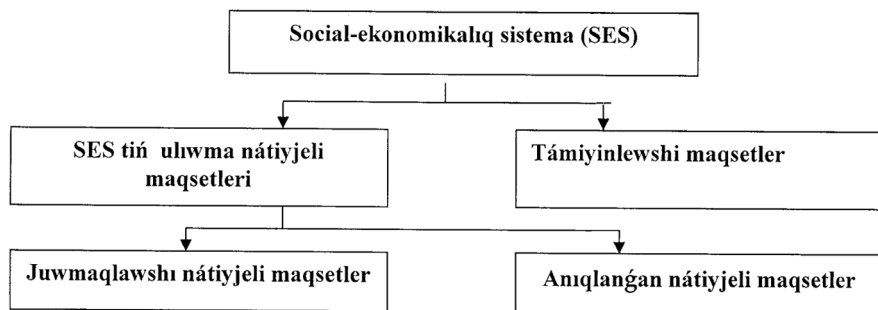
Turaqlılıqtı irilestiriw usılınan basqa, sanap ótilgen usıllar múmkin bolǵan yaki qáwipli jaǵdaylar scenariyasın islep shıǵıw hám olardı ámelge asırıw—finanslıq nátiyjelerdi bahalawdı názerde tutadı. Sonlıqtan, joybarda qáwiptiń aldın alıw yamasa diversifikaciyalaw boyınsha aldınnan isbilermenlerdi kózde tutıw múmkin.

Investiciyalıq qurılıs xızmeti harqıylı qatnasıwshılar: joy-bar investorları hám qurılısshıları menen baylanıslı ózine tán qásiyetlerge iye. Sonlıqtan da investiciyalıq qurılıs joybarların ekonomikalıq nátiyjeliligi poziciyasınan da, qurılısshı poziciyasınan da bahalaw zárúrligi tuwıladı.

Joybar investorları ushın investiciyalardıń ekonomikalıq nátiyjeliligi, joybar qurılısshıları ushın bolsa, qurılıstıń ekonomikalıq nátiyjeliligi áhmiyetli. Soǵan qaramastan, kapital qurılıs kárxanalarında qurılıs yaki basqa ónimler, xızmetler kórsetiw dizimi onıń ekonomikalıq nátiyjesi (R_t) bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da, investiciyalıq qurılıs joybarınıń ulıwma ekonomikalıq nátiyjeliligin bahalawda uqsas tiykarǵı kórsetkishler sisteması jumsaladı.

Investiciyalıq qurılıs joybarı qatnasıwshısı sıpatında qurılısshı ushın waqıt faktori úlken áhmiyetke iye, qurılısshı oǵan tuwrıdan-tuwrı tásir kórsetedi. Qurılıs islep shıǵarıwdı shólkemlestiriw, onıń texnologiyasına innovaciya kirgiziw hám qurılıs procesin tezlestiriw arqalı qurılısshı investiciyalardıń qaplanıw múddetin qısqartadı, bunnan ol ózi ushın hám joybardıń basqa qatnasıwshıları ushın qosımsha nátiyje aladı.

Qurılıs kárxanaları birlespeleri, taraw hám taǵı basqalardı kórsetiwshi social-ekonomikalıq sistema maqsetleri arasındaqı ózara baylanıslardıń sızilması 1-súwrette keltirilgen.

1-súwret. Social-ekonomikalıq sistema maqsetleriniń baylanısı.

1.5. Ulıwma nátiyjeli maqsetler kórsetkishleri

Social-ekonomikalıq sistemanıń ulıwma nátiyjeli maqsetlerine, barlıq aǵımları esapqa alınıwı zárúr bolǵan, óndiristiń ulıwma nátiyjeleri kórsetkishlerin kirgiziw múmkin. Óndiristiń ulıwma nátiyjeli kórsetkishi bir waqıttıń ózinde kárxananıń qollanıwshı quwatı táriypi bolıwı múmkin. Ónimniń ulıwma kólemi bir ǵana muǵdar menen kórsetiliwi múmkin.

Ulıwma nátiyjeli maqsetlerdi kórsetiwshi kórsetkishler bul islep shıǵarılǵan ónimniń jıllıq kólemi (ámelde islep shıǵarıwdıń ulıwma nátiyjeli kórsetkishleriniń onnan artıq túrleri jumsaladı) bolıp tabıladı. Biraq, olardıń hámmesi ol yaki bul kemshilikke iye. Sonıń ushın, olar tikkeley ámelde qollanıw ushın jaramsız. Islep shıǵarıwdıń ulıwma nátiyjeli kórsetkishleriniń barlıq túrleri ishinen tiykar sıpatında shártli taza ónimniń jıllıq kólemin isletiw maqsetke muwapıq, yaǵnıy onı $C_{sh.t.ó}$ —dep belgilep alamız.

$$C_{sh.t.ó} = I + A + E + M_r + D$$

Bul jerde

I ; A ; M_r ; D —tikkeley jeke ónim jıllıq kólem bólegi, onıń bahası ekonomikalıq elementlerge say keliwshi: is haqı, amortizaciyalıq tölemler, óndiris energiyası qárejetleri, materiallıq resurslardıń (shiyki zat, tiykarǵı materiallar, yarım fabrikatlar) jumsalǵan bólim bahası hám dáramatlar.

Shártli taza ónimniń jıllıq kólemin tómendegi formula menen belgileymiz:

$$C_b = I + A + E + Mr + D$$

Jeke ónimniń jıllıq kólemin tómendegishe belgilew múmkin:

$$C_{pr} = C_b J_k J_{ef} (1 \pm \Delta EF)$$

C_b —bazıs jıldıǵı tikkeley jeke ónimniń jıllıq kólemi;

$$J_k = \frac{\kappa}{\kappa_b}; \quad J_{ef} = \frac{E_f}{E_{fb}}$$

K_b —bazıs jıldıǵı ITnıń qollanılatuǵın resurslarınıń salıstırmalı ósiw indeksleri.

K —ITnıń qollanılatuǵın resursları hám onıń ámeldegi nátiyjeliliginiń salıstırmalı ósiw indeksleri;

E_{fb} —bazıs jılında óndiris funkciyası nátiyjeliligi;

E_f —usı jıldıǵı turaqlı qárejetlerdiń kemeyiwi (tikkeley jeke ónimniń 1 sumı esabında);

ΔE_f —jıllıq islep shıǵarılıp atırǵan ónim sapası (nátiyjeliligi) niń ósimi.

Ulıwma nátiyjeli maqsetler kórsetkishi sıpatında tómendegi táriyp xızmet etiwı múmkin:

$$t = \frac{T}{C_{i.sh}} (\text{kun} / \text{mudd.birligi})$$

t —1 sumlıq jeke ónim salıstırma birligindegi islep shıǵarıw-dıń ortasha dawamlılıǵı;

T —kalendar jıl dawamlılıǵı, kún;

$C_{i.sh}$ —kárxana islep shıǵarǵan jeke ónimniń jıllıq kólemi.

t kórsetkishi jeke ónim jıllıq kólemge kerı proporcional: $C_{i.sh}$ qanshelli úlken bolsa, t sonshelli kishi hám kerisinshe. Usınday, baylanıstı esapqa alǵan halda t kórsetkishin tek ǵana kerı, dinamikalıq ($C_{i.sh}$ ǵa salıstırǵanda) ulıwma nátiyjeli maqsetler táriypi dep esaplaw múmkin. Mine usı sebeplerge baylanıslı, obyektlerdi tayarlaw múddetleri qurılıstı tarmaq sıpatında esaplawǵa imkaniyat beriwshi áhmiyetli táriyplerden biri.

Ekonomikalıq ádebiyatlarda hám ámelde qurılıs tarawınıń juwmaqlawshı maqsetlerin belgilewshı kórsetkishler sisteması ele dúzilmegeń. Sonıń ushın da, sáykes juwmaqlawshı maqsetler, optimallıq kriteriyaları hám shegaralarınan kelip shıǵıwshı nátiyjeli basqarıwdıń zamanagóy sisteması házirshe joq. Juwmaqlawshı maqsetler kórsetkishlerin anıqlaw hám tiykarlaw ushın olardı qanaatlandırıwshı talaplardı ornatiw zárúr.

1.6 Maqsetlerdi támiyinlewshı kórsetkishler

Kúndelikli qárejetlerdiń sáykes elementleri arqalı belgilengen támiyinlewshı maqsetler kórsetkishleri, támiyinlewshı maqsetlerdi ashıp beriwshı bolıp tabıladı. Kúndelikli qárejetler elementlerine tómendegiler kiredi:

- amortizaciyalıq tólemler (qárejetler);
- óndiris energiyası qárejetleri;
- materiallıq resurslar qárejetleri.

Anıqlanǵan tiykarǵı fondlar boyınsha amortizaciyalıq qárejetler kórsetkishin tómendegi belgiler menen kórsetiw múmkin:

$$A = \sum_i^m \left(K_{OH_i} + \sum_i^m K_{JHTij} - \sum_i^m K_{OH.TYF.i} \right);$$

$$A_y = \frac{A}{T}; \quad \bar{T} = \frac{\sum_i^m K_{OH}}{\sum_i^m K_{OH}}; \quad A_{y.ren.} = \frac{\sum_i^m K_{OH_i}}{\bar{T}};$$

$$A_{r.pen.} = \frac{\sum_i^n K_{OHTij}}{\bar{T}}.$$

Bunda:

A — social-ekonomikalıq sistema (SES)daǵı tiykarǵı fond obyektleri ulıwma xızmet kórsetiw múddetindegi amortizaciyalıq qárejet;

A_y — usı hám I — túrdegi ónim tayarlaw esabında amortizaciyalıq qárejetler kórsetkishi;

$\bar{T}$ — SES tiykarǵı fondları (TF) obyektleriniń xızmet etiwdegi ulıwma múddeti;

m — SES TF obyektleriniń ortasha jıllıq bahası;

n — TF nıń berilgen j -obyektiniń ulıwma múddet xızmetin ońlaw sanı;

K_{OH_i} — I túrdegi TF obyektiniń ortasha jıllıq bahası;

K_{OHTij} — I túrdegi TF obyektiniń j túrdegi ońlaw bahası;

$K_{OH.TYT.i}$ — TF dıń I obyektiniń juwmaqlaw bahası;

$A_{y.ren}$ — SES nıń TF tı renovaciya etiw ushın belgilengen jıllıq amortizaciyalıq shegirme;

Óndiris energiyasına qárejetler kórsetkishi tómendegishe belgilenedi:

$$E = \sum_i^m a_i N_i \bar{K}_{b.k.f.i} \bar{T}_i C_{e.b.i}$$

Bul jerde:

E — óndiris energiyası qárejetleri (sum-jıl);

m — elektrlesken jumıs mashinaları túrleriniń sanı;

a_i — elektrlesken jumıs mashinaları sanı;

N_i — jumıs mashinasınıń ornatılǵan quwatı;

$\bar{K}_{b.k.f.i}$ — usı túrdegi jumıs mashinasınıń belgilengen quwat-tan paydalanıwınıń ortasha koefficienti;

$\bar{T}_i$ — túrdegi bir jılda jumıs mashinası tárepinen paydalanıw waqtınıń ortasha dawamlılıǵı;

$C_{e.b.i}$ — jumıs mashinası tárepinen jumsalǵan birlik energiya-nıń birlik bahası (sum/kvt.saat).

Materiallıq resurslardıń (shiyki zat, tiykarǵı materiallar, yarım tayar ónimler) jumsalǵan bólegi qárejetleriniń anıq kórset-kishin tómendegi belgi menen kórsetiw múmkin:

$$M_n = \sum_i^m M_{oi} (1 - q_{Hni}) (M_{nni} - MP_n / jıl)$$

M_n — bir jılda jumsalǵan materiallıq resurslar muǵdarı (baha kórinisinde);

m — kórsetilgen túrlerdegi materiallıq resurslar sanı;

M_{oi} —jeke ónim óndiriste jılına jumsalğan materiallıq resurslardıń ortasha sanı;

$q = M_{Hni} / M_{oi}$ —bir jıl dawamında óndiriste jumsalğan, biraq paydalanılmağan materiallar bólegi;

M_{nni} —jumsalğan, biraq paydalanılmağan materiallıq resurslar sanı;

Mısalı, úy qurılısında onıń diywalına qoyılğan gerbish usı proceste jumsalğan, biraq paydalanılmağan. Obyektти qurıp bolǵannan soń, onnan paydalanıw hám basqa faktorlar procesinde paydalanıw (eskiriw) baslanadı. Qurılıs kárxanasında gerbish onı zıyanlaw, joq etiw hám sındırıw kórinisinde paydalanıladı.

Ámelde tek ǵana ayılğan kórinisinde, paydalanılıwshı shiyki zat, tiykargı materiallar ǵana emes, al tutınılmağan óndiris predmetleri esapqa alınadı. Sol sebepli, juwmaqlawshı maqsetler kórsetkishi bahası eki hám onnanda kóp mártebe kóteriledi. Materiallıq qárejetlerdi esapqa alǵan halda alınǵan basqa ekonomikalıq kórsetkishler kólemi de ózgeredi. Soǵan qarap, jeke ónimniń jıllıq kólemi ulıwma juwmaqlawshı maqset kórsetkishi hám juwmaqlawshı nátiyjeli maqsetler jıynaǵın kórsetiwshi kórsetkishke tuwrı bolmay qaladı.

Dáramat penen belgilengen nátiyjeli maqsetler bóliminiń anıqlanǵan kórsetkishi tómendegi formula túrinde beriledi.

$$F = FRP + Nal + Div$$

F—bir jıldaǵı dáramat payda;

FRP—bir jıldaǵı tarmaq (kárxana) nı rawajlandırıw ushın jaratılǵan fond;

Div—SES taǵı kapital iyeleri menen menejerlerge dáramattan tısqarı tólenetuǵın dividendlerdiń jıllıq bahası;

Barlıq ayılğan dáramatlardı, sonıń menen birge dividendlerdi de ıqtıyarlı jámaát penen ekonomikalıq kórinisinde normalaw lazım.

Dáramattı maksimallastırıw ushın onıń bólimleri qárejetlerin hám jumısshılar aylıǵın kemeyttiriw esabınan, mámleketlik hám kommerciyalıq bankleri usınǵan normal payızlı hám social

bağdarlanmış lawazımlı menedjerler jârdeminde qollanıwshı resurslardı jeke (jumısshılar) mülki sıpatında basqarıwdı shólkemlestiriw maqsetke muwapıq. Bunda jumısshılardıń miynet dáramatları keskin kóteriledi, óndiristiń rawajlanıw fondı kárxana rawajlanıwın tiykarlı túrde támiyinlewshi normalıq dáreje uslap turıladı, óndiris nátiyjesin, is ónimdarlıgın, sapası hám ónimniń básekige shıdamlılıgın asırıwda jumısshılardıń qızıgıwı keskin artadı, kárxana miynet jámááti hám de mámleket jámiyetshiliginiń ruwxıy sharayatı jaqsılanadı.

Qurılıstı támiyinlewshi maqsetleriniń anıq kórsetkishi qollanıwshı resurslardıń ápiwayı qabıllawında jeke jıllıq kólemin óndiris ózine túser bahası (S) arqalı belgilenedi.

Qollanıwshı resurslardıń keńeygen jeke ónimi, onıń jıllıq kólemi bahası (St) arqalı belgilenedi.

$$S=Z+A+E+Mn \text{ (sum jeke-jıl)}$$

$$St=C+Pr \text{ (sum jeke max/jıl)}$$

Natural belgilerde ónim islep shıǵarıwdıń haqıyqıy ózine túser bahası materiallıq resurslar aǵımın ózinde sáwlelendiredi, olar kárxananıń kórilip atırǵan dáwirindegi materiallıq resurslardıń qollanıwshı awısıq bólegin tikleydi.

Bahalı túsinikte bul tiklewshi materiallıq resurslar aǵımı tómendegi formula menen anıqlanadı.

$$S = \sum_{i=1}^n N_{Bi} C_{Bi} = \sum_{i=1}^n N_{Bi} (Z_{Bi} + a_{Bi} + E_{Bi} + M_{n_{Bi}})$$

S—ónim islep shıǵarıwdıń ámeldegi ózine túser bahası;

n—tikleniwshi materiallıq resurslar túrleri sanı;

N_{Bi} —tikleniwshi materiallıq resurslardıń belgili waqıt (jıl) birliginde ámeliy qárejeti;

C_{Bi} —tikleniwshi materiallıq resurslardıń birlik bahası;

Z_{Bi} ; a_{Bi} ; E_{Bi} ; $M_{n_{Bi}}$ —ekonomikalıq elementler sáykes túrde, yaǵnıy: is haqı, amortizaciyalıq tólemler, óndiris energiyası qárejetleri, satıp alınǵan qárejetlerdiń jumsalǵan bólegi qárejetleri

i—tikleniwshi materiallıq resurslar birligi bahasında boladı.

Óndiristiń ámeliy bahası—óndiristiń ámeliy ózine túser bahası hám ámeliy dáramatınan kelip shıǵadı.

Aqırǵısı eki bólimnen ibarat:

- kárxanada jumsalıwshı islep shıǵarıw resurslarınń rawajlanıw fondı;

- qollanıwshı materiallıq resurslardı tiklew hám rawajlandırıw, olardı kárxanadan tısqarı jámiyetlik mashqalalardı sheshiw ushın mámleketke kárxana tárepinen tólenetuǵın salıqlar.

Bul jerde kárxana materiallıq resurslarınń zapasın rawajlandırıw ushın qollanıwmaytuǵın dáramat bólegi—dividendler túri kórilmeydi.

$$P_r = \sum_i^n N_{pi} C_{pi} + Nal$$

P_r —qurılmay atırǵan dáwirdegi kárxananın ámeliy dáramatı;
 n —kárxanadaǵı qollanıwshı materiallıq resurslardıń rawajlanıw zapasınıń materiallıq resursları túri sanı;

N_{pi} — i -rawajlanıwshı materiallıq resurslar sanı;

C_{pi} — i - rawajlanıwshı materiallıq resurslardıń birlik bahası;

Nal —kárxananın jıllıq mámleketke tólewshı salıqları;

Bahalar (C_{pi}) rawajlanıwshı óndiris kárxanalarınń shártleri boyınsha bazarda ornatıladı.

Ónim islep shıǵarıwdıń ózine túser bahası qanshelli tómense bolsa, islep shıǵarılǵan ónimdi satıwdan alınǵan túsimlerde dáramat sonshelli kóp boladı. Kárxananın jeke ónimi qanshelli kóp bolsa, islep shıǵarılǵan ónim aǵımı hám kárxana dáramatı sonshelli kóp boladı.

Baha payda etiwdiń tiykarlangan sisteması bar bolsa, qurılıstı nátiyjeli basqarıw múmkin boladı. Islep shıǵarıwshı resurslar bahası bazarda rawajlanadı.

Bul bahadaǵı ózine túser baha hám dáramat bólegi kárxanaǵa baylanıslı. Ózine túser baha qanshelli kem bolsa, dáramat sonsha kóp, islep shıǵarıwdı rawajlandırıw imkaniyatı sonsha kóp hám kerisinshe boladı.

Mámleketimizde búgingi kúnde hár qıylı múl kórinislerine iye bolǵan ekonomikalıq sektorlar háreket etip kelmekte. Eko-

nomikadağı tereń ózgerisler investiciyalar kórinisindegi kapital qoyılmaldı paydalanıw ushın jańa sharayatlar jaratılmaqta.

Demek I bapqa juwmaq sıpatında aytatuǵın bolsaq, investiciyalıq-qurılıs procesi socialyalıq islep shıǵarıwdıń eń tiykarǵı elementi bolıp tabıladı. Bul tekǵana tábiyiy eskiriw procesinde isten shıqqan miynet quralların almasıw emes, al óndiris kúshlerin kúsheytiw, sonday-aq joqarı sapa dárejesin, ekonomikalıq ósiwdi hám xalıqtıń turmıs dárejesiniń ósiwin támiyinleydi. Qurılıs tarawında bir jumıs ornın jaratıw arqalı oǵan qońsılas bolǵan tarawlarda (joybarlaw, qurılıs materialları sanaatı) da qosımsha jumıs orınların jaratıw múmkin.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Investiciya haqqında úlıwma túsiniń berin?
2. Investiciyalardı qanday derekler esabınan ámelge asırıw múmkin?
3. Investiciyalardıń tiykarǵı tarawları nelerden ibarat?
4. Kapital qoyılma degenimiz ne hám olar haqqında úlıwma túsiniń berin?
5. Qurılıs-montaj jumısları qárezetlerine neler kiredi?
6. Investiciyalıq joybarlar nátiyjeliligin qalay túsindiriw múmkin?
7. Investiciyalıq joybarlar nátiyjeliligin bahalawdıń usılları kompleksin neshe toparǵa bólip úyrenemiz hám olar haqqında túsiniń berin?
8. Diskontlaw (shegirmelew) usılı investiciyalıq joybardıń ekonomikalıq nátiyjeliligin anıqlawda qanday áhmiyetke iye?
9. Investiciyalıq xızmet pul aǵımlarına neler kiredi?
10. Úlıwma nátiyjeli maqsetlerdi kórsetiwshi kórsetkishler haqqında túsiniń berin?
11. Kárxananıń kúndelikli qárezetler elementlerine neler kiredi?

II BAP. QURÍLÍSTA BAHA BELGILEW HÁM SMETA BAHASÍ

2.1. Baha belgilew princpleri hám onı jetilistiriw

Bahanı social-ekonomikalıq rawajlanıwdı jedellestiriw, social-lıq óndiris sapasın asırıw, basqarıwdıń ekonomikalıq usıllarınan keń kólemde paydalanıw, kárxana hám birlespelerde tolıq xojalıq esabı princplerin kepillewshi sıpatında uyreniw zárur.

Baha—bul qunnıń puldağı kórinisi. Baha belgilew faktorların eki tiykarǵı toparǵa bóliw múmkin: baha ólshemi hám bahanıń shetke shıǵıp ketiwine sebepshi bolıwshı, qunnıń ózgerttiriliwi arqalı bahaǵa tásir kórsetiwshı faktorlar. Birinshi topar faktorları tásiiri astında ónim islep shıǵarıw ushın social zárúr bolǵan miynet sarıp qalıplesedi. Sonıń menen bir qatarda milliy dáramat hám onı dúziwshı bóleklerdi xoshemetlew, bólistiriw hám qayta bólistiriw tovar bahasınan bazı bir shetleniwlerdi talap etedi.

Bahanı anıqlaw, orta tarawlı qundı kalkulyaciya qılıw jolı menen ámelge asırıladı.

Baha—bul xalıq xojalıǵınıń hámme tarawları, ásirese qurılıstıń joybarlı rawajlanıwınıń ekonomikalıq kategoriyasınıń baylanıstırıwshısı bolıp esaplanadı. Baha tiykarında, alǵa ilgerilew usılları hám texnologiyaları tásirinde turaqlı ózgerip turıwshı ónim islep shıǵarıw ushın sociallıq zárúr bolǵan miynet sarıp turadı. Ónim ámeldegi bahalar boyınsha satıladı. Bul bahalar, mámlekettiń ekonomikalıq hám sociallıq rawajlanıwı, gezektegi tiykarǵı baǵdarlardı islep shıǵıwda tastıyıqlanadı.

Qurılıstıń rawajlanıwı, onıń sapalılıǵın asırıwda, bahanıń tásiiri olardıń funkciyası arqalı sáwlelenedi. Bahanıń tiykarǵı funkciyası—bul ónimdi sanlı kóriniste kórsetiw bolıp tabıladı. Baha qurılıstaǵı materiallıq, miynet hám finans resursların xoshemetlewshı hám onıń sapasın asırıwshı funkciyanı orınlaydı. Bahalardıń tómendegi túrlerinen paydalanıladı:

- preyskurantlı kótere bahalar;
- maksimal bahalar;
- shártnamalı bahalar.

Preyskurantlı baha—bul mámleket tárepinen tastıyıqlanğan sociallıq zárúr miynet sarplarına tiykarlanğan baha. Qurılısta turaqlı baha bir türde (tipli) imarat hám soorujeneler, hám de qurılıstıń irilestirilgen elementlerine preyskurant túrinde ámelge asırıladı.

Maksimallı bahalar—bul imaratlar, soorujeneler hám olardıń kompleksin normalanğan limitli smeta bahası bolıp esaplanadı. Onıń maksimal dárejesi joybarlaw shólkemleri tárepinen anıqlanıp, joybarlaw ushın tapsırma bergen koncern, hákimiyat, birlespe yamasa kárxanalar tastıyıqlaydı. Normalanğan limitlengen bahalar joybarlaw procesinde kemeyttiriledi.

Shártnamalı baha—qurılıstı smeta bahasın kórsetiw boyınsha ámeldegi normativ hújjetlerge muwapıq, bas joybarlawshı hám járdemshi shólkemler qatnasında, buyırtpashı hám qurılıssshı tárepinen belgilenetuǵın, qurılıstıń pútkil dáwirinde ózgermeytuǵın smeta bahasın sáwlelendiredi. Shártnamalı bahanı belgilew ushın tiykar bolıp, texnika-ekonomikalıq tiykarlawda anıqlanğan, qurılıstıń smeta esap-kitabı bahası esaplanıwı kerek.

Qurılısta bahanı belgilew sisteması tómendegishe kórsetiledi:

- bahanı elementler sanı boyınsha (tuwrıdan-tuwrı qárejetler, usteme qárejetler hám rejeli qorlar);
- bahanıń sxeması boyınsha (shıǵım hám payda);
- bahalardı qollanıw tarawı boyınsha (tuwrıdan-tuwrı qurılısta, qurılıs industriyasında).

Baha ónim birliginiń bahasın pulda súwretlewdi kórsetedi. Bahanı islep shıǵıwda tiykarǵı derek ulıwma qabıl qılınğan klas-sik formula esaplanadı:

$$H = \iota + T = (1 + m_n)$$

Bunda:

ι — materiallıq shıǵın;

T — miynetke tólem;

m_n — jámáát ushın miynet norması.

Bahalar sistemasınıń islep shıǵarıw nátiyjesi hám miynet sarpınıń obyektiv ólshemi bolıwı shárt.

Bahalardıń, qárejetke qarsı túsınık beriw, ilimiy-texnikalıq ósiwdi tezlestiriw hám ónim sapasın jaqsılawda, resurslardı saqlaw, materiallar kólemi hám ónim energiya kólemin qısqartırıwda xoshametlew rolin kóteri w zárúr. Bahalardı begilewde tutınıwshı rolin sezilerli dárejede kóteri w, xojalıq basqarıwınıń hámme dárejesinde bahaǵa tiykarlanıp anıqlawdı hám qollanıwın ámeldegi baqlaw arqalı shólkemlestiriw kerek. Bahanı belgilewde demokratiyalastırıwdı támiynlew zárúr.

2.2. Bahanın roli

Bahalar eki tiykarǵı wazıypanı orınlaydı:

A) Resurslardı paydalanıwdı sheklewge imkán beredi.

B) Islep shıǵarıw ushın tiykar boladı.

Tovar qansha qádirlı, tabılmas bolsa onın bahası bazarda sonshellı joqarı boladı. Ekonomistler bunı “bahanın sheklewshi sapası” dep ataydı. Bahalardıń ósiwi islep shıǵarıwshılardı ózine qaratadı, bahalardıń túsip ketiwi bolsa olardı bazardan quwıp shıǵaradı. Ekonomistler bahalardıń bunday tásin “óndiristiń motivaciya” funkciyası dep ataydı.

Bahalar eki wazıypanı orınlaydı:

1. Resurslardı sheklew

2. Islep shıǵarıwdıń motivaciyası

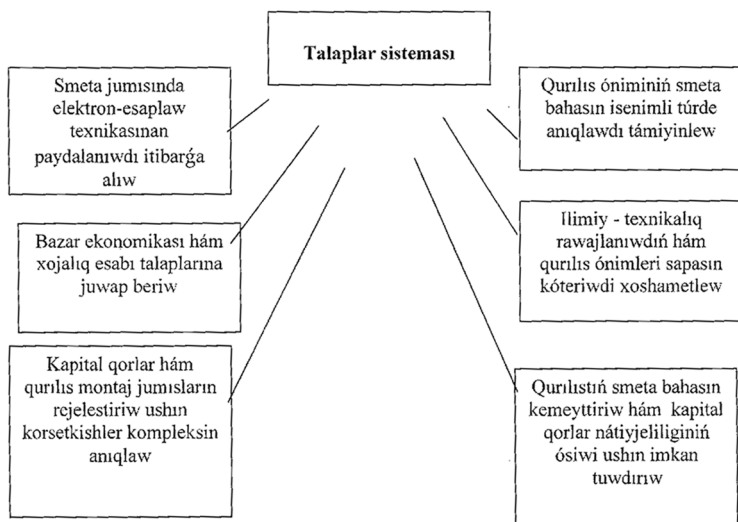
Islep shıǵarıwdıń tiykarǵı motivaciyası — dáramat. Demek, baha dáramat alıw ushın óndiristi tártipke saladı.

Qalay etip baha resurslardı shekleydi?

Eger bir tovar jaqsı satıp alınsa, onda kópshilik islep shıǵarıwshılar bul tovardı islep shıǵarıwdı baslaydı. Islep shıǵarıwshılar kóbeyedi, tovar da kóbeyedi, baha túsip ketedi, usınıs artadı, talap bolsa kemeyedi.

2.3. Smetalı normalawdıń wazıypaları hám qaǵıydaları

Smetalı normalastırıwdıń wazıypası bul qurılıs texnikası hám texnologiyasınıń zamanagóy dárejesine sáykes keletuǵın, smeta normalarınıń rawajlanıw sistemasın jaratıw bolıp esaplanadı. Bul sistema qanday talaplarǵa juwap beriwi 2-súwretde kórsetilgen.

2-súwret. Rawajlangan smeta normaları sistemasına bolğan talap.

Birden-bir keń smetalıq-normalıq tiykar (baza)dı jaratıwda zárúr bolğan dáslepki shárt, qurılıs, qurılıs-montaj jumısları ushın qurılısta waqıt hám bahalar normasınıń bolıwı esaplanadı. Bul norma hám qağıydalar boyınsha jumısshılar miynetine haq tólenedi, hámde materiallıq resurslar qárezetin tipli túrde islep shıǵarıw normaları menen belgilenedi.

Óndiris normaları qurılıs procesinde miynet sarıp, jumısshılardıń is haqı muǵdarı hám materiallıq resurslarǵa bolğan talapların anıqlaw ushın arnalǵan.

Miynet qárezetleri, mashinalar islew waqıtı hám ónim resurslarınıń jumısalıwı, smetalı normaları, óndiris normalarına qaraganda bir qansha úlkeytirilgen.

Olar jumıslar kompleksi ushın qárezetlerdi kalkulyaciya qılıw jolı menen islep shıǵıladı hám orınlangan jumıslardıń ulıwma cikli menen baylanıslı bolǵan, qatarına islep shıǵarıw normaların óz ishine aladı. Normalardı irilestiriw menen olardıń ortasha qılıp alınıwı menen baylanıslı. Smeta norması menen kózde tutilǵan, komplekske kirgiziletuǵın óndiristiń hár tárepleme

normaları-bul islep shıǵarıw normaların birgelikte qosıp alıp barılıwı mǘmkin bolǵan variantlarınıń qısqartırılıwın talap etedi. Smeta normalarınıń islep shıǵılıwında qurılıs jumısların orınlaw usılları da ortasha alınadı, sebebi normalar qurılıstı shólkemlestiriw hám jumıslardı orınlaw usılların esapqa alǵan halda dúziledi. Bunday normalar, qurılısta smeta bahasınıń anıqlanıwın jeńillestirgen túrde hám de smeta esaplarınń jeterli dárejede anıqlıǵın támiynleydi.

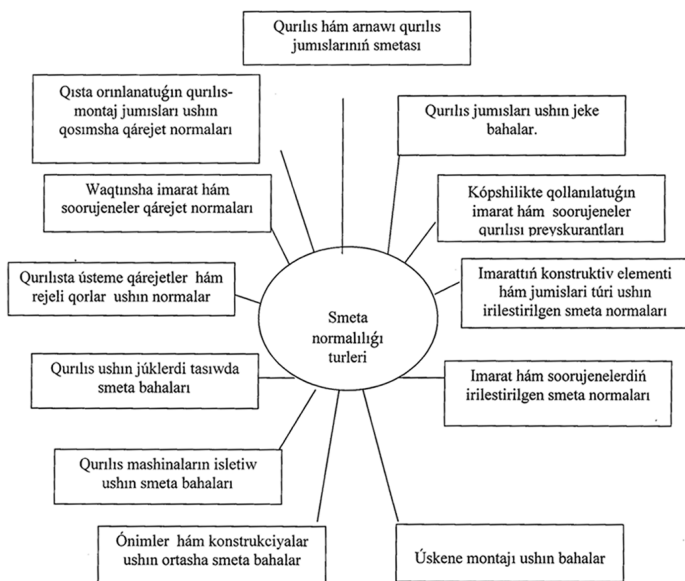
2.4. Smeta normaları hám onıń sisteması

Dáslep “Norma” hám “Normalılıq” túsiniqleriniń ayırma-shılıǵın túsiniw kerek. Mısalı, óndiris norması ónim islep shıǵarıwdaǵı belgilengen kólem, waqıt norması jumıstıń belgili kólemin orınlaw ushın zárúr bolǵan waqıt sanı bolıp esaplanadı. Normalılıq—bul normanın texnikalıq yamasa ekonomikalıq kórsetkishini, oǵan tiykarlanıp jumıs orınlanadı, máselen, miynet ónimdarlıǵı normalıǵı.

Ámeldegi smeta normaları hám bahalar sisteması qurılısta baha belgileniwiń normalılıq tiykarı (bazası) bolıp esaplanadı. Sonıń ushın, “Normalılıq” túsiniǵı “Norma”ǵa qaraǵanda júdá keńirek túsiniqler bolıp esaplanadı. Ol normativ hújjet bolıp, hújjetlerdiń pútkil kompleksin qamtıp aladı.

Smeta normalılıǵı óziniń belgileniwi boyınsha qurılıs ónimi (qurılıs-montaj jumısları)niń smeta bahasını anıqlaw ushın normalardı islep shıǵarıwdı hám qurılıs penen baylanıslı bolǵan basqa jumıslar qárejetleriniń smeta bahasını anıqlaw ushın normalarǵa bólinedi.

Úlkeyttirilgen dárejesi boyınsha normalıqlar ayırım konstruktiv elementler hám qurılıs hám de qurılıs-montaj jumısları ushın elementli smeta normaları hám bahaları (smeta normaları ShNQ, úskeneniń montajı ushın bahalar) nan ibarat. Normalıqlar ishinde qurılıs tarawı (sanaat, puqara, awıl xojalıǵı, shaxta, jol, temir jol, gidrotexnika hám t.b.)da qollanılatuǵın norma hám bahalar ajratıladı. Smeta normalıǵınıń tiykarǵı túrleri 3-súwrette berilgen.

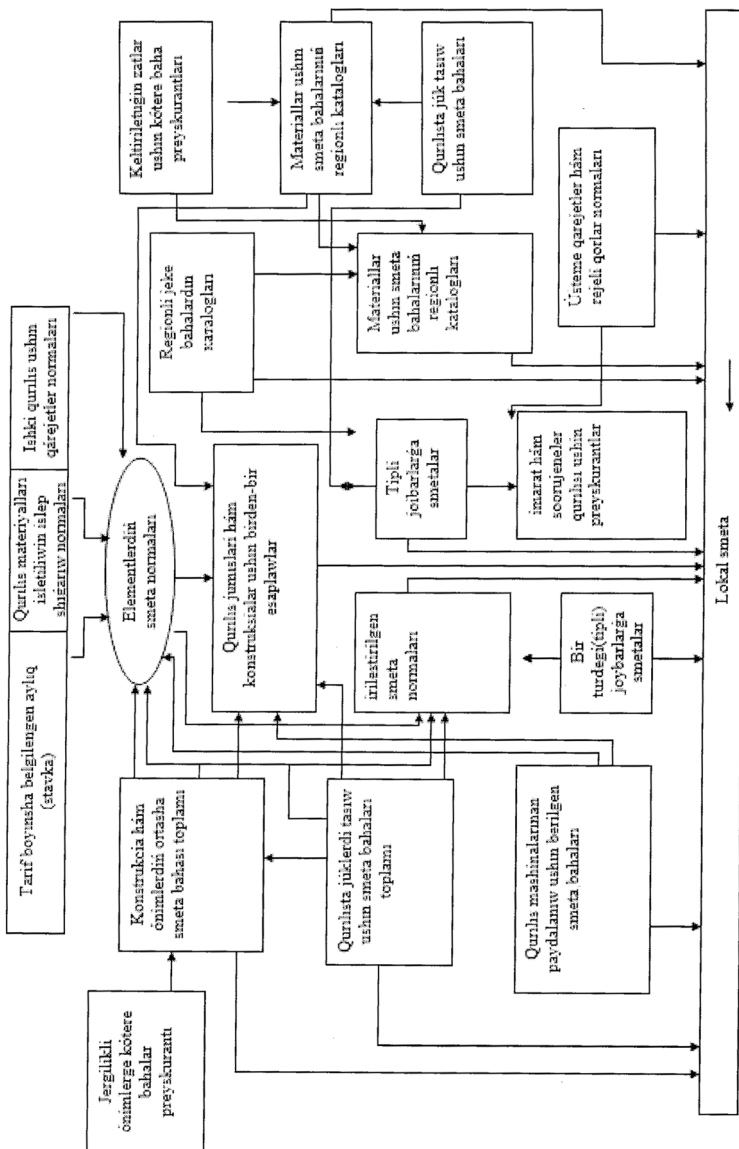

3-сүврет. Смета нормалılığıның тйықарғы түрлери.

Буннан басқа, айырым смета нормалılığıларын (elementli смета нормасы, жеке бағалар) іс-етіу шығысда өндіріс нормалары қолланылады. (құрылыс-монтаж және ремонтлау — құрылыс жұмыстары үшін жеке нормалар және бағалар және құрылысқа кеткен құрылыс материаллары нормасы). (4-сүврет). Өндіріс нормаларының смета нормалılığı калкуляцияға етіу дәуірінде айырым шартлы “бірілеші смета нормалılığı” деп аталады.

Құрылыста смета бағасын қайта көріп шығысдағы тйықарғы бағдар — бул капитал қорлар нәтижелігін асырысда, жоыбар және құрылыс шөлкемлерінің жұмысын жақсыласда олардың ролін күшейтедін ібарат.

Ілімй ізертлеулер және экономикалық тәжірибе (експеримент) лер нәтижелері, құрылыс және жоыбарлау шөлкемлерінің алдыңғы тәжіриyelerin тарқатудың әмелге асырылуы, және де смета бағаларының қайтадан көріп шығылуы баға белгілеу системасының айырым elementlerin rawajlandırıсға јәрдем берді.

4-súwret. Islep shıǵarıwda normativlerdin qollanıwı.

2.5. Qurılısta smetalı normalaw tiykarları

Qurılıstıń smetalı bahası — bul mámlekt normaları hám bahaları boyınsha obyekt qurıw ushın kapital qárejetlerdiń jıyındısı. Ol qurılıs montaj jumısları ushın normalıq qárejetler, úskene satıp alıw hám basqa qárejetlerdiń qosındısınan payda boladı. Obyekt qurılısınıń smeta bahasın buyırtpashı yamasa onıń tap-sırması menen joybarlawshılar esaplap shıǵadı.

Qurılıstıń smeta bahası onıń úlken elementi bolıp, qurılıs-montaj jumısları ushın ketken normalıq qárejetleri esaplanadı. Bul qárejettiń bahası qurılıstaǵı qurılıs montaj-jumısları kólemi menen anıqlanadı. Qurılıs-montaj jumıslarınıń smeta bahası úsh bólimnen kelip shıǵadı.

1. Tuwrıdan-tuwrı qárejetler;
2. Ústeme qárejetler;
3. Rejeli qorlar.

Bul bólimlerdiń hár biri ishki tártibine hám esaplaw tártibine iye.

Tuwrıdan-tuwrı qárejetlerge qurılıstaǵı qurılıs-montaj jumısların orınlaw ushın ketken normalıq qárejetler kiredi. Bul qárejetler qurılıs shólkemi tárepinen sarplanadı: jer qazıw jumısları, gerbish óriw hám basqa jumıslar. Bul jumıslardı orınlaw waqtında qollanılatuǵın materiallar ushın qárejetler, tuwrıdan-tuwrı qárejetlerdiń tiykarǵı bólegin quraydı.

Mashinalardı saqlaw ushın qárejetlerde tuwrıdan-tuwrı qárejetlerdiń kerekli ishki bólegi bolıp esaplanadı. Olar qurılıs-montaj jumıslarında paydalanılatuǵın mashinaların saqlaw hám paydalanıw ushın ketken qárejetlerdi óz ishine aladı. Bul sarplar texnikadan paydalanǵanı ushın qurılıs shólkeminiń moynında boladı. Tuwrıdan-tuwrı qárejetlerdiń úshinshi bólimi bul qurılıs jumıslarınıń tiykarǵı is haqılarına ketken sarplar bolıp tabıladı. Buǵan hártúrli qurılıs-montaj jumıslarınıń orınlanıwına norma boyınsha ketken is haqı sarpı qosıladı. Bul qurılıs obyektinde bánt bolǵan jer qazıwshılar, gerbish óriwshiler, montajshılar hám jumısshılardıń is haqılarınan ibarat.

Qurılıs-montaj jumısları smeta bahasınıń ekinshi bólegi — üsteme qárejetlerine qurılıs óndirisi basqarıw hám xızmet kór-

setiw boyınsha qurılıs shólkemleriniń barlıq normalıq qárejetleri kiredi. Búğan eń aldǵı menen hákimshilik—xojalıq qárejetleri kiredi. Bular injenerler, texnikler, trest, korporaciya yaqı basqarma jumısshılarınıń is haqıları qárejetlerinen ibarat.

Bunda, norma boyınsha tómendegiler ushın qárejetler qálip-lesedi:

- basqarma bólmelerin ısıtıw hám jaqtılandırıw;
- inventarlar satıp alıw;
- is júrgiziw buyımları;
- telefon;
- pochta qárejetleri;
- xızmet qárejetleri.

Ústeme sarplardıń smetalı bahası qurılıs óndirisin basqarıw hám xızmet kórsetiwdegi belgili norma qárejeti túrinde belgilenedi. Smetalı normalar hám bahalar boyınsha, tuwrıdan-tuwrı qárejetler hám ústeme sarıplar jıyındısı, qurılıs—montaj jumıslarınıń smetalı yamasa normalı bahası dep ataladı.

Smeta bahasınıń úshinshi elementi rejeli qorlar bolıp esaplanadı. Rejeli qordıń norması tuwrıdan-tuwrı qárejetler hám ústeme sarıplar jıyındısıның normativ hujjetlerde belgilengen payızın quraydı.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Baha degenimiz ne?
2. Bahanı belgilew faktorların toparlarǵa ajratıń?
3. Qurılısta bahanıń qanday túrлерinen paydalanıladı?
4. Qurılısta bahanı belgilew sistemasın túsindirip berіń?
5. Bahanıń tiykarǵı wazıypaların túsindirip berіń?
6. “Islep shıǵarıwdıń motivaciya” funkciyası degenimiz ne?
7. Smetalı normalastırıwdıń wazıypaları nelerden ibarat?
8. Talaplar sistemasın túsindirip berіń?
9. Miynet sarıp hám miynet qárejetleri haqqında maǵlıwmat berіń?
10. Smetanıń durıs isleniwi, joybarlanıwı tiykarınan nelerge baylanıslı?
11. “Norma” hám “Normalılıq” túsiniкleriniń ayırmashılıǵın túsindirip berіń?
12. Qurılıstıń smetalıq bahası degenimiz ne?
13. Tuwrıdan-tuwrı qárejetlerge qaysı qárejetler kiredi?
14. Obyekt qurılısınıń dáslepki smeta bahası kim tarepinen islep shıǵıladı?

III BAP. QALA QURÍLÍSÍ HÁM XOJALÍĞÍ KÁRXANALARÍNÍN TIYKARGÍ HÁM AYLANÍS FONDLARÍ

3.1 Qala imaratlar hám qurılmalar fondı sıpatlaması

Kapital qurılıs tarawında qurılıp atırğan barlıq imarat hám qurılmalar tiykargı fondlar sıpatında qaraladı. Sonıń ushın da qurılıstı tiykargı fondlardı jaratıwshı xalıq xojalıǵı tarawı dep ataymız. Mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi de tiykargı fondlardıń kólemi hám sapası menen ólshenedi.

Hárbir qalada imaratlar fondı á sirese úy-jay imaratları, bular quramında miymanxana tipindegi úyler, hártúrli jataqxanalar hámde úy-jay emes hákimshilik, kommunalıq, mádeniy turmıs hám sawda-satıq ushın qurılğan barlıq imarat hám qurılmalar kiredi. Ekonomikalıq hám mádeniy ósiw kóp tárepten arxitektura estelikleri bay regionlarda sezilerli dárejede boladı.

Mámleketimiz aymaǵında jaylasqan qalalardıń tariyxı júdá eski, dereklerge qaraǵanda eramızdan altı mıń jıl aldın adamlar jasaǵanı belgili. Dúnyaǵa belgili bolğan arxitektura hám qurılıs estelikleri, á sirese, Buxara, Samarqand hám Xiywa qalalarına hár jılı birneshe mıńlap shet el turistleri kelip mámleketimiz valyuta ǵáziyesin bayıpaqta. Arxitektura esteliklerinen tısqarı eskiden qurılıp házirge shekem paydalanıp kiyatırğan úy-jay fondları da barshılıq. Aytıp ótilgen qalalardan tısqarı úlken kóp qalalarımızda eski qurılğan úy-jaylar fondı ulıwma úy-jay fondınıń úshten birine tuwra keledi. Eski kapital úy-jaylar házirgi zaman talabına, yaǵnıy texnikalıq paydalanıw talaplarına juwap bermeydi. Eski kapital imaratlar tariyx boyınsha júdá quramalı jaylasıwǵa (konfiguraciya)ǵa iye. Olardıń bólmeleri, kvartiraları tártipsiz qurılğan. Ayırım bólmeleri qarańǵı hám qolaysız, tar sharbaq hám koridorları bar. Bul imaratlarda oraylıq ısıtıw sisteması, lift xızmeti ayırım asxanalar, vannalar, shıǵındı jolları hám basqa abadanlastırıw elementleri joq. Bul jaǵday eski kapital úy-jaylar fondın qayta tiklew, sazlaw, rekonstruksiya jumıslarınıń orınlanıp eski úy-jay fondların zaman talabına sáykeslendiriwdi talap etpekte.

Respublikamız xalıq xojalıǵınıń rawajlanıwı xalıqtıń tez ósiwiniń, jańa qala tipindegi oraylar sanınıń kóbeyiwine tásir kórsetpekte. Asirese, kómir, gaz, ruda, hám basqa paydalı qazıl-malar islep shıǵarılıp atırǵan jerde hám de energetikalıq oraylar átirapında qısqa múddetlerde jańa qalalar boy kótermekte.

3.2.Kárxanalardıń óndiris fondları, olardıń quramı hám dúzilisi

Óndiris procesi bul—miynettiń óndiris quralları menen birge qosılıwı. Óndiris quralları miynet qurallarınan (jer, jollar, imáratlar hám basqalar) hám miynet predmetlerinen (shiyki-zat materiallar, konstrukciyalar, janılǵı hám basqalar) ibarat boladı.

Tiykargı óndiris fondlar ónim hám xızmetler jaratıw procesine tikkeley qatnasadı yaki olardı ámelge asırıw ushın shárt-sharayatlar jaratadı. Máselen, kóteriwshe imáratlar kran yaki ózi júrer kran kóplep obyektlerdi qurıwda qollanıladı, hám de hár bir obyektte qurıp pitkergennen soń kran bahasınıń bir bólegi usı jaratılǵan qurılıs ónimine (yaǵnıy qurıp pitkerilgen obyektke) ótken boladı.

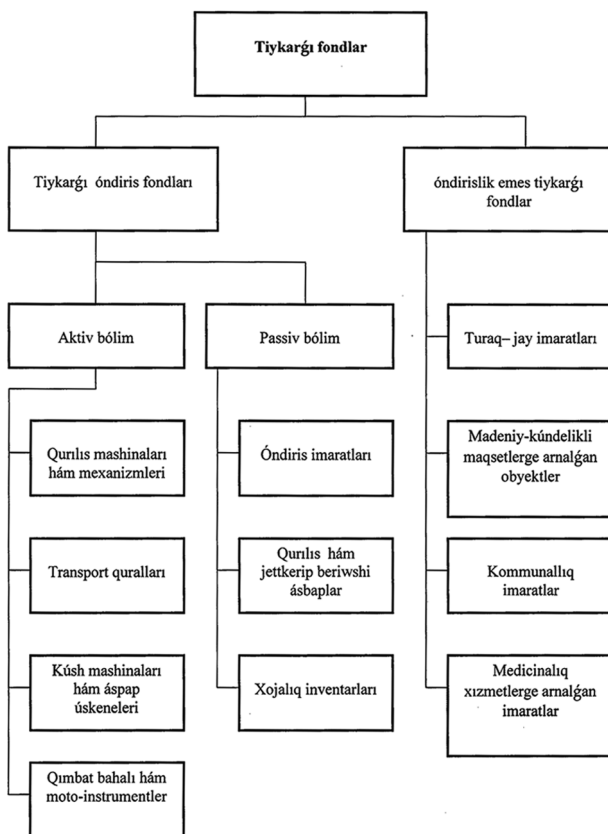
Tiykargı fondlar elementleri óndiris procesinde paydalanıw dárejesine hám xarakterine qarap aktiv hám passiv bólimlerge bólinedi. Aktiv bólimi—tikkelew miynet predmetlerine tásir kórsetip, óndiristiń texnikalıq dárejesin kóteredi. Passiv bólimi—qurılıs procesinde qatnasadı hám usı processtı ámelge asırıw ushın shárt-sharayatlar jaratıp beredi. 5-súwrette qurılıs kompleksinde tiykargı fondlardıń quramı kórsetilgen.

Tiykargı óndiris fondlarınan aktiv bólimine tómendegiler kiredi:

➤ qurılıs mashinaları hám mexanizmleri (ekskavatorlar, skreyperler, buldozerler, kóteriwshe kranlar h.t.b.);

➤ qurılıs transport quralları (avtomobil transportı, temir jol, suw hám hawa transportları);

➤ kúsh mashinaları hám úskeneler (kóshpes elektrostanciyalar, generatorlar, transformatorlar, járdemshi islep shıǵarıw-daǵı úskeneler);

5-súwret. Qurılıs kompleksindeki tiykargı fondlardıń quramı.

➤ qımbat baha motorlastırılğan úskeneler, tájiriye ólshew ásbapları.

Tiykargı óndiris fondlarınıń passiv bólimine tómendegiler kiredi:

➤ qurılıs ondirisi menen baylanıslı imaratlar, hákimshilik imaratları, ustaxana hám laboratoriyalar;

➤ qurılıs hám jetkerip beriwshi qurallar (temir hám avtomobil jolları, elektr ótkeriw hám baylanis sistemaları, kópirler, hártúrlı maqsetlerge arnalğan ótkeriw trubaları);

➤ xızmet hám kúndelikli imáratlardagı xojalıq hám basqarıw buyımları (shkaflar, stollar, kreslo-stullar hám basqalar).

Sistemanıń kóp jıllıq analizine názer taslasaq, sistemanıń 100% ke qatnasın tómendegishe kóriw múmkin.

Qurılıs mashina hám mexanizmleri — 45-55%

Transport quralları — 14-17%

Imarat hám qurılmalar — 16-26%

Kúsh mashinaları áspab-úskeneleri — 6-10%

Basqa tiykarǵı óndiris fondlar — 3-6%.

Tiykarǵı fondlar kóp túrliligi menen sáwlelenedi hám qurılıs ónimin jaratıwda hár túrli rol oynaydı.

Jeke tiykarǵı fondlar — bul shólkemler balansında turǵan fondlar.

Tartılǵan — waqtınsha paydalanıw ushın basqa shólkemlerden arenda yamasa xızmet kórsetiw shárti menen alınǵan fondlar.

Bugingi kúnde tiykarǵı fondlardıń aktiv bólimin qurılıs shólkemleri tárepinen lizing arqalı toltırıw da kóp ushıraspaqta.

3.3. Tiykarǵı óndiris fondlarınń eskiriwi hám amortizaciyası

Tiykarǵı óndiris fondları kóp márte qollanıwı olardıń ayrıqsha ózgesheligi dep qabıl etiledi. Waqt ótiwi hám qayta-qayta qollanıwı tiykarǵı fondlardıń eskiriwine sebep boladı. Demek, tiykarǵı fondlar qollanıw procesinde eskiredi. Eskiriwdiń 2 túri bolıp: fizikalıq hám morallıq eskiriwge bólinedi.

Fizikalıq (texnik) eskiriw sırtqı ortalıq hám paydalanıw tásirinde payda boladı. Buǵan tómendegi sebepler tásir kórsetedi:

- tiykarǵı fondlardıń qollanıw dárejesi;
- tiykarǵı fondlardıń sapası;
- texnikalıq proceslerdiń ózine tán ózgesheligi hám tiykarǵı fondtıń sırtqı ortalıqtan qorǵanıwı;
- xızmetkerlerdiń qanıgeligi hám olardıń tiykarǵı fondlarǵa bolǵan múnásibeti;
- tiykarǵı fondlardı qollanıw sharayatları.

Fizikalıq eskiriw nátiyjesinde tiykarǵı fondlardıń bahası páseyip baradı hám nátiyjede paydalanıw ushın jaramsız boladı.

Fizikalıq eskiriv koefficienti jumıs kólemi boyınsha tómendegi formulalar arqalı anıqlanadı.

$$E = (T_x * M_x / T_n * M_n) * 100\%$$

Bul jerde,

E — fizikalıq eskiriv payız;

T_x — mashinanıń haqıqıy islegen jılları;

M_x — jıl dawamında ortasha islep shıǵarılǵan ónim;

T_n — mashinanı norma boyınsha qollanıw múddeti;

M_n — mashinanıń jıllıq islep shıǵarıw quwatı

Ayırım inventarlardıń fizikalıq eskiriw islew múddetine qaray anıqlaw múmkin. Bul jaǵdayda fizikalıq eskiriv xızmet dawamında bir tegis júz beriw esapqa alınıp, eskiriv koefficienti tómendegi formula arqalı tabıladı:

$$E = (T_x * T_n) * 100\%$$

Bul jerde,

T_x — miynet quralları haqıqıy islew múddeti;

T_n — norma menen islew múddeti.

Fizikalıq eskiriv xarakteri hám de jańalanıw kóz qarasınan tiykarǵı óndiris fondları tómendegi toparlarǵa bólinedi:

➤ uzaq múddetli qurılıslar — platinalar, dambalar, tuneller hám t.b.

➤ imaratlar, qurılıs mashinalar — olardıń bazı bir bólimleri buzıladı hám waqtı-waqtı menen kapital remontlaw jolı arqalı qayta tiklenedi;

➤ mashinalardıń bazıları (avtomobiller, traktorlar, kombayn hám basqalar) olardıń elementleri bólekleri eskirwi menen jańasına almasırladı;

➤ bazı bir qurılıs hám jetkerip beriwshi úskeneler (temir jol hám tramvay jolları, elektr tarmaqları hám t.b.), bulardıń barlıq bólekleri hám elementleri uzliksiz jańalanıp barıladı;

➤ ásbap-úskeneler hám apparaturalar, bulardı múddeti ótiwi menen tolıq jańasına almasırladı.

Jıl dawamında metallardıń tat basıw nátiyjesinde joǵaltıw kólemi jańadan qoyılatuǵın metallardıń úshen birin quraydı.

Tiykargı óndiris fondları tek ǵana fizikalıq emes, al morallıq tárepten de eskiriredi. Morallıq eskiriw—bul tiykargı fondlardıń tolıq fizikalıq eskiriwine shekem óz qádirin joǵaltıwı, yaǵnıy olar járdeminde orınlanatuǵın jumıslar ekonomikalıq tárepten paydasız bolıp qalıwı.

Morallıq eskiriw eki túrge bólinedi, eki túri de texnikalıq rawajlanıw nátiyjesinde júzege keledi. Biraq, ekonomikalıq nátiyjeler túpten bir-birinen parıq qıladı. Birinshi hám ekinshi túrdegi morallıq eskiriw tiykarınan tiykargı fondlardı qaytadan bahalaw payıtında esapqa alınadı.

Birinshi túrdegi morallıq eskiriw mashina hám ásbap-úskenelerdi házirgi zaman sharayatına tákirar islep shıǵıw nátiyjesinde arzanlatıw tiykarında júzege keledi. Máselen, qurılıs shólkemleri bahası 10 mıń dollarlıq kran satıp aldı, 2 jıldan soń, tap usıǵan uqsas krandı tayarlaw ushın miynet sarplaw kemeygenligi nátiyjesinde jańa krannıń bahası 7 mıń dollar boldı. Islew múddeti 10 jıl dep alsaq, jıllıq eskiriw 1 mıń dollardı, jańa kranda eskiriwi bolsa 0.7 mıń dollardı quraydı. Hárbir kran járdeminde ólshemi boyınsha 400m² gerbishlerden úy-jay qurılsa, hárbir m² úy-jay maydanına ekinshi kran arzanǵa túsiwi kórinip tur.

Birinshi túrdegi morallıq eskiriw bahasın tómendegi formulalar arqalı sheshiw múmkin:

$$E_1 = (F_1 - F_2 / F_1) * 100\%$$

Bul jerde:

E_1 —birinshi túrdegi morallıq eskiriw procent esabında;

F_1 —miynet quralların baslanǵısh bahası;

F_2 —miynet quralların qayta tiklew bahası.

Ekinshi túrdegi morallıq eskiriw, jańa jetilisen mashina yamasa ásbap-úskeneler islep shıǵarılıwı hám turmısqa engiziliwi menen tikkeley baylanıslı.

Ekinshi túrdegi morallıq eskiriwdi T_e tómendegi formula arqalı anıqlaw múmkin

$$T_e = (T_z * U_e) / U_z$$

Bul jerde

T_e hám T_z —zamanagóy hám eski mashinalardı qayta tiklew bahası;

U_e hám U_z —zamanagóy hám eski mashinalardıń jumıs ónimdarlıǵı.

Morallıq eskiriw fizikalıq eskiriwden aldın júzege kelmewi ushın texnikadan maksimal paydalanıw, jumıstıń 2 hám 3 smenadaǵı rejimine ótkeriw maqsetke muwapıq.

Amortizaciya—bul qurılıs óniminne ótkerilgen tiykarǵı óndiris fondları eskiriwiniń puldaǵı kórinisi. Amortizaciya fondı hár ayda bir túrde ajratılatuǵın amortizaciylar muǵdarınan payda boladı. Tiykarǵı fondlardıń eskiriwi bir tegiste bolıp, tiykarǵı óndiris fondlarınıń eskiriwi bir tegis bolmaydı hám olardan paydalanıw dárejesine baylanıslı boladı. Sonıń ushın amortizaciya hám eskiriw dárejesi arasında ayırmashılıq bolıwı múmkin. Amortizaciya shegirmeleri norma tiykarında alıp barıladı. Amortizaciya shegirmeleri járdeminde tiykarǵı fondlardıń qunı áste-aqırın qurılıs óniminiń ózine túser bahasına ótkizilip barıladı.

Amortizaciyanıń tolıq summası (A) tolıq qollanıw dáwiri ushın tómendegishe formula menen tabıladı.

$$A = F_j - Y$$

Bul jerde:

F_j —óndiris tiykarǵı fondlarınıń jıl ushın ortasha bahası;

Y —tiykarǵı fondlardı joǵaltıw bahası.

Solay etip, jıllıq amortizaciya ($A_{jıl}$) tómendegishe bolıp tabıladı:

$$A_{jıl} = (F_j - Y) / T_m$$

Bul jerde:

T_m —tiykarǵı fondlardıń xızmet etiw múddeti.

Jıllıq amortizaciya ólshemi (N_a) tiykarınan olardıń bahası hám islew múddetine baylanıslı bolıp, tómendegi formulalar arqalı anıqlanadı:

$$N_a = (A_{jıl} F_j * 100\%) \text{ yamasa}$$

$$N_a = ((F_j - Y) / F_j * T) * 100\%$$

Shólkemlerdiń balansında bolǵan barlıq tiykarǵı fondlardan qollanıw yaqı qollanbawına qaramastan, amortizaciya shegirmeleri hár ayda 12 den bir bólegi muǵdarınıń ólshemi boyınsha tólep barıladı.

3.4. Tiykarǵı óndiris fondlarınan paydalanıw nátiyjeliligin asırıw

Qurılıs tarawında tiykarǵı islep shıǵarıw fondlarınıń birqan-sha bólegi hám olardıń óndiris procesindegi roli fondlardan racional paydalanıw jolların tabıwdı talap etedi. Óndiris fondlarınan paydalanıw dárejesin bahalaw ushın ulıwma hám ayrıqsha kórsetkishlerde natura yamasa baha formasında da paydalanıladı.

Ulıwma baha kórsetkishlerine fondlardıń nátiyjelilik dárejesi, olardıń kólemi, fond penen támiyinlengenligi dárejeleri kiredi.

Fondlardıń nátiyjelilik dárejesin tómendegi formula arqalı esaplaw múmkin:

$$F_s = Q_{j.sm} / F$$

Bul jerde:

F_s — fondlardıń nátiyjelilik dárejesi;

$Q_{j.sm}$ — qurılıs-montaj jumısları jıllıq xızmetiniń smetadaǵı bahası;

F — tiykarǵı óndiris fondlarınıń ortasha bahası.

Yamasa tómendegishe formuladan paydalanıw múmkin.

$$S_f = D / F$$

Bul jerde:

S_f — fondlardıń nátiyjelilik dárejesi;

D — shólkemlerdiń jıllıq dáramatı;

F — tiykarǵı óndiris fondlarınıń ortasha jıllıq bahası.

Fondlardıń kólemi — fondlardıń nátiyjelik dárejesiniń keri kórsetkishi. Ol tómendegi formula menen anıqlanadı:

$$F_x = F/Q_{j.sm}$$

Fond penen támiyinleniw jumısshılardıń tiykargı fondlar menen támiyinlengenligi dárejesin kórsetedi F_t hám tómendegi formula menen anıqlanadı:

$$F_t = F/I_u$$

Bul jerde:

I_u — qurılıs-montaj jumıslarında hám járdemshi islep shıǵarıwda islep atırǵan jumısshılardıń ulıwma sanı.

Tiykargı fondlardan nátiyjeli paydalanıwdıń ayırıqsha kórsetkishlerine, mashina hám mexanizmlerden waqıt hám de jumıs ónimdarlıǵı boyınsha paydalanıw dárejelerin kirgiziw múmkin. Barlıq kórsetkishlerdi mashina hám mexanizmlerden ekstensiv yamasa intensiv paydalanıwshılarga ajıratıw orınlı. Tiykargı fondlardıń aktiv bóliminen paydalanıwdı ekstensiv kórsetkish sıpatında, mashinalardan waqıt boyınsha paydalanǵanlıǵı koefficienti (K_v) xızmet etedi:

$$K_v = T_x/T_n$$

Bul jerde,

T_x — mashinanıń jıl dawamında haqıyqiy islew waqtı;

T_n — mashinanıń jıl dawamında kólem boyınsha islew waqtı.

Biraq, bul kórsetkish boyınsha mashinanıń quwatlıǵı boyınsha paydalanıw yamasa oǵan júklengen júk kólemi haqqında kóz aldımızǵa keltiriw qıyın.

Mashina sarayınan intensiv paydalanıwdı kórsetiwshi kórsetkish bul islep shıǵarıw kólemin (K_n) orınlanıw dárejesi. Ol tómendegi formula menen anıqlanadı:

$$K_n = V_x/V_n$$

Bul jerde,

V_x — islep shıǵarılǵan haqıyqıy jumıs kólemi, natura birlikte;

V_n — kólemi boyınsha islep shıǵarıw kólemi, natura birlikte.

Ulıwmalastırılǵan ayrıqsha kórsetkish sıpatında mashina hám úskenelerden paydalanıwdıń integrallastırıw koefficientin (K_{int}) qabıl etiw múmkin. Bul kórsetkish anıq waqıt ishinde haqıyqıy hám kólemi boyınsha orınlangan jumıslar qatnasın kórsetedi hám tómendegishe formula arqalı tabıladı:

$$K_{int} = K_v * K_n$$

Tiykargı óndiris fondlarınan paydalanıw nátiyjeliliginiń asırıw jollarınıń ayırımların sanap ótemiz:

➤ paydalanılǵan texnikanı joqarı dárejede rekonstruksiya qılıwdı támiyinlew, jeterli dárejede detal, uzıl hám qorǵanıw zapaslarına iye bolıw;

➤ texnikalardan paydalanıwshı jumısshı xızmetkerlerin joqarı dárejede óz jumısınıń ustası bolıwı;

➤ jumıs ornın ilimiy shólkemlestiriw hám hárqanday toqtap qalıw yamasa úzilislerge jol qoyılmaw;

➤ jumısshı hám xızmetkerlerdi texnika qawipsizligi ushın materiallıq hám ruwxıy qollap quwatlaw.

Miyet qurallarınan nátiyjeli paydalanıw — qurılıs shólkemi- niń rentabelligin asırıwshı tiykargı faktor bolıp esaplanadı.

3.5. Qurılıs shólkemleriniń aylanıs fondları

Tiykargı fondlar óz qunın qurılıs ónimlerine (imarat hám qurılımlar) jıllar dawamında ótkerip barsa, óndiris fondlarınıń basqa bir bólimi — yaǵnıy aylanıs fondlar qurılıs materialları qunına bir aylanıwda kiredi hám óz ornın tolıqtırıwdı talap etedi.

Óndiris qorları aylanıs fondlardıń tiykargı bólimi bolıp esaplanadı. Onıń quramına tiykarınan materiallar, konstrukciya hám detallar, járdemshı materiallar janılgı hám maylaw materialları, arzan bahadaǵı inventar hám ásbaplar kiredi. Bulardıń quramına cement, aǵash materiallar, qum, sheben, metall hám metallardan isengen materiallar (shege, bolt, gayka, skobalar hám t.b.), tex-

nikalıq materiallar (kranlar, muftalar, liftlar, flanclar hám t.b.), tamnıń basın jabatúǵın materiallar (summeroid, tol, pergament hám t.b.) hám basqa materiallardı sanap ótiwimiz múmkin.

Qurılıs detalları hám konstrukciyaları degende, biz imárat hám qurılıs montaj qılatúǵın tolıq pitkerilgen elementlerdi túsinemiz. Bular ayna hám esikler, hár qıylı arxitekturalıq detallar, fermalar, kolonnalar, diywal pánelleri, tekshe maydanshaları hám basqalar.

Járdemshi materiallar qurılıs ónimi quramına tikkeley kirmeydi. Olar qurılıs islep shıǵarıw waqtında járdemshi sıpatında paydalanıladı.

Óndiris procesinde aylanıs fondlarǵa tamamlanbaǵan obyektler, járdemshi xojalıqtaǵı montaj jumısları hám keleshek dáwir qárejetleri kirgiziledi. Tamamlanbaǵan obyektler qurılıs-montaj procesindegi material hám texnologiyalıq bólimnen biri bolıp, olarsız úziksiz qurılıs procesin ámelge asırıw múmkin emes. Tamamlanbaǵan obyektlerge konstruktiv elementler hám qurılıs montaj jumısları boyınsha tamamlanbaǵan, demek obyektти qabıl qılıw aktine kirgizilmegen hám buyırtpashı tárepinen házirgi qaǵıydaǵa muwapıq pulı tólenbegen jumıslar kiredi.

Keleshek dáwir qárejetleri degende, biz qurılıs óndiris procesin úziksiz alıp barıw ushın islep shıǵarıwǵa tayarlıqtı kózde tutamız. Bul qárejetlerge titulda bolmaǵan waqtınshalıq imarat hám qurılısqa jumсалǵan qárejetler kiredi. Mısalı, juwınıw hám awqatlanıw orınları, hájetxanalarǵa uqsas waqtınshalıq imaratlar.

Joqarıda sanap ótilgen fondlardıń elementleri tikkeley qurılıs óndiris procesine xızmet etedi. Óndiris fondlarınıń aylanıwı sonday-aq, óz ishine pul aylanısın da qamtıp aladı. Pul aylanısı esap betindegi qárejetler hám naq pulǵa differenciyanadı. Esap betindegi qárejetlerge buyırtpashı tárepinen orınlangan jumıslar boyınsha berilgen esabatlar kiredi, biraq bul esabatlardı tólew múddeti jetip kelmegen boladı. Bunday summalardıń payda bolıwı ónimniń satılıwı (realizaciyası) ushın birqansha waqt kerek. Bul waqt ishinde jumсалǵan qárejetler buyırtpashılar menen esap-sanaq basqışında bolıp turadı. Esap betindegi qárejetlerge

tovar hám xızmetler ushın debitorlıq qarızlar, berilgen avanslar, qurılıs shólkemleri tárepinen alınğan vekseller, materiallıq juwapker shaxslardaǵı summalar hám basqalar kiredi.

Pul qárejetleri—bul qurılıs shólkemleriniń kassadaǵı naq pul muǵdarı, esap betindegi yamasa valyuta esabında saqlanğan pullar, banktegi qımbat bahalı qaǵazlar (akciyalar, obligaciyalar, amanat sertifikatları, vekseller) hám basqa túrdegi qurılıs shólkemleriniń pul qárejetleri bolıp tabıladı.

Aylanıs fondlar hám pul aylanısları bir maqset ushın paydalanǵanlıǵı sebepli olar birden-bir túsinik aylanıs qárejetler dep ataladı. Shólkemlestiriw derekleri boyınsha aylanıs qárejetler eki túrge bólinedi: Óz qárejetleri hám qarız qárejetleri.

Óz aylanıs qárejetleri—óndiris qorlarınıń minimal bólegin qaplawǵa, tamamlanbaǵan jumıslardı hám qurılıs shólkemleriniń normal hám úzliksiz islewin támiyinlew ushın zárúr bolǵan qárejetler. Aylanıs qárejetler derekleri bolıp, ustav kapital, payda, qosımsha hám qor kapitallar esaplanadı. Ustav kapitalı kárxananı shólkemlestiriwde shólkemlestiriwshiler pulları jıyındısınan qalıpleseı. Payda qurılıs shólkemleri xızmetiniń finanslıq nátiyjesin kórsetedi hám óz aylanıs qárejetlerin toltırırw, jumıslar kólemi kóbeytiw yamasa islep shıǵarırw sharayatın jaqsılaw ushın jumısaladı. Qosımsha kapital tiykarǵı fondlardı qayta bahalaw esabınan ósip baradı, hártúrli aktivlerdiń fizikalıq hám yuridikalıq shaxslardan keletuǵın túsimler, hámde óz qımbat bahalı qaǵazlarınıń satılıw esabınan payda boladı.

Aylanıs qárejetlerdiń ishki áhmiyetli deregi bolıp qurılıs shólkemleriniń hámme qarız hám minnetlemeleri sanaladı. Bular quramına ishki-xızmetkerlerge tólenetuǵın is haqı; jámiyetlik fondlar hám medicina qamsızlandırılıwı boyınsha qarızlar, pensiya fondı, bántlik fondı qarızları, kesip alıp islewshi shólkemlerge qarızlar, material texnik resurslar menen támiyinlewshilerge qarızlar, sonday-aq, salıqlar hám byudjetke tólenetuǵın hám basqa túrdegi qarızlar kiredi.

Qurılıs shólkemlerine hártúrli qarǵı derekлерinen qarız esabınan alıp kelinetuǵın pullardı “qarız qarǵılar” dep ataydı. Aylanıs qárejetleriniń quramınıń ózi, olardıń qurılıs shólkemleri

ushın zárúrlıgın kórsetedi. Máselen, is haqı fondınıń joqlıgı miynet procesindegi uzılıslerge alıp keledi, pul joqlıgı-tiyisli hám zárúr qurılıs buyımları, konstrukciya hám elementler menen támiyinlewge jol qoymaydı.

3.6. Aylanıs qarjıları muǵdarı

Óndiris jumıslarına jumsalatuǵın aylanıs qárejetleri muǵdarı esap-kitabı, jıl dawamında paydalanılǵan materiallıq-texnikalıq resurslarǵa baylanıslı boladı. Tamamlanbaǵan qurılıs-montaj islep shıǵarıw boyınsha aylanıs qárejetler muǵdarın tabıw ushın, rejedegi jıldıń anıq bir kvartalınıń aqırına qalǵan eń kem tamamlanbaǵan qurılısqa reje kvartaldaǵı qurılıs-montaj jumısları kólemin qosıp payda bolǵan jıyındılardan qurıp tapsırılǵan obyektlerdi ayırıw jolı menen tabıladı.

Rejedegi juwmaqlanbaǵan qurılıs-montaj jumısları qaldıǵı (T_r) tómendegi formulalar menen anıqlanadı:

$$Tr = T_{q.m} + X_{q.m} - BO_r$$

Bunda:

$T_{q.m}$ —juwmaqlanbaǵan qurılıs-montaj jumıslarınıń rejelengen jıldıń kvartal basında qalǵan qaldıǵı;

$X_{q.m}$ —rejelengen jıldıń kvartalında orınlanatuǵın jumıslar kólemi;

BO_r —rejelengen jıldıń kvartalında pitkerip tapsırılǵan obyektler bahası.

Keleshek dáwirde jumsalǵan qárejetler ($X_{k.d}$) ushın zárúr bolǵan qárejetlerdiń minimal muǵdarın tómendegi formula arqalı anıqlaw múmkin:

$$X_{k.d} = V_o + R_a + R_v$$

Bul jerde,

V_o —rejedegi jıldıń basında keleshek dáwir ushın jumsalǵan qárejetler jıyındısı;

R_a —keleshek dáwir qárejetlerin rejedegi jıldıń kólemi hám onı keleshekтеgi jumıslar ózine túser bahasına qosıw;

R_v —keleshek dáwir qárejetleriniń reje dáwirindegi jumıslar bahasına kirgizip jiberiw.

Soday-aq, ápiwayılastırılған formulanı da qollanıw múmkin:

$$X_{k.d} = Q_{q.m} * K_{k.d}$$

Bul jerde:

$Q_{q.m}$ —rejedegi jıldıń qurılıs-montaj jumıslarınıń kólemi;

$K_{k.d}$ —keleshek dáwir qárejetlerin rejedegi jıldan aldınğı jıl-dağı kólemin esapqa alıwshı koefficient.

3.7. Aylanıs qarjılarınan paydalanıw nátiyjeliligi

Aylanıs qárejetlerden paydalanıwdıń eń tiykarǵı kórsetkishi sıpatında onıń aylanıw tezligi esaplanadı. Demek, avanstaǵı kapital qanshelli tez aylansa, sonshelli artıqsha qarjılar basqa jumıslardı qarjılandırıwǵa paydalanıw imkánın beredi. Sonıń ushın, hárqanday qurılıs shólkemi puldı tez aylandırıwı tiyis. Aylanıs qárejetlerden paydalanıw dárejesine baha beriw ushın tómendegi kórsetkishlerden paydalanıladı. Waqıtqa qarap aylanıw koefficienti (Kay) tómendegi formula járdeminde tabıladı:

$$K_{ay} = P/WA_m$$

Bul jerde,

P —qurılıs-montaj jumısları kólemi shártnama bahası boyınsha, hám de shártnamadan tısqarı jeńillikler ushın anıq waqıt ishinde túsken pullar;

WA_m —anıq waqıt ishindegi ortasha aylanıs qárejetler muǵdarı.

Aylanıw koefficienti anıq waqıt ishinde aylanıs qárejetler neshe márte aylanǵanlıǵın kórsetedi yamasa pul birligine tuwrı keletuǵın ónim kólemin analiz qılınған waqıtqa tabıladı. Bir aylanıwdıń ortasha dawamlılıǵı (D_{ort}) qabıl qılınған esabat waq-

tına qaraǵanda usı dáwir ishindegi kúnler aylanıs koefficientine bolǵan qatnası arqalı tómendegi formula menen anıqlanadı:

$$D_{ort} = T_{e.w}/K_{ay}$$

Bul jerde,

$T_{e.w}$ — esabat waqtındaǵı dáwir, kúnler;

K_{ay} — aylanıw koefficienti.

Aylanıs qárejetlerdiń hár bir dáwirdegi aylanıwı (D_{ort}^d) usı formula arqalı tabıladı:

$$D_{wr} = (D_{ort} * B)/100$$

Bul jerde,

D_{ort} — hár bir dawirdegi aylanıwdıń dawam etiwı, kúnler;

B — aylanıs qárejetlerdiń ulıwma muǵdardaǵı túrli topardaǵı elementler úlesi, %

Aylanıs qárejetlerdiń aylanıw tezligine júdá kóp sebepler tásir kórsetedi. Birinshiden, qurılıs shólkemleriniń aylanıs qárejetlerin háreketlendiriwshi xızmeti ushın bul ekonomikalıq xoshametlew sisteması.

Ekinshiden, qurılıs texnologiyası hám shólkemlestiriwdi jetilistiriw texnologiyası arqalı óndiristiń úzliksizligin támiyinlew júdá úlken áhmiyetke iye.

Aylanıs qárejetleri aylanıw tezligin asırıw ushın tamamlanbaǵan islep shıǵarıw muǵdarın kemeytiw lazım. Qurılıs shólkemleri islep shıǵarıwdıń uzaq dawamlılıǵı sebepli qarız pullar alıwǵa májbúr boladı. Demek, qarız alatuǵın shólkemlerge qurılıs shólkemleri ózin qarız tólemlerin tóley alıw qábiletin kórsetip beriwı kerek. Tólemlerdi tóley alıw qábiletin bahalawda eki kórsetkishten paydalanıladı.

Absolyut likvid (ańsat pul bolatuǵın qarjılar) koefficienti hám ulıwma jabıw koefficienti. Absolyut likvid koefficient — pul qarjılarının hám qısqa múddetli finanslıq qarjılar jıyındısın, shólkemniń qısqa múddetli qarızlarǵa bolǵan qatnası.

Ulıwma jabıw koefficienti shólkemlerdiń aylanıs aktivleri neshe mártebe qısqa múddetli qarızlarǵa qaraganda úlkenligin kórsetedi.

Ulıwma jabıw koefficienti álbette 1 den úlken bolıwı kerek. Usınday bolǵan shólkemler hámme qarızlardı tólegennen keyin de toqtawsız jumıstı dawam ettiriwine jeterli dárejede aylanıs aktivleri qaladı.

Qurılıs shólkemleriniń finanslıq jaǵdayın (buxgalteriyalıq balansınıń quramı hám sapası) bahalaw ushın házirgi likvidlik koefficientin hám óz qarjıları menen támiyinlengenligi koefficientlerinen paydalanadı.

Házirgi likvidlik koefficienti — bul haqıyqıy naq aylanıs qárejetlerdiń óndiris qorları, tayar-ónim, pul qárejetleri, devitorlıq qarızlar hám basqa aylanıs aktivlerdiń qısqa múddetli bank kreditorlıq qarızlarǵa bolǵan qatnası.

Óz qárejeti menen támiyinlengenligi koefficienti balans aktivleriniń II hám III bólimleriniń jıyındısınnıń bir-birine qatnası, yaǵnıy aylanıs emes aktivlerdiń aylanıs aktivlerdiń haqıyqıy bahasına bolǵan qatnası.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Óndiris procesi degenimiz ne?
2. Miyet predmetleri haqqında maǵlıwmat berin?
3. Tiykargı óndiris fondlarına neler kiredi?
4. Tiykargı óndiris fondlarınń eskiriwi qanday kóriniste boladı?
5. Keleshek dáwir qárejetleri degende neni túsinesiz?
6. Óndiris jumıslarına jumsalatuǵın aylanıs qárejetleri muǵdarı esap-kitabı nelerge baylanıslı?
7. Aylanıs qárejetlerden paydalanıwdıń eń tiykargı kórsetkishi sıpatında qaysı protses áhmiyetli esaplanadı?
8. Tiykargı óndiris fondlarınń passiv bólimine neler kiredi?

IV BAP. QURÍLÍSTA PAYDA, RENTABELLIK HÁM ÓZINE TÚSER BAHA

4.1. Payda túsimi (kategoriyası)

Kárxana paydasınıń baha bólegi bolıp, ondaǵı materiallıq islep shıǵarıwdaǵı jumısshılardıń miyneti tárepinen qosımsha ónim kórsetiliwi. Paydanıń sanlı túrde kórsetiliwi, ónim satıwdan tabılǵan payda hám islep shıǵarıwdaǵı satıw jumısları, xızmetler hám de qárejetler arasındaǵı óz ara parıqlar arqalı anıqlanadı.

Kárxana dáramatları bul kárxananiń ónim satılıwınan, kórsetilgen xızmetlerinen alınǵan payda menen óndiris hám satıw qárejetleri arasındaǵı ayırmashılıq bolıp tabıladı. Qurılıs-montaj jumıslarınıń ózine túser bahasınıń kemeytiriliwi, óz náwbetinde paydanıń ósiwine alıp keledi.

Buyırtpashıǵa tapsırılǵan qurılıs jumıslarınıń kólemi boyınsha qurılıs montaj jumıslarınıń ózine túser bahasınıń kemeyiwinen kelip shıqqan tejew, qurılıs shólkemsi paydasınıń tiykargı bólegin quraydı. Finans qorınıń bul tiykargı deregi qurılıs shólkemi jumısınıń ekonomikalıq nátiyjesi arqalı kórsetiledi. Ózine túser bahanı kemeyttiriw esabınan alınǵan payda muǵdarı, keyingi xojalıq esabı nátiyjesiniń kórsetkishi bolıp esaplanadı. Paydanıń roli miynet jámaátiniń ekonomikalıq xoshemetlewdi jetilistiriw hám byudjet dáramatların asırıw zárúrligi menen baylanıslı bolǵan túrde kúsheyedi. Qurılıs óndiristi rawajlandırıw miynet nátiyjesin ekonomikalıq xoshemetlew hám qurılıs-montaj jumıslarınıń nátiyjeligin bahalaw deregi bolǵan paydanıń kóbeyiwine, hámme: mámleket, qurılıs-montaj shólkemi hám miynet jámaátleri qızıǵadı.

Rejelestiriw hám esapqa alıw ámeliyatında payda—teńlik (balans) hám de esap-kitap kórinisinde boladı. Qurılıs-montaj shólkeminiń teńlik (balans) paydası buyırtpashıǵa jumısların tapsırıw, hám de artıqsha úskenelerdi satıw esabınan payda boladı.

Esap-kitaplı payda—bul teńlikli payda menen byudjetke birinshi náwbette tólungen pullar jıyındısı arasındaǵı parıq bo-

lip esaplanadı, yaǵnıy bul tólemler óndiris fondı, bank qarızı ushın beriledi. Hámme tólemler hám qárejetlerden keyin qalǵan teńliktiń bólegi byudjetke ótkeriletuǵın **paydanıń erkin qaldıǵı dep ataladı**. Payda normalı, rejeli, haqıyqıy (faktlı) hám rejeden tısqarı túrlerge ajratıladı.

Normalı payda—qurılıs shólkemi tárepinen belgilenedi. Ol óz kúshi menen orınlaytuǵın qurılıs jumısları kólemleriniń bahasına qarata payda beriledi. Máselen, 100 mln. sumǵa 12 000 mln. sum payda.

Qurılıs shólkeminiń rejeli paydası qurılıs ónimin satıwdan (orınlangan qurılıs-montaj jumıslarınıń tekseriliwi), shetke qurılıs shólkemi balansında bolǵan qosımsha óndiris hám járdemshi xojalıqlar tárepinen kórsetilgen xızmetler, materiallıq baylıqlar, ónimler satıwınan quralǵan.

Qurılıs ónimi satıwınan alınǵan rejeli payda eki bólimnen ibarat bolıp tuwrı qárejetlerden rejeli toplam hám ústeme qárejetlerinen ibarat boladı.

Balanslı rejeli payda F_r tómendegi formula járdeminde anıqlanadı.

$$F_r = Q_{qmk} + Q - X_r - F_{a.b} + F_{a.a} + F_p$$

Bunda:

Q_{qmk} —qurılıs montaj jumıslarınıń kólemi;

Q —qurılıs shólkeminiń buyırtpashıdan jumıslardı smeta bahasınan tısqarı alatuǵın kompensaciyası.

X_r —óndiris ushın rejeli qárejet yamasa rejeli baha;

$F_{a.b}F_{a.a}$ —aydın bası hám aqırında ámelge asırılmaǵan payda;

F_p —basqa xızmetlerden alınǵan payda.

Haqıyqıy (faktlı) payda F_h —bul jıyındı bolıp, qurılıs shólkemi tárepinen onıń balansında bolǵan bólimler xızmetiniń barlıq túrleriniń nátiyjesi boyınsha alınǵan payda boladı.

Ol tómendegishe bólinedi.

$$F_h = F_s + F_a - X_a$$

Bunda:

F_s —qurılıs óniminiń satıwınan alınǵan payda;

F_a —ámelge asırılmaǵan (járiymadan alınǵan) payda;

X_a —ámelge asırılmağan qárejetler (járiyma tólemi, jumıslar boyınsha zıyan kóriw hám t.b.)

Haqıyqıy balanslı payda turaq-jay kommunal xojalıǵı zıyanı hám mádeniy-turmıslıq basqarmalar qárejeti jıyındısında kemeymeydi. Balanslı paydanıń ulıwma jıyındısı tómendegilerge ajratıldı:

- birinshi náwbette byudjetke tólemler;
- tiykarǵı óndiris fondları hám normalastırılatuǵın aylanıs qurallarına tólem;
- bank qarızları ushın payızlar tólemi.

Esaplı paydadan qurılıs shólkeminiń hám ekonomikalıq xoshemetlew fondın shólkemlestiriw ushın rejeli tólemlerdi ámelge asıradı:

- materiallıq túrde xoshemetlew;
- sociallıq-mádeniy ilájlar;
- turaq-jay qurılısı;
- óndiristi rawajlandırıw;
- joqarı shólkemlerdiń arnawlı fondları.

Rejeden tısqarı payda qurılıs shólkemleri jetiskenlikleri ushın sıyıqlarǵa, qurılıs shólkemi fondına jańa texnikanı eńgiziw hám basqa ilájlar ótkeriw ushın alınǵan bank qarızların tólewge baǵdarlangan. Qalǵan rejeden tısqarı payda byudjet paydasına hám joqarı turǵan shólkemler iqtıyarına baǵdarlanadı.

4.2. Qurılıs shólkeminiń rentabelligi

Rentabellik—bul xojalıq esabındaǵı qurılıs shólkeminiń paydası hám dáramatı. Ol óndiris xojalıq jumıslarınıń nátiyjeliligin anıqlaydı. Birinshi náwbette ol payda massası menen belgilenedi. Biraq payda massası óz ózinen qurılıs shólkeminiń qárejetler nátiyjeliligin tolıq kórsetpeydi. Bul maqset ushın rentabellik dárejesiniń salıstırmalı kórsetkishini qollanıladı. Rentabellik dárejesi Dr buyırtpashıǵa tamamlanǵan hám tapsırılǵan obyektler paydası jıyındısın (F) olardıń smeta bahası yamasa tiykarǵı islep shıǵarıw fondları F_1 bahasına hám normalastırılauǵın aylanıs qurallar F_2 menen anıqlanadı.

$$Dr_1 = F/S * 100$$

$$Dr_2 = F/(F_1+F_2)$$

Rentabelliktiń birinshi kórsetkishi Dr_1 qurılıs shólkeminiń ózin ózi aqlawın súwretleydi.

Rentabelliktiń ekinshi kórsetkishi Dr_2 óndiris qurallarınan nátiyjeli paydalanıwdı anıqlawğa imkán beredi. Ol hárbir sumğa óndiris fondların anıqlawğa hám onı aldağı qurılıs shólkemleriniń rentabellik dárejesi menen salıstırıwğa imkán beredi.

Qurılıs ónimin ámelge asırıw rejesiniń orınlanıwı qurılıs shólkeminiń paydasınıń tuwılıwınıń deregi bolıp tabıladı. Payda hám rentabellik rejeniń orınlanıwı menen úzliksiz baylanıslı. Bul waqıtta tamamlanbağan islep shıǵarıw boyınsha alınǵan tejewler qurılıs shólkemniń balansında kórsetiledi.

Payda hám rentabellik analizi belgili maǵlıwmatlar hám buxgalteriya esabatınıń kórsetkishleri boyınsha ámelge asırıladı.

Buyırtpashıǵa ónim satıwdan alınǵan paydanıń kóbeyiwine tómendegi faktorlar tásir kórsetedi:

- jumıs kólemlerin artıǵı menen orınlaw;
- jańa texnikanı qollanıw esabınan qurılıs-montaj jumıslarınıń bahasın kemeyttiriw;
- smeta bahalarınıń asırılıwı;
- qurılıs-montaj jumısları sistemasındaǵı ózgerisler.

4.3. Qurılısta ózine túser baha

Bazar qatnasıqları sharayatında mülkshilik formasına qaramastan qálegen isbilermenlik xızmetiniń (sonıń ishinde, «qurılıs» tarawında da) tiykargı maqsetlerinen biri payda alıw bolıp tabıladı. Payda óndiristi rawajlandırıw, óndiris iyeleri hám ulıwma mámlekettiń talapların qanaatlandıırıw ushın finanslıq resurslar deregi bolıp tabıladı. Payda ónimniń realizaciyasınan alınǵan tabıstan onı islep shıǵarıw hám satıw ushın shıǵınlar, yaǵnıy, ózine túser bahası ayırması arqalı anıqlanadı.

Ónimniń ózine túser bahası—ekonomikalıq kórsetkishlerden biri bolıp, ónimdi islep shıǵarıw hám onı satıw menen baylanıslı kárxananıń barlıq shıǵınları pul kórinisi bolıp tabıladı. Ózine

túser baha tiykarında qurılıs kárxanası texnikalıq támiyinleniwi dárejesi, tiykargı fondlardan, materiallardan, energiyadan, is kúshinen paydalanılıw dárejesi, miynetti shólkemlestiriw usılların jetilistiriw hám óndiristi basqarıwda óz sáwleleniwin tabadı. Ózine túser baha ağımdağı shıǵınlardı kórsetedi. Ózine túser baha paydalanılǵan óndiris faktorların qaplawdıń ekonomikalıq forması bolıp tabıladı.

Sonlıqtan, kárxananın ónimdi islep shıǵarıwdağı shıǵınların kemeyttiriw boyınsha háreketi kárxana básekiliginiń artıwında óz sáwleleniwin tabadı. Qurılıs-montaj jumısları ózine túser bahasın, óndirilgen ónim hám xızmetler, qurılıs kárxanası basqada xızmetleri ózine túser bahasın anıqlaw qurılıstaǵı buxgalteriyalıq esabattıń máselesi bolıp tabıladı.

Qurılısta smetalıq, yaǵnıy, smetalar boyınsha anıqlanǵan, qurılıs kárxanası tárepinen konkret jaǵdaylardı esapqa alǵan haldaǵı jobalıq, hám qurılıs maydanında real bolǵan haqıyqıy qurılıs-montaj jumısları ózine túser bahaları qollanıladı. Qurılıs-montaj jumısları ózine túser bahası óz ishine materiallardı, janar-may, energiyalardı satıp alıw, jumısshılar miynet haqıların tólew, tiykargı fondlardan paydalanıw nátiyjesinde eskiriwin qaplaw hám basqa da shıǵınlardı qamtıydı.

Barlıq shıǵınlar ózine túser bahaǵa kiritiliw usılına qarap tikkeley hám tikkeley bolmaǵan shıǵınlar bolıp bólinedi. Qurılıs óndirisi shıǵınlarınıń úlken bólimin smetalarda esapqa alınǵan jumıs kólemi boyınsha anıqlanǵan tikkeley shıǵınlar quraydı. Tikkeley shıǵınlar quramına jumısshılar tiykargı is haqıları, materiallar, detallar hám konstrukciyalar bahaları, qurılıs mashinaları hám mexanizmlerin ekspluataciyalaw boyınsha shıǵınlar kiredi.

Tikkeley emes shıǵınlar degende qurılıs óndirisi jumısların shólkemlestiriw hám basqarıw menen baylanıslı shıǵınlar túsiniledi. Tikkeley emes shıǵınlar kárxananın ulıwma xızmeti menen baylanıslı kompleks shıǵınlar bolıp, qurılıs óndirisindegi ayırım esap obyektı yaqı ayırım ónimdi islep shıǵarıw hám xızmet kórsetiwge tikkeley baylanıslı bolmaydı. Tikkeley shıǵınlar

menen birgelikte olar qurılıs-montaj jumısları smetalıq ózine túser bahasın quraydı.

Qurılıs-montaj jumısları óndirisi ónim hám xızmetler ushın shıǵınlar aǵımdaǵı hám bir waqıtlıq bolıp bólinedi.

Aǵımdaǵı shıǵınlar jumıs kólemine hám orınlangan jumıslar muǵdarına, shıǵarılǵan ónim hám kórsetilgen xızmet muǵdarına baylanıslı óndirislik shıǵınlar bolıp tabıladı. Bir waqıtlıq shıǵınlar dep periodlı túrde yaki bir máрте jasalatúǵın shıǵınlarǵa aytamız. Aǵımdaǵı shıǵınlar óz náwbetinde qurılıs-montaj jumısları kólemi, shıǵarılǵan ónim hám kórsetilgen xızmetler muǵdarına baylanısı boyınsha turaqlı hám ózgeriwshi bolıp bólinedi.

Turaqlı shıǵınlar óndiris jumısları ónim hám xızmetler kólemine baylanıssız halda qaralıp atırǵan period dawamında ózgerissiz qaladı. Olarǵa tómendegilerdi kirgiziwimiz múmkin: tiykarǵı qarjılar boyınsha arendalıq tólemler, belgilengen okladlar boyınsha basqarıw personalı aylıqları, hám t.b.

Orınlangan qurılıs-montaj jumısları kólemine, ónim hám kórsetilgen xızmet muǵdarına baylanıslı artıp yaki kemeyip turıwshı shıǵınlar ózgeriwsheń shıǵınlar bolıp tabıladı. Olarǵa paydalanılǵan materiallar bahası, tiykarǵı jumısshılardıń miynet haqıları hám t.b. kiredi.

Geypara shıǵınlardı turaqlı shıǵınlarǵa da, ózgeriwshi shıǵınlarǵa da kirgize almaymız. Bul túrdegi shıǵınlardı olarda turaqlı yaki ózgeriwshi shıǵınlardıń basım bolıwına qarap shártli-turaqlı yaki shartli-ózgeriwshi shıǵınlar dep ataymız. Mısalı, tiykarǵı qurallardı remontlaw boyınsha shıǵınlar kompleks shıǵınlar bolıp tabıladı, sebebi ol turaqlı shıǵınlardı (járdemshi jumısshılar xızmet haqıları—tarif hám okladlar boyınsha) da, ózgeriwsheń shıǵınlardı da (materiallardan paydalanıw boyınsha shıǵınlar) ózine qamtıydı.

Qurılıs-montaj jumıslar óndirisi, ónim hám xızmetler ushın tikkeley shıǵınlar (TSh) tómendegi formula boyınsha anıqlanadı:

$$TSh = M+Z+A$$

bunda:

M — Qurılıs-montaj jumısların orınlawda tikkeley qollanılatuǵın materiallar, detallar, konstrukciyalar, janar-may, puw, suw, elektr energiyası hám t.b. bahası;

Z — jumısshılar miynet haqıları boyınsha shıǵınlar;

A — qurılıs mashinaları hám mexanizmlerin saqlaw hám ekspluataciyalaw menen baylanıslı bolǵan shıǵınlar.

Tikkeley emes shıǵınlar tómendegilerdi óz ishine qamtıydı:

➤ hákimshilik-xojalıq shıǵınları, yaǵnıy, hákimshilik-xojalıq personallar miynet haqıları, sociallıq tólemler (mámleketlik sociallıq hám medicinalıq qamsızlandırıw, pensiya támiynatı, bántlik boyınsha mámleketlik fond hám t.b.);

➤ qurılıs jumısshılarına xızmet kórsetiw boyınsha shıǵınlar, yaǵnıy, kadrlardı tayarlaw hám qayta tayarlaw, zárúr sanitariyalıq-gigienalıq hám turmıslıq jaǵdaylardı jaratıw, miynetti qorǵaw hám texnika qáwipsizligin támiyinlew boyınsha shıǵınlar;

➤ basqada tikkeley emes shıǵınlar, qurılıs kárxanası mülkin májbúriy qamsızlandırıw, bank kreditleri, reklama, jámiyetshilik penen baylanıs boyınsha tólemler;

➤ tikkeley bolmaǵan shıǵınlar normasında keltirilmegen, biraq onıń esabına kirgiziliwshi shıǵınlar, bul jerge óndirislik jaraqatlanıwlar boyınsha jumısshılarga tólenetuǵın napaqalar kirgiziliwi múmkin.

Qurılıs-montaj jumısları smetalıq ózine túser bahası

Qurılıs shólkemi tárepinen óz kúshi menen orınlangan qurılıs-montaj jumısları ózine túser bahası tómendegishe anıqlanadı:

$$SSs = PZ + NR$$

bunda:

PZ — tikkeley shıǵınlar;

NR — tikkeley emes shıǵınlar.

Qurılıs-montaj jumısları smetalıq ózine túser bahası (SMR) joybarlaw mákemesi tárepinen zárúr joybarlaw hújjetleri kompleksin islep shıǵıw dáwirinde smetalıq normalarda esaplaw procesindegi bahalar boyınsha anıqlanadı.

SMR qurılıs-montaj jumısları jobalı ózine túser bahanı anıqlaw ushın baza bolıp xızmet etedi hám qurılıs mákemesine bolajaq shıǵınları dárejesin aldınnan boljaw, al buyırtpashıǵa — qurılıs mákemesi menen sawdalasıw shegarasın bahalaw ushın múmkinshilik jaratadı.

Qurılıs-montaj jumısları jobalı ózine túser bahası

Qurılıs-montaj jumısları jobalı ózine túser bahası konkret qurılıs shólkeminiń belgili qurılıs-montaj jumısları kompleksin orınlaw ushın ketetuǵın shıǵınlar muǵdarı boljawı bolıp tabıladı. Qurılıs-montaj jumısları ózine túser bahasın jobalastırıwdan maqset — kárxana qaramaǵındaǵı real óndiris resursların racional paydalangan halda shártnamalarda kórsetilgen múddetlerde jumıslardı orınlaw ushın shıǵınlar muǵdarın anıqlawdan ibarat.

Esaplı (jobalı) ózine túser baha qurılıs shólkemi tárepinen payda muǵdarın, islep shıǵarıw hám sociallıq rawajlanıw múmkinshiliklerin anıqlaw, strukturalıq bólimleri, ishki xojalıq esabattın dúziw hám basqada perspektivaları ushın qollanıladı.

Qurılıs-montaj jumısları ózine túser bahasın jobalastırıw qurılıs mákemesi tárepinen ğárezsiz halda orınlanadı hám onıń biznes-jobasınıń úles bólimi bolıp, texnika-ekonomikalıq esaplawlar arqalı ámelge asırıladı. Texnikalıq-ekonomikalıq esaplawlar ádette, jumıs túrleri boyınsha olardıń muǵdarı, konstruktiv elementler, imaratlar hám olardıń qunı boyınsha alıp barılıp, joybar-smetalıq hújjetler hám shartnama bahaları tiykarında anıqlanıladı. Bul esaplawlarda qurılıs kárxanasınıń anıq islew sharaytları, texnologiyalıq hám shólkemlestiriw jaǵdayları, aldınǵı jılǵı shıǵınlar dárejesi analizi nátiyjeleri, ekonomikalıq effektivlikti asırıw múmkinshilikleri esapqa alınadı.

Hárbir qurılıs mákemesi óziniń is sharayatlarınan kelip shıqqan halda qurılıs montaj jumısları ózine túser bahasın jobalaw tártibi hám usılların biyǵárez halda belgileydi. Bunda jumıslar jobalı ózine túser bahası hárbir obyekt boyınsha yaki podryad shártnama boyınsha, hátteki tolıq óndirislik baǵdarlama boyınsha esaplanılıwı múmkin.

Qurılıs-montaj jumısları jobalı ózine tuser bahası joybar-smetalıq hújjetlerde belgilengen óndiris texnikalıq hám shól-

kemlestiriw dárejesine salıstırǵanda asırıw ilájları jobaları tiy karındaǵı shıǵınlar bántleri boyınsha anıqlanǵan texnika-ekonomikalıq esaplawlardan anıqlanılıwı múmkin.

«Materiallar» bánti boyınsha shıǵınlar joybar-smetalıq hújjetlerde belgilengen talap boyınsha anıqlanıladı, olardıń qunı obyekt aldı skladlarǵa alıp keliw hám tayarlaw-skladlıq shıǵınlardı esapqa alǵan halda anıqlanıladı.

«Miynet haqıları shıǵınları» bánti boyınsha shıǵınlar ishshı kúshi shıǵınlarına joybarlıq talap, tarifler, stavkalar, shegirme hám kompensaciýalar, shólkem finanslıq múmkinshilikleri boyınsha anıqlanıladı.

«Qurılıs mashinaları hám mexanizmlerin saqlaw hám ekspluataciýalaw qárejetleri» bánti boyınsha shıǵınlar olardıń mashina-smenalardaǵı jumıs waqtına bolǵan joybarlıq talap boyınsha esaplanıladı. «Tikkeley emes shıǵınlar» bánti boyınsha qárejetler qaralıp atırǵan period ushın qurılıs mákemesinde olardıń obyektler boyınsha qabıl etilgen bólistiriliwine qarap bul shıǵınlar smetası tiykarında anıqlanıladı.

Óndiris texnikalıq hám shólkemlestiriw dárejesin asırıw boyınsha ilájlar obyekt kesiminde ámelge asırıladı. Arzanıraq materiallar, progressiv qurılıs konstrukciýaları, detalları hám buyımları, qurılıs texnikası paydalanılıwı, jetiliske óndiris texnologiyası qollanılıwı, óndiristi shólkemlestiriwdi jetilistiriw, miynet resurslarınan paydalanıwdı jetilistiriw hám t.b. esabınan olar orınlanǵan jumıslardıń joybar-smetalıq hújjetlerde keltirilgen qunına salıstırǵanda kemeyiwın támiyinlewi zárúr.

Jobalı ózine túser baha (SSj) esaplı muǵdar bolıp, tómendegishe esaplanıladı:

$$SS_j = S_{smr} - JT - \Delta SS + K$$

bunda:

S_{smr} — qurılıs-montaj jumısları smetalıq qunı;

JT — jobalı toplamlar;

ΔSS — pul kórinisindegi ózine túser baha kemeyiwı;

K — smetaǵa salıstırǵanda baha ham tariflerdiń artıwı menen baylanıslı kompensaciýalar.

Qurılıs jumısları jobalı ózine túser bahasın shıǵınlar bántleri boyınsha esaplaw menen birgelikte shıǵın elementlerin esaplaw boyınsha da anıqlanıwı múmkin.

Qurılıs-montaj jumısları haqıyqıy ózine túser bahası

Qurılıs-montaj jumısları haqıyqıy ózine túser bahası — anıq qurılıs shólkemi tárepinen qalıplesken óndiris sharayatlarında berilgen jumıslar kompleksin orınlaw ushın shıǵınları jıyındısı.

Qurılıs-montaj jumısları haqıyqıy ózine túser bahasın esaplawdan maqset óndiris jumısların orınlaw hám buyırtpashıǵa tapsırıw boyınsha haqıyqıy shıǵınlardıń óz waqtında, tolıq hám anıq sáwleleniwı, belgilengen muǵdarlardan awısıwdı anıqlaw, sonday-aq, materiallıq, miynet hám finans rusurslarınan paydalanıwdı qadaǵalaw bolıp tabıladı.

Qurılıs jumısları haqıyqıy ózine túser bahası maǵlıwmatların analizlew óndiris ishki rezervlerin anıqlaw, sonday-aq qurılıs kárxanası hám onıń bólimleri haqıyqıy finans nátiyjelerin anıqlawda paydalanıladı.

Qurılıs-montaj jumısları ózine túser bahasın páseyttiriw usılları

Óndiris shıǵınları qunınıń tiykarında tómendegi obyektiv faktorlar jatadı: shiyki zatlarǵa, mexanizmlerge, jumısshı kúshine bolǵan talap hám bul resurslardıń qalıplesken baha dárejesi. Sonıń menen birgelikte ónim ózine túser bahasına bul resurslardan racional hám effektiv paydalanıw úlken tásinin tiygizedi.

Qurılıs-montaj jumısları ózine túser bahasın páseyttiriwge tómendegi usıllar menen erisiwge boladı:

➤ jumıs ónimdarlıǵı joqarı texnikadan paydalanıw (janarmay hám elektr energiyası sarpın kemeyttiriw, qurılıs mashinaları hám mexanizmlerin remontlaw hám texnikalıq xızmet kórsetiw shıǵınlarınıń páseyiwı);

➤ racional támiynat, saqlaw hám paydalanıw esabınan materiallardı únemlew;

➤ únemli texnologiyalardı endiriw, smenalılıqtı asırıw.

Sonıń menen birgelikte qurılıs-montaj jumısları ózine túser bahasın páseyttiriwdiń jasırın faktorları da bar bolıp, onı en

jaydırıw keń informaciyalıq bazanı, ekonomikalıq joqarı kvalifikaciyağa iye bolğan basqarıw kadrlarına iye bolıwdı názerde tutadı, bular:

- racional templerdi, qurılıs dawamlılıǵın tańlaw;
- ónim shıǵarıw nomenklaturasın hám jumıs túrlerin optimallestırıw;
- óndiris kúshlerinen paydalanıw racional dárejesin anıqlaw;
- qurılıs mashinaların jańalaw siyasatı;
- effektiv buyırtpalar portfelin tańlaw;
- shiyki zat, materiallar, konstrukciyalar qorın optimal basqarıw;
- professional marketing bolıp tabıladı.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Qurılıs shólkemleriniń rejeli paydası nelerden quralǵan?
2. Buyırtpashıǵa ónim satıwdan alınǵan paydanıń kóbeyiwine tásir etiwshi faktorlardı aytıp berıń?
3. Qurılıs montaj jumıslarınıń haqıyqıy ózine túser bahasın túsindirip berıń?
4. Qurılıs montaj jumıslarınıń ózine túser bahasın páseyttiriwge qanday usıllar járdeminde erisiwge boladı?
5. Shıǵınlar ózine túser bahaǵa kiritiliw usılına qarap neshege bólinedi?
6. Kárxana dáramatları degenimiz ne?
7. Paydanıń qanday túrleri bar?
8. Payda hám rentabellik analizi qanday kórsetkishler boyınsha ámelge asırıladı?
9. Qurılıs shólkemi tárepinen onıń balansında bolǵan bólimler xızmetiniń hámme túrleriniń nátiyjesi boyınsha alınǵan payda qanday payda turine kiredi?
10. Rejeden tısqarı payda qanday waqıtlarda beriledi?
11. Qurılıs óndirisi shıǵınlarınıń úlken bólimin qaysı shıǵınlar quraydı?
12. Qurılıs-montaj jumısları haqıyqıy ózine túser bahasın esaplawdan tiykarǵı maqset neden ibarat?

V BAP. INJENERLIK ÁSBAP-ÚSKENELER SISTEMASÍNAN PAYDALANÍW EKONOMIKASÍ

5.1. Qala hám injenerlik infrastrukturalar

Qala imarat hám qurılmaları tómendegi baǵdarlar boyınsha bir-birinen parıqlanadı.

1. Arxitekturalıq hám konstruktivlik sheshimleri boyınsha — kólemler hám tegislikler; (avtotransport, tramvay, trolleybus jolları, metrolar, temir jollar), ashıq, jabıq hám yarım jabıq, gerbish, iri panelli, iri bloklı, kólemlı elementlerden quralǵan, sı-zıqlı hám maydanshalı;

2. Jaylasıwı boyınsha — jer ústindegi, yarım jer astı hám jer astındaǵı;

3. Xızmet kórsetiwı boyınsha — funkciyalardı atqarıwshı imaratlar hám ǵalaba imaratlar;

4. Paydalanıw túri boyınsha — háreketleniwshi hám qozǵal-maytuǵın (stacionar) ;

5. Qurılıs sharayatı hám usılları boyınsha — quramalı obyektler (arnawlı qurallar járdeminde, tıǵız qala qurılısı sharayatında qurılatuǵın), ortasha quramalıqtaǵı hám onsha quramalı bolmaǵan (tipik joybarlar boyınsha islep shıǵarılatsuǵın) obyektler.

Úy-jay kompleksleri menen birgelikte qalalarda tiykarǵı imarat hám qurılmalar da qurıladı.

1. Sawda, ulıwma awqatlanıw hám xızmet kórsetiw kárxanaları (universamlar, bazarlar, restoranlar hám sawda kúndelikli turmıs xızmetin kórsetiw orayları). Mısalı 15 mın xalıq jasaytuǵın mikrorayon ushın quramına 30 orınlıq azıq-awqat dúkanı, dárıxana, 150 orınlı asxana, 46 orınlı xızmet kórsetiw ustaxanaları, baylanıs bólimi, jazda satılatuǵın ónimler pavilonı, transformator stanciyası hám injenerlik uzeli kiredi;

2. Turmısliq xızmet kórsetiw kárxanaları (kir juwıw, tazalaw fabrikaları, monsha hám shomılıw qurılmaları);

3. Medicina birlespeleri (poliklinikalar, emlewxanalar, profi-laktoriyalar)

4. Mádeniy aǵartıw birlespeleri (kinoteatrlar, mádeniyat úyleri, kitapxanalar hám t.b.);

5. Sport imaratları (shomılıw basseynleri, stadionlar, oyın maydanları hám t.b.)

6. Kolledjler, mektepler hám mektepke shekemgi tálim imaratları;

7. Avtomobil toqtaw orınları, garajlar;

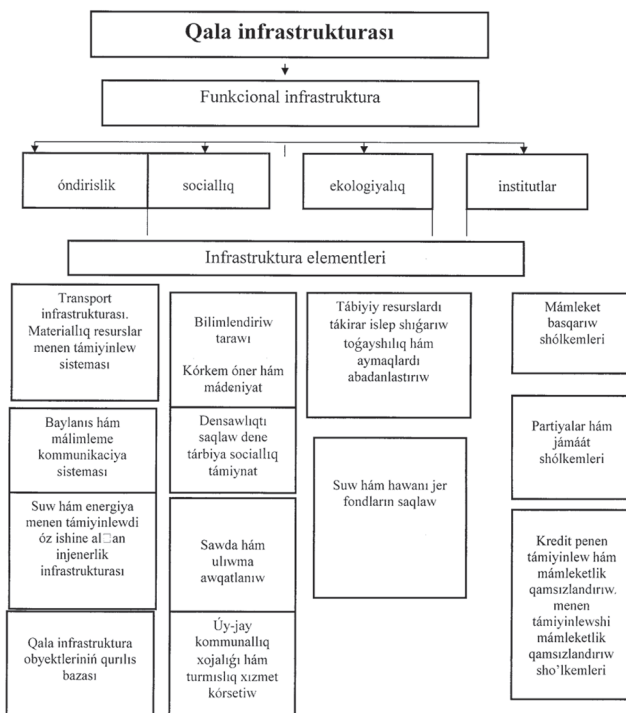
8. Texnika hám energetika qurılımaları (bólek transformator stanciyaları, gaz bólistiriwshi qurılımalar, suw basseynleri);

9. Arnawlı qala gidrotexnikaıq qurılıması;

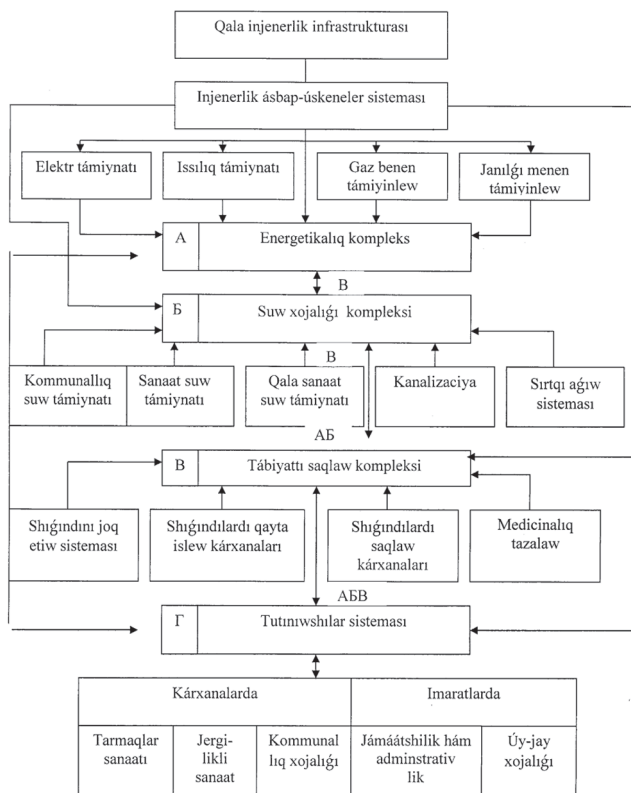
10. Kishi arxitekturalıq kórinisler;

11. Qala qurılısı ushın zárúr jer astı kommunikaciyaları ushın tunneller;

12. Dem alıw parkleri hám dem alıw zonaları;

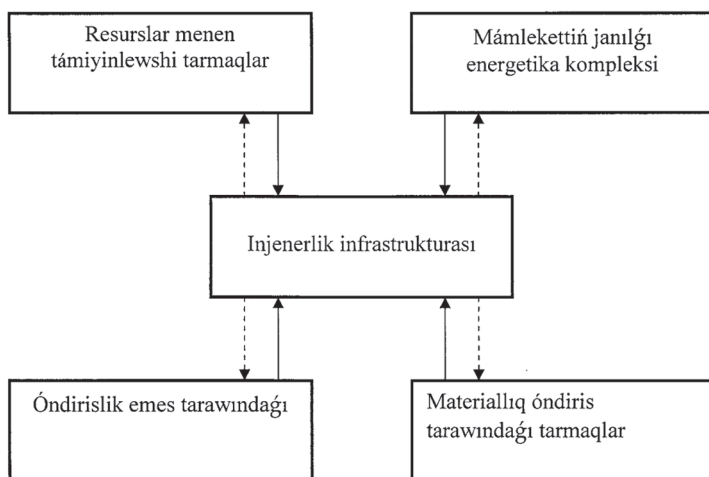
6-súwret. Qala infrastrukturasınıń quramalı sisteması.

7-súwret. Injenerlik infrastrukturalardıń óz-ara baylanısı sızılması.

Infrastruktura bul — tiykargı islep óndirislik kárxanalar sisteması bolıp, bul sistema qala aymaǵında social-ekonomikalıq funkciyalardı atqaradı hám materiallıq islep shıǵarıw hám óndirislik emes tarawlardıń nátiyjeli jumıs kórsetiwine zárúr sharayat jaratıp beredi. Qala infrastrukturasınıń sisteması 6-súwrette berilgen.

Injenerlik infrastruktura — basqa infrastrukturalardan parıqlı túrde transport sisteması menen birge injenerlik ónimlerdi tayarlaytuǵın óndiris kárxanaları, yaǵnıy, tábiyiy hám aqaba suwlardı tazalaw elektr hám ıssılıq energiyalardı islep shıǵarıw,

8-súwret. Injenerlik infrastrukturalardıń sırtqı baylanıs sızılması.

shıǵındılardı joq etiw yaki qayta islew kárxanaları hám basqalar menen ajıralıp turadı.

Injenerlik infrastruktura — bul ásbap-úskenelerdi toparlarga bólip, óndiris procesi boyınsha ajıratadı. Mısalı: suw xojalıǵı boyınsha, tábiyattı qorǵaw, energetikalıq kompleksler hám basqalar.

Tómendegi (7-súwrette) qala injenerlik infrastrukturasınıń ishki ózara baylanısınıń baǵdarı sızılması kórsetilgen. Injenerlik infrastrukturanıń sırtqı baylanıs sızılması bolsa, 8-súwrette kórsetilgen.

Demek, qala injenerlik infrastrukturasınıń sırtqı baylanısı qalanı suw hám energetikalıq resurslar menen támiyinlew sharayatları hám xalıq xojalıǵı ekonomikasınıń rawajlanıwı menen anıqlanadı. Bunnan tisqari, wálayatlar shólkemleri menen sırtqı baylanıs bolıwı múmkin, mısalı suw basseyini tazalıǵın saqlaw, injenerlik obyektlerge orın ajratıp beriw hám t.b.

Solay etip, infrastrukturanıń nátiyjeliligi, sociallıq hám qala qurılısı sheshimlerine, resurslar menen támiyinlengenligine, óndiris tarmaqlarınıń rawajlanıw potencialına, qala aymaǵındaǵı ekologiyalıq jaǵdayǵa baylanıslı.

5.2. Injenerlik infrastruktura mákemelerinde xojalıq esabatı

Bazar ekonomikası sharayatında xojalıq esabatı — tiykarǵı xojalıq júritiwshi ekonomikalıq usıl bolıp esaplanadı. Sebebi, bul usıl rentabellik, xojalıq ǵárezsizligi, juwmaqlawshı nátiyjeler ushın materiallıq juwappershilik baǵdarlarına tiykarlangan.

Infrastruktura mákemeleriniń tiykarǵı wazıypası xalıq xojalıǵın hám puqaralardıń xızmet kórsetiwge bolǵan talapların tolıq qanaatlandırıwdan ibarat.

Óziniń tiykarǵı wazıypaların orınlaw ushın kárxanalar tómendegilerdi támiyinleydi:

- óndiristi rawajlandırıw hám nátiyjeliligin asırıw, onı hár tárepleme intensivlestiriw, ilimiy-texnikalıq rawajlanıwın tezlestiriw, resurslardı tejew hám paydanıń muǵdarın asırıw;

- jámiyetniń sociallıq rawajlanıwı, zamanagóy materiallıq texnikalıq bazasın jaratıw, jumıs ónimdarlıǵın asırıw ushın qolaylıqlar jaratıw, miynetke tuwrı haqı tólew, sociallıq teń huqıqlardı ornatıw, qorshaǵan ortalıq tábiyatın qorgaw;

- miynet jámaátinde ózin-ózi basqarıwdı támiyinlew, jámiyet aǵzalarınıń jeke mápin asıraw, múlkti kóbeyttiriw hám olardan únemli paydalanıwǵa qızıqtırıw.

Kárxananiń óndiris xızmeti hám de miynetke haqı tólew jámiyetniń islep tapqan qárezjeti esabınan ámelge asırıladı. Kárxana óz ónimin ámelge asırıw nátiyjesinde túsken qárezjetten óziniń islep shıǵarıwǵa sarplaǵan qárezjetlerin qaplaydı. Payda yaki dáramat xojalıq jumısınıń ulıwmalastırılǵan kórsetkishi. Paydanıń bir bólegi byudjetke, banklerge hám basqa májbúriy tólemlerge sarplanadı. Qalǵan bólegi kárxananiń esap betine túsip xojalıq jumısınıń dáramatı sıpatında kárxana sarıp qárezjetlerine pul deregi xızmetin atqaradı.

Materiallıq islep shıǵarıwdıń barlıq tarmaqları ushın xojalıq esabatı shártleri bir qıylı. Janılıǵı-energetika hám suw menen támiyinlew xojalıqlarında ulıwma qaǵıydalar usı tarawdıń ózine say qásiyetlerin inabatqa alıp qollanıwı kerek.

Mısalı ózin-ózi aqlaw baǵdarı suw xojalıǵı kompleksi kárxanalarında olardı ekonomikalıq xoshametlew fondların payda

etiw hám basqalarǵa bul tarawdıń ózine tán belgilerin inabatqa alıwdı talap etedi.

Injenerlik infrastruktura kárxanalarınıń dáramat (D) alıwı, injenerlik xızmetler boyınsha ornatılǵan tarif (Dtar) muǵdarına baylanıslı. Demek, onıń ózine tán qásiyeti sonda, ol tarif dárejeleri dep ataladı. Biraq bul dáramattı kárxananıń óz dáramatı dep bolmaydı. Sonıń menen birge, mámleket tárepinen limitlengen dotaciya (Ddot) hám resurslardan nátiyjeli paydalanıw esabına keletuǵın dáramat (Dres), yaǵnıy:

$$D = Dtar * W + Ddot + Dres$$

W — tarif dáramatınan tek kárxanaǵa tiyisli bólegi

Dtar W — kórsetkishtiń muǵdarı, kárxananıń kommunalıq ónimdi óz kushi menen orınlaǵanı; bul waqıtta járdemshi kárxanalar ónimi hám basqa materiallardı sırtqa tiyisli tártipte berilgeni esapqa alınadı. Biraq, tutınıwshı tárepinen resurslardıń tejeliwi tarmaq ekonomikasına keri bolıwı da múmkin. Mısalı, injenerlik xızmeti muǵdarın tejew tarif boyınsha kem pul tólewge alıp keledi, bul bolsa, materiallıq xoshametlew fondlarınıń kemeyiwine sebep bolıwı múmkin.

Injenerlik kárxanalar anıq jumıslardı orınlaydı — tábiyiy resurslardı qayta islep ónimdi tasıw arqalı tutınıwshıǵa jetkeredi. Tabiyiy resurslardı tutınıwshıǵa jetkeriwshi kárxanalar hám qala injenerlik sistemasınan paydalanıwshılar tariflerden heshqanday tólemler almaydı. Demek, tarifke tiykarlaǵan dáramatlar, injenerlik infrastruktura kárxanalarınıń óz dáramatı bolıp esaplanbaydı. Bul dáramatlar islep shıǵarıw procesinde tutınıw ushın injenerlik ónimlerdi orınlaw procesinde qatnasqan barlıq mákemeler ortasında bólistiriliwi kerek.

Kárxanalar arasındǵı óndiris qatnasıqları islep shıǵarılatuǵın hám usınılatuǵın injenerlik ónimi tiyisli shártnamalar tiykarında quraladı. Bul shártnamalarda orınlaǵan jumıslar kólemi hám kórsetilgen xızmetler muǵdarı hám tártibi, ketetuǵın sarp-qárejetlerdiń ornın qaplaw shárti hám dáramattıń quralıw jolları kózde tutilǵan bolıwı kerek. Ónimge pul tólew shártnamada kórsetilgen bahalarda ámelge asırıladı.

1) Shártnamalıq bahası tómengi dárejesi injenerlik ónimdi rentabellik dárejesinen kem bolmağan muǵdarda bolıwı kózde tutıladı. Onı tómendegi formula menen anıqlaw múmkin, eger rentabelliktiń eń pás dárejesi 15% bolsa:

$$N_{pd} = S_b + 0,15 = 1,15S_b.$$

Bul jerde:

N_{pd} — shártnamalıq bahanıń tómengi dárejesi;

S_b — ónim yaki xızmet birliginiń ózine túser bahası.

2) Limitli shártnama baha (N_l) tómendegi formula arqalı tabıladı:

$$N_l = N_{p.d} + E_f * K_e$$

Bul jerde:

$N_{p.d}$ — tómén dárejedegi baha;

E_f — paydalanıw sapası nátiyjesi (mısalı, kollektor usılında qurıw-bekkemlilik hám shıdamlılıq dárejesin asırıp, suw hám energetikalıq resurslardan paydalanıw dáwirin tejeydi);

K_e — paydalı nátiyjenıń tiyisli bólegi;

Limit bahalardı qollanıw shárt-sharayatları shártnamanıń ishinde aytıp ótilgen bolıwı kerek

3) Járiymalı bahalar, bul tiykarǵı fondlardı normaǵa muwapıq nátiyjeliligin inabatqa alǵan hám tolıq paydalanıw qárejetlerin esapqa alǵan baha.

Racional resurslardan paydalanıwdı xoshametlewshi pul deregi mámleket byudjetinen kelip túsetuǵan qarjılar bolıp tabıladı. Bul qaǵıydanıń ataması «Qorshaǵan ortalıqtı qorgaw qárejetleri» bolıp, xojalıq esabındaǵı dáramat óndiris procesinde qatnasıwshılar arasında bólistiriledi.

Solay etip, dáramat resurslarınan durıs paydalanıw ózine túser bahanı páseytiriw, jumıs ónimdarlıǵın asırıp hám tábiyiy resurslardı tejew hámde racional paydalanıw esabına ósip baradı.

Xojalıq esabınan kelgen dáramat jámiyet islep shıǵarıw hám sociallıq rawajlanıwın támiyinlewshi miynetke haqı tólew ushın pul deregi bolıp kárxananıń esabında turıp onnan ǵárezsiz paydalanıladı.

Kárxanalar joqarı shólkemler menen kelisilgen halda tómendegi xojalıq esabına ótiw kórinislerinen paydalanıwları múmkin:

➤ Paydanı normalar tiykarında bólistiriwge tiykarlangan xojalıq esabı. Paydadan byudjetke, joqarı shólkemlerge hám bank kreditleri payızları tólenedi. Bul esap-kitaplardan soń qalğan payda mákeme ıqtıyarına ótedi. Qalğan paydadan norma boyınsha fondlar quraladı, yaǵnıy óndiristi rawajlandırıw hám de ilim-texnika fondı, sociallıq rawajlanıw fondı, materiallıq xoshametlew fondı hám basqalar. Is haqı fondı taza ónimge qarata normaǵa tiykarlanıp tabıladı. Bul jaǵdayda mákemeniń xojalıq esabı dáramatı is haqı fondı hám qaldıq paydanıń jıyındı-sınan quraladı.

➤ Dáramattı normalar tiykarında bólistiriwge tiykarlangan xojalıq esabı. Bul jaǵdayda dáramattan byudjet, joqarı shólkemler hám bank payızları menen esap-kitap etip bolǵannan soń jámiyetshilik dáramatı payda boladı. Bunnan óndiristi rawajlandırıw hám de ilim hám texnika fondı, materiallıq xoshametlew fondları quraladı. Dáramattıń qalğan bólegi miynetke haqı tólewdiń bir ǵana fondı sıpatında jumsaladı.

Kárxanalarda pul qorları hám valyuta túsimleri fondı da quralıwı múmkin.

Injenerlik infrastruktura kárxanaları jumıslarınıń juwmaqlawshı nátiyjelerine say túrde belgilengen normalar tiykarında is haqı tólew fondları quraladı. Birinshi túrdegi xojalıq esabı qollanılganda kárxana ulıwma xızmetkerler sanın anıqlaydı, olardı qánigeligi boyınsha shtatlardı tastıyıqlaydı, xızmetkerlerdi kategoriyaları boyınsha is haqı tólew fondı muǵdarın anıqlaydı.

Ekinshi túrdegi xojalıq esabı qollanılganda kárxanalar jańa tarif stavkaları hám jańa lawazım okladlardı payda etedi. Bul jumıslar miynet jámaáti islep tapqan qárejetleri esabınan ámelge asırıladı.

Xojalıq esabında ǵárezsiz jumıs kórsetip atırǵan kárxana tómendegi huqıqlarǵa iye:

➤ teń bólistiriwge jol qoymaǵan jaǵdayda jumısshılarǵa haqı tólew sisteması hám formaların anıqlaw;

➤ joqarı juwapkerli jumıs orınların anıqlap, olarğa joqarı tarif stavkaları boyınsha is haqı tólew, anıq jumıs sharayatına qarap jumısshılardı qosımsha jeńillikler beriw;

➤ eki hám onnan da kóp önermentshilik jumıslardı orınlağanı ushın xızmet kórsetiwdiń keńeytirilgeni, yaki is kólemin asırıp orınlağanı ushın qosımsha haqı tólewdi jolğa qoyıw;

➤ is xaqı fondın tejew esabınan jumısshılardı hár kategoriya-sına qosımsha is haqı tólewdi jolğa qoyıw, bunda, jumısshılardı tarawınıń tiykarǵı ustası bolǵanlıǵı ushın, basshılar, qánigeler hám xızmetshilerge miynetten joqarı kórsetkishleri hám áh-miyetli jumıslardı tayınlangan múddetten aldın orınlağanı ushın:

➤ materiallıq xoshametlew fondınan paydalanıwdıń anıq baǵ-darların anıqlaw;

➤ jumısshılar, basshı lawazımındaǵılar, konsturuktorlar, tex-nolog hám xızmetkerlerdi sıyıqlaw tártibin islep shıǵıw hám tas-tıyıqlaw;

➤ jańa texnika hám texnologiyalardı, racionalizatorlıq shaqı-rıqlardı islep shıǵarıwǵa qaratıwshı konstruktor, texnolog hám basqalardıń miynetin materiallıq xoshametlew ústinligin támiyin-lew;

Óndiristi rawajlandırıw, ilim hám texnika fondı xojalıq esa-bınan kelip túsetuǵın dáramattan tısqarı tiykarǵı fondlardıń amortizaciya esabınan túsetuǵın qárejetti de óz ishine aladı.

Óz normalıq múddetin juwmaqlap bolǵan tiykarǵı fondlarǵa renovaciya ushın amortizaciya pulı ótkerilmeydi.

Solay etip, xojalıq esabında jumıs júrgiziw injenerlik infra-struktura kárxanaların, juwmaqlawshı nátiyjeleriniń jaqsılanı-wına, tutınıwshılardıń talabın qanaatlandırıwǵa, usınıs etilgen ónim sapalı bolıwına materiallıq xoshametlewge alıp keledi.

5.3. Suw tarmaǵı hám kanalizaciya kárxanalarınń ekonomikasi

Suw támiynatı hám kanalizaciya xojalıǵınıń tiykarǵı wazıy-pası — bul qaladaǵı xalıq xojalıǵı tarmaqları hám puqaralardı suw xızmetlerinen (suw támiynatı hám aqaba suwlar ketiw esabı)

eń kem sarp-qárejetler hám kem resurslar isletip támiyinlew. Suw xojalıǵı kárxanası reje hám shártnamalardı tiykarlangan halda tolıq xojalıq esabı hám ózin-ózi aqlaw baǵdarların ámelge asırıp xızmet kórsetedi.

Suw támiynatı hám kanalizaciya xojalıǵı óz funkciyaları bo-yınsha kommunallıq xojalıǵı tarawına qaraydı. Bul taraw xalıqtı hám sanaattı suwǵa bolǵan talabın qanaatlandıradı hám aqaba suwlardıń aǵıp ketiwin támiyinleydi.

Respublikamızda kommunal xojalıǵı jumısların tártipke salıw mámleketlik organ — úy-jay kommunal xızmet kórsetiw ministr-ligi tárepinen alıp bariladi.

Qala suw támiynatı hám kanalizaciya xızmetlerinde suwlar-dan paydalanıwshı sanaat kárxanaları alınǵan suw haqısın suw ótkizgish hám kanalizaciya xojalıǵına tóleydi, eger xalıq suwdan yaki kanalizaciya xızmetlerinen paydalanıwda sanaat kárxanası sistemasınan paydalansa suw ótkizgish hám kanalizaciya xojalıǵı xalıqtan jıynalǵan puldan bir bólegin sanaat kárxanasına tóleydi.

Suw támiynatı hám kanalizaciya xojalıǵı xalıqtıń suwǵa bolǵan talabın qanaatlandırıwǵa tarmaqlar aralıq salıstırmalı rawajlandırıwdı támiyinlewdi kózde tutadı.

Sonıń ushın óndiristi rejelestiriwde uzaq múddetli hám bir jıllıq rejeler dúziledi.

Uzaq múddetli rejelestiriw keleshektegi suwǵa bolǵan talaptı qanaatlandırıw balansına erisip, tábiyiy suw resurslarınıń jeterli ekenligin anıqlap, onı suw támiynatı-kanalizaciya xojalıǵı me-nen birge támiyinlewge erisiw kerek. Kórsetkishler balansına erisiwdiń imkaniyatı bolmasa, másele suw támiynatı hám ka-nalizaciya xojalıǵındaǵı kárxanalardıń quwatlılıǵın asırıw ushın jańa texnologiyalar qurıw yaki rekonstrukciya etiw arqalı she-shiledi. Uzaq múddettegi rejeler tiykarında 5 jıllıq reje islep shıǵıladı. Bul rejeler tiykarında jıllıq biznes rejeler islep shıǵıladı.

Bul rejeler texnikalıq-sanaat qarǵı rejesi tiykarında islep shıǵıladı. Texnikalıq-sanaat finans rejesiniń tiykarǵı bólimleri tó-mendegiler:

➤ óndiris dástúri, yaǵnıy ónimdi islep shıǵarıw hám ámelge asırıw;

➤ óndiristiń nátiyjeliligin arttırıw rejesi, yaǵnıy bul bólimde óndiriske qaratılǵan shólkemlesken ilim texnika jetiskenlikleri kórsetiledi;

➤ materiallıq texnikalıq támiynat rejesi (suw tazalaw ushın ximiyalıq materiallar, qorgawshı zatlar, armaturalar h.t.b.);

➤ miynet hám is haqı rejesi (xojalıqta jumıs islewshiler sanı quramı, injener texnik xızmetkerler hám xızmetkerler boyınsha is haqı tólewdiń ulıwma fondın anıqlaw);

➤ kapital qurılıs rejesi (ornatılǵan ásbap-úskenelerdiń modernizaciyası, xojalıqtı támiyinlew ushın sarıp-qárejetler);

➤ ónimdi satıw, ózine túser bahası hám paydanı anıqlaw, ónim xızmetlerin ámelge asırıw kólemi, tutınıwshılar hám ózine túser baha boyınsha suw menen támiyinlew hám aqabalardı jóneltiw boyınsha payda muǵdarı esaplap shıǵıladı;

➤ finanslıq reje — bul bólimde xojalıq jumısınń nátiyjeleri, juwmaqlanadı, xojalıq qárejetleri hám dáramatları anıqlanadı.

Suw támiynatı hám kanalizaciya xojalıǵı kárxanalarınń materiallıq-texnikalıq bazası bolıp, tiykarǵı fondlar hám aylanıs fondları xızmet etedi.

Aylanıs qárejetleri kárxana ıqtıyarında boladı hám isletilme-gen buyımlardı satıwdan túsken qárejetler óndiristi rawajlandırıw fondına jiberiledi.

Jıllıq rejede esaplangan xızmet muǵdarı: tábiyiy resurslardan paydalanıw kólemi, payda, is haqı fondı, kapital qoyımlar limiti, qurılıs montaj jumısları kólemi ekonomikalıq normalar kórsetkishleri esaplap tastıyıqlanıp shıǵıladı.

Suw támiynatı hám kanalizaciya xojalıǵın rejelestiriwdegi ózine tán qásiyet óndiris rejesi kórsetkishlerin basqa xızmet kórsetiw shólkemleri kórsetkishleri menen saykeslendiriw: suw támiynatı ushın bul suw jıynawshı qurılımlar tazalaw hám nasos stanciyaları, kanalizaciya ushın tazalaw qurılımların qurıw hám basqalardan ibarat.

Óndiris kúshlerin (Q) rejelew balansı (sonıń menen birge ıssılıq hám gaz xojalıǵı kárxanalarında da) tómendegi formula menen anıqlanadı:

$$Q_a = Q_b + Q_m + K_r - Q_v$$

yaǵnıy:

Q_a — rejelestiriw múddetiniń aqırına mólsherlengen óndiris kúshi (jıl yaqı bes jıllıqtıń aqırı)

Q_b — rejelestiriw múddetiniń basına mólsherlengen óndiris kúshi;

Q_m — óndiris kúshin jańa texnika, energiya tejew hám shólkemlestiriw ilájları esabınan arttırıw;

K_r — jańa qurılıs, qayta tiklew, keńeytiriw esabınan óndiris kúshlerin arttırıw;

Q_v — kárxana quwatlılıǵınıń, bir bóleginiń jaramsızlanıwı esabınan kárxana quwatlılıǵınıń kemeyiwi;

Rejeni tayarlaǵanda birinshi náwbette, Q_m — nıń muǵdarın arttırıwǵa umtılıw kerek, sebebi óndiris kúshin arttırıwdıń eń nátiyjeli baǵdarı, K_r — dı anıqlawda texnikalıq qayta qurıw, bar kárxanalardı qayta tiklew, qurılısqa qarata kemirek kapital qárejet talap etetuǵın variantlar tańlanadı.

Onimniń ózine túser baha elementleri suw támiynatı hám kanalizaciya xojalıǵındaǵı kárxanalardıń pul jumsawı arqalı anıqlanadı; elektroenergiyaǵa, janılıǵıǵa, is haqıǵa, amortizaciya tólemleri hám kútilmegen qárejetler (sırtqı transport, waqtınsha islewshilerdiń is haqısı hám basqalar); eger de suw basqa suw tarmaǵınan alınsa, suwdıń haqısı da itibarǵa alınadı (yaǵnıy, «satıp alınǵan suw»)

Ózine túser baha kalkulyaciyası suw támiynatı boyınsha hár 1m^3 tan paydalanılǵan suwǵa, kanalizaciya boyınsha hár 1m^3 tazalaw sistemasınan ótkerilgen aqaba suyıqlıǵı ushın dúziledi.

Baha dárejesi injenerlik trubaları sistemasınıń texnikalıq halatına, oǵan jumsalǵan qárejet bólegine, tábiyiy suwdıń sapası, suw dereginiń uzaq yaqınlıǵına da tikkeley baylanıslı. Trubalar túrinen paydalanıw júdá kóp qıyınshılıqlı miynetti talap etetuǵın proces bolıp, avariyalıq jaǵdaylarında úlken kólemdegi islep shıǵarıwdan tıs qárejetler (tiykarǵı jumıstan 40 — 50%) jumsaladı.

Trubalar túrindegi sarp-qárejetler hám is haqınıń payızlı saııstırması tómendegi 1-kestede kórsetilgen:

Kóp jılıq tájiriybeniń analizi nátiyjesinde kommunalıq suw támiynatı qárejetlerin óndiris procesii boyınsha % esabında

Óndiris procesi	Tuwrı qárejetler boyınsha	Jumısshılardıǵa is haqı tólew boyınsha
Suwdı kóteriw	47,8	37,1
Suwdı tazalaw	18,7	21,5
Trubalar túrinen paydalanıw	33,5	41,4
Jámi:	100	100

Bazar ekonomikası sharayatında kárxanadı islep shıǵarıw hám sociallıq rawajlandırıw hám is haqını tólew deregi bolıp dáramat esaplanadı. Álbette, túsken dáramattı tiyisli normalar boyınsha materiallıq qárejetler kreditler payızǵı byudjetke tiyisli tólemler hám joqarı shólkemlerge tólungennen soń qalǵanı joqarıdaǵı maqsetlerge jumsaladı.

Óndiristi rawajlandırıw fondı dáramattan norma boyınsha túsetuǵın qárejet, amortizaciya túsimlerin hám tábiyattı qorgaw ilájların qarjılandırıw pullarınan quraladı.

Sociallıq rawajlanıw fondı dáramattan norma boyınsha túsken qarjılar, joybar sheshimlerin jedellestiriw esabınan kelgen túsimler hám normativlerde kózde tutilǵan basqa qarjılardan quraladı.

Miyetke haqı tólew sisteması tiykarınan is haqı, álbette, juwmaqlawshı nátiyjeler menen baylanıslı ekenligi kózde tutiladı.

Materiallıq xoshametlew fondı da dáramattan, ornatılǵan norma boyınsha ajratılǵan qarjılardan is haqı fondınan ekonomlangan puldan, resurslardı rejege qaraǵanda kóbirek tejew nátiyjesindegi pullardan quraladı.

Demek, sanap ótilgen barlıq fondlar tek ǵana islep tabılǵan pullar esabınan payda boladı.

Xojalıq esabındaǵı dáramat jumıs ónimdarlıǵın arttırıw, ónim hám xızmetler bahasın tómendetiw hám basqa resurslardan nátiyjeli paydalanıw esabınan kóbeyip baradı.

Jumis ónimdarlıgıńn arttırıw ásbap-úskenelerdiń bir qalıpte islewine baylanıslı. Búgan erisiw ushın agregatlardıń toqtap turıwın kemeyttiriw, úskenelerdi óz waqtında tekserip turıw, ásbap-úskenelerdiń ońlaw waqtın qısqartıw kerek.

Trubalar túriniń normaǵa muwapıq islewin támiyinlewshi jumısshılardıń is haqı, tarif stavkaları hám razryadlarına baylanıslı bolıp, olarǵa aylıq okladlar muǵdarı anıqlanadı. Kárxanadaǵı is haqı tómendegilerden ibarat: óndiristegi jumısshılardıń tiykarǵı is haqısı, injener texnik xızmetkerlerdiń qosımsha is haqısı, sıyıqlaw, materiallıq xoshametlew fondları.

Suw támiynatı hám kanalizaciya kárxanalarında, miynet haqı tólewdiń tiykarǵı túri bolıp lawazımǵa muwapıq aylıq is haqı tayınlaw bolıp esaplanadı.

Búgingi kúnde bul sistemada is haqı tólew sharayatı jeterli dárejede differenciyalastırılmaqta hám onı jumıstıń quramalıǵı hám sharayatına baylanıstırmaqta. Brigada túrinde jumıstı shólkemlestiriw is haqı tólewdi qalıplestriwde tiykarǵı roldi oynaydı. Bul túrdiń tiykarǵı princpleri tómendegiler:

a) jeke naryad penen islewdiń juwmaqlawshı nátiyjelerine baylanıstırıp is haqı tólew;

b) jámáát islegen qarjılardı bólistiriwde hárbir jumısshınıń miynetke qosqan úlesi, social-aktivligi yaǵnıy miynettegi koefficienti boyınsha is haqı tólew;

v) jumısshılardıń brigadanı, cextı ulıwma kárxananı basqarıwda tolıq aktiv qatnasıwın támiyinlew;

Suw támiynatı-kanalizaciya xojalıqları kárxanalarınıń jumis nátiyjeliligi rentabellik kórsetkishi arqalı bahalanadı.

Óndiris rentabelligi xojalıq esabındaǵı alınǵan payda dáramattan ónimdi bahaǵa bolǵan qatnası arqalı anıqlanadı.

5.4. ıssılıq energiyası hám gaz xojalıqları kárxanalarınıń ekonomikasi

Oraylasqan qazanxanalar hám ıssılıq tarmaqları kárxanaları kommunallıq xojalıǵındaǵı eń keń tarqalǵan ıssılıqtı támiyinlew hám ońlaw mákemeleri bolıp esaplanadı. Bul túrdegi kárxanalar

kóbinese barlıq qala ısıtıwshı kárxanaları hám ıssılıq tarmaqlarınan paydalanıw menen bánt boladı. Islep shıǵarılǵan ıssılıq energiyasınıń ózine túser bahasın tómendetiw hám qazanxana ıssılıq tarmaǵınan paydalanıwshı shaxslardıń jumıs ónimdarlıǵın asırıwǵa erisiw búgingi kúnniń áhmiyetli maseleleriniń biri bolıp tabıladı.

Bul áhmiyetli máselelerdi orınlaw zárúrliginen kelip shıǵıp oraylasqan qazanxanalar hám ıssılıq tarmaqları karxanaları uzaq múddetke qalanı ıssılıq penen támiyinlew rejelerin dúzedi hám jańa qurılǵan qazanxana hám ıssılıq tarmaqların joybarlaw hám rekonstrukciya etiw ushın texnikalıq tapsırmalar tayarlap, tastıyıqlap baradı.

Keyingi basqışlarda oraylasqan qazanxanalar hám ıssılıq tarmaqları karxanaları texnikalıq tekseriwler ótkeriw, qurılıs montaj jumısların orınlaw hám olardı paydalanıwǵa qabıl etiw menen oraylasqan qazanxanalar hám ıssılıq tarmaqları karxanaları jumısınıń zárúr bólegi tutınıwshılar tárepinen texnikalıq qaǵıydardı hám kórsetpelerdiń orınlanıwın baqlap baradı. Bul jerde ıssılıq energiyasınan paydalanıw tártibin hám ıssılıq energiyasın tejewdi támiyinlewshi ilájlardı orınlawdı talap etedi.

Kárxanalardı tutınıwshılar menen finanslıq baylanısları ózara dúziletuǵın shártnamalar tiykarında ámelge asırıladı. ıssılıq tarmaqlarına jańa tutınıwshınıń qosılıwı tek ǵana kárxana ruqsatı menen bolıwı múmkin. Qazanxana, ıssılıq tarmaqları hám ıssılıq punktleriniń barlıq túrdegi ońlanıwı reje tiykarında oraylasqan qazanxanalar hám ıssılıq tarmaqları karxanaları tárepinen alıp barıladı. Iri qalalarda arnawlı energetika trestleri barlıq qala, rayon hám kvartal qazanxanalarınan paydalanıw menen shuǵıllanadı. Olardıń quramı (strukturası) qazanxanalardıń sanı, quwatlılıǵı hám olar arasındǵı aralıqqa baylanıslı. Eger aralıǵı uzaq bolsa, hárbir qazanxana tikkeley direkciyaǵa boysınadı. Biraq bul jaǵdayda jumıs ónimdarlıǵı kemeyedi, sebebi ayırımlardıń (laborant, elektromexanikler) jumıs kúniń tıǵızlıǵı jeterli bolmaydı. Maqsetke muwapıq quramalı bólim — birneshe qońsı qazanxanalardı bir shaqapshaǵa jıynap, solardıń jumısshıları barlıq shaqapshanıń xızmetin orınlawı kárxana

ushın qolaylı. Issılıq energiyası trestleri qalanı ıssılıq penen támiyinlewdiń keleshek rejelerin dúziwde qala ıssılıq tarmaǵı direkciyası menen birge qatnasadı. Bunday direkciya qasında barlıq ıssılıq tarmaqlarınıń ıssılıq elektr oraylarınan abonentlerge jalǵanıw úy-jay imaratınan baslap ıssılıqtı kárxanalargá jetkeriw punktlerine shekem ámelge asırıladı. Qala energetikası janındaǵı basshılardıń tiykarǵı wazıypaları — bul olardan úzliksiz paydalanıwdı támiyinlew hám shártnamaǵa tiykarlanıp hámme abonentlerdi ıssılıq penen támiyinlew, ózine túser bahasın kemeyttiriw ilájların islep shıǵıw, ıssılıq energiyasın jetkerip beriw bolıp esaplanadı. Qala energetikası janındaǵı ıssılıq tarmaqları direkciyasınıń quramı bir saatta maksimal dárejede sarplaǵan ıssılıq muǵdarına baylanıslı. Iri qalalarda olar tómendegi bólimlerden ibarat: ıssılıq tarmaqları direkciyası, paydalanıwshı rayonlar hám uchastkalar, avtomatika hám telemexanika bólimi, elektr xojalıǵı bólimi, ońlaw xızmeti hám t.b.

Qala gaz xojalıǵı kárxanaları gazdı magistral gaz ótkeriw ornınan ótkizgishti baylanıstırıp tutınıwshılargá jetkerip beredi hám onnan paydalanıw menen shuǵıllanadı. Olar qaladaǵı úy-jay imaratları, sanaat kárxanaların gaz úskeneleri menen támiyinleydi. Gaz xojalıǵı mákemeleri gaz xojalıǵınan úzliksiz paydalanıwda jańa gaz úskenelerin montaj etiwdi tekserip, olardı qabıl etiwde qatnasadı, gazlerdiń keliwi hám bólistiriliwin baqlap baradı.

Wálayatlarda rayonlararalıq gaz kárxanaları gaz xojalıǵınan paydalanıwdı ámelge asıradı. Bunday kárxanalar qalalarda xalıq punktlerinde óz uchastkalarına iye boladı. Úlken qalalarda birneshe islep shıǵarıw uchastkaları qala xızmetinde boladı.

Qala ıssılıq xojalıǵın rawajlandırıwda rejlestiriwdiń tiykarǵı elementleri jańa energiya obyektleri hám ıssılıq tarmaqların janadan qurıw, barların bolsa qayta ońlawdı nábwet penen anıqlap barıwdan ibarat.

Oraylasqan qazanxanalar hám ıssılıq tarmaqları kárxanaları jumısın rejlestiriwdiń tiykarǵı elementleri ózin hám kárxana ıqtıyarına berilgen qazanxana hám ıssılıq tarmaqların keńeytiwge hám qayta tiklewge baǵdarlangan ilájlardı islep shıǵıwdan ibarat.

Bul ilájlarda kárxananıń joqarı rentabelligine erisiw esap-kitap etilgen bolıwı shárt. Demek, qazanxanalardı keńeytiwdi ekonomikalıq kóz qarastan eń maqul variantın tawıp ámelge asırıw kerek boladı.

Qala ıssılıq xojalıgın rawajlandırıw rejesin dúziwde gazdan waqıt boyınsha (saatlar, sutkalar, hápte kúnleri, aylar) paydalanıwdağı bir tegis emeslikke úlken áhmiyet beriw talap etiledi. «Issılıq energiyası» kárxanalarına 1 Gkal ıssılıq islep shıǵarıw ushın hám ulıwma ıssılıq sarplanıwı ushın ketken elektroenergiya rejege kirgiziledi.

Qala gaz hám ıssılıq xojalıqları kárxanalarınıń tewsanaat finans rejeleri bólimleriniń atalıwı boyınsha suw xojalıǵı hám kanalizaciya kárxanalarınıkige tuwrı keledi, biraq mazmunı boyınsha parıqlanadı.

Tiykargı materiallıq resurslar bul elektroenergiya hám suw, bulardı jumsaw boyınsha paydalanıw kontrol sanları hám joq etiw normaları pútkil texnologiyalıq proces boyınsha yaǵnıy islep shıǵarıw, transportlaw, bólistiriw hám tutınıw basqışları ushın bólek-bólek anıqlanadı.

Xalıqqa yaki sanaat kárxanalarına paydalanılǵan ıssılıq kólemi hám xızmet kólemine tiykarlanıp ornatılǵan norma boyınsha is haqı tólew fondı quraladı. Bunı esaplaǵanda ıssılıqtı tutınıwdağı aylar boyınsha (máselen, yanvar, iyul) bir tegis emesligi inabatqa alınıwı zárúr. Bunıń ushın aylar boyınsha differenciyaǵan normalarǵa iye bolıwımız kerek yamasa aylar boyınsha bir tegis emeslikti esapqa alıwshı ortasha jıllıq normamız bolıwı múmkin.

Kárxanalar ıssılıq hám xızmetler ózine túser bahası esabınan ońlaw (remont) fondın sholkemlestiredi. Bul fondlardıń qarjıları barlıq túrdegi ońlaw jumıslarına sarplanadı.

Kapital ońlaw fondın shólkemlestiriw ushın amortizaciya qarjılarınıń bir bóleginen paydalanıladı.

Issılıqtı támiyinlewdiń sapası ıssılıq támiyinlew kárxanasınıń eń tiykargı kórsetkishi bolıp esaplanadı. Issılıq támiyinlewshi kárxana shólkem shártnamasında ıssılıq támiynatı sapalı bolıwına kepillik beredi. Sonday-aq, ıssılıq támiyinlewshi má-

kemeniń oraylıq ıssılıq punktleri jumısshıları hám úy-jay xojalıǵı jumısshıların úy ishindegi ıssılıq, ıssı suw támiynatı jumısshıların materiallıq xoshametlew názerde tutılıw kerek. Issılıq támiynatı sapasın tutınıwshılar ushın oraylıq ıssılıq punktleri hám úy-jay xojalıǵı jumısshıları brigadaları ózleri xızmet kórsete tuǵın úy-jay hám kárxanaları sheńberinde támiyinleydi.

Sapa kórsetkishi sıpatında obyektiv shaǵımlar sanı hám olardı sheshiw muddetti xızmet qıladı. Eger kúndelikli sharayat ushın oraylıq ıssılıq punktlerine shaǵım tússe bul shaǵım bir kún dawamında sheshilmese ıssılıq támiynatı sapası buzılǵan bolıp esaplanadı.

Egerde ıssılıq támiynatı sapası oraylıq ıssılıq punktleri brigadalarınıń ayıbı menen buzılǵan bolsa brigada aǵzaları barlıq túrdegi materiallıq xoshametlewlerden ayırıladı. Kárxana basshıları kórsetpesi tiykarında úy-jay xojalıǵı jumısshıları brigada aǵzaları da xoshametlewlerden ayırılıwı múmkin.

Eger ıssılıq támiynatınıń sapası úy-jay xojalıǵı jumısshıları brigadasınıń ayıbı menen buzılǵan bolsa, oraylıq ıssılıq punktleri brigadasıda xoshametlewden ayırıladı. Bul qaǵıydalar brigadalardıń ayıbın bir-birine awdarmawı ushın, yaǵnıy eki brigada juwapkershilikti seziniw ushın hám tiyisli sapanı saqlaw ushın kózde tutilǵan.

Sapa ushın qosımsha xoshametlewler sezilerli bolıwı kerek. Mısalı, tiykarǵı is haqınıń 40% nan az bolmawı maqsetke muwapıq.

Issılıq hám elektroenergiyanı mólsherine qaraǵanda únemlegenı ushın qosımsha xoshametlew muǵdarı únemlengen summanıń 30% nan kem bolmawı kózde tutilǵan. Sonday-aq, artıqsha ıssılıq hám elektroenergiyanı isletkeni ushın jumısshılardıń is haqısınan sol muǵdarda alıp qalıw názerde tutilǵan.

Issılıq xojalıǵında miynetti shólkemlestiriwdiń joqarı formaları tómendegishe:

— xojalıq esabında jeke shirketke tiykarlanıp jumıs júrgiziwshi brigada, bunda juwmaqlawshı nátiyjelerge qızıǵıwǵa jámaát aǵzalarınıń hámmesi umtıladı:

— birneshe qánigelerdi birlestiriwshi kompleksli brigada, bul bolsa jumıs kólemín kóbeytiw imkáníyatın beredi:

— kárxana yaki uchastkalardıń jámáátlik shirketi. Bul forma injener texnik qánigelerdi hám de basqarıwshılardı jumıs barısına birlestirip támiynat hám basqarıwdı jedellestriwge alıp keledi.

Energiya ekonomikası ushın xoshametlew bir bólek bánt bolıp, bul element boyınsha ózine túser bahanı tómenletiw hám qala rawajlanıwı ushın oraylastırılğan fond esabınan ámelge asırıladı.

Issılıqtıń realizaciyası boyınsha payda muǵdarı rejelestiriledi.

Biraq, ıssılıqtı xalıqqa beriletuǵın tárepi sanaat karxanalarına qaraǵanda 2 ese arzanıraq. Sonıń ushın xalıqtı ıssılıq penen támiyinlewge mámleket byudjeti esabındaǵı dotaciyalar ajratıladı.

Kóbinese, ıssılıq energiyası kárxanalarında paydadan norma boyınsha paydalanıwǵa tiykarlangan xojalıq esabı qollanıladı. Paydadan byudjetke, joqarı turıwshı mákemelerge banklerge procentler tólenedi. Qalğan payda jámáát qaramaǵına túsedi. Onnan normativ boyınsha óndiris rawajlandırıw, ilim texnika fondı, sociallıq rawajlanıw fondı hám de materiallıq xoshametlew fondları jaratıladı.

5.5. Hártúrli maqsetler ushın qurılğan imaratlarda injenerlik sistemalardan paydalanıw ekonomikası

Injenerlik sistemasında islewshi xızmetkerler, olardı toqtawsız islewin, energiya, suw, qarǵı resurstarınan minimal dárejede sarplanıwın támiyinleydi.

Paydalanıwshı mákemelerdiń jumısınń tiykarı bolıp sociallıq zárúr miynet quraydı. Bul bolsa suwǵa energiya resurstarınıń birligine qoyılğan tarif bahasında óz kórinisin tabadı. (m^3 GDJ kVT). Suw hám energoresurslardı jumsaw xarakteristikasına (islep shıǵarıwda yaki jeke maqsetlerde ǵana) qarap injenerlik ásbap-úskelerden paydalanıw bahası hár qıylı boladı. Birinshiden, injenerlik ásbap-úskelerdiń bahası, yaǵnıy amortizaciya hám renovaciya haqı sanaat kárxanalarında úy-jay, já-

máát, hákimshilik imaratlarǵa qaraǵanda biraz joqarı boladı; ekinshiden, suw hám ıssılıq energiyalıq resursların islep shıǵarıwǵa sarplaw dárejesi, yaǵnıy jumsalǵan texnologiyası hám mádeniyatı ózgeredi, úshinshiden, injenerlik ásbap úskenelerden paydalanıwdı shólkemlestiriwdıń nátiyjeliligine baylanıslı boladı.

Sanaat kárxanalarında elektr támiynatı sistemasın bas energetika bólimi basqaradı, injenerlik sistemalarda da usı bólim yaqı bas mexanik bólimi basqaradı.

Paydalanıw xızmetin shólkemlestiriw hár qıylı bolıwı múmkin, sebebi paydalanılǵan ásbap hám úskeneler sanına, onıń quramalılıǵına hám quwatına baylanıslı. Ońlaw xızmeti bolmaǵan kárxanalarda yaqı cexlarda sistemadan paydalanıwdı, ońlawdı texnikalıq byuro ámelge asıradı, olarda bul sistemalar boyınsha barlıq texnikalıq hújjetler jámlesken boladı. Basshılıq etiw, paydalanıw hám ońlawdan tısqarı byuro joybarlaw jumısların baǵı jerlerdi qayta tiklew menen de shuǵıllanadı. Álbette, bul jumıslar óndiris talapları yaqı jumısshılardıń jumıs islew sharayatın jaqsılaw menen baylanıslı bolǵan waqıtlarda payda boladı. Byuro jumısshıları óz waqtında sistemanıń islew sapasın hám kóleminiń nátiyjelerine qarap tekseredi hám talapqa say keliwin salıstıradı. qandayda bir zıyanlı zattıń haqıyqıy koncentraciyasın anıqlap, onı (medicinalıq hám gıgienalıq) normalarǵa qarata salıstıradı hám sistemanı durıslaw, sazlaw jumısların alıp baradı. Barlıq ońlaw jumısları byuroǵa tiyisli arnawlı uchastkalarda atqarıladı. Bul ustaxanalar tiyisli ásbap-úskeneler hám materiallar menen támiyinlengen boladı. Eger kárxanalardıń cexlarında ońlaw toparları bolsa, olar remont hám aralıq ońlawdı ámelge asıradı.

Kárxanalar cexlarında remontlaw toparları bolǵan halda toparlar ońlaw jumıslarına sonday-aq, ońlawlar aralıq injenerlik sistemalarǵa xızmet kórsetedi. Ásbap-úskenelerdi kapital ońlaw tiykarınan, kárxananıń ońlaw cexı yaqı energiya cexı tárepinen orınlanadı. Bul byuro qasındaǵı ońlaw toparı bolıp, olar bir waqıtıń ózinde sistemanıń pasportizaciyasın, texnikalıq baqlawdı, yaǵnıy injenerlik sistemalarǵa xızmet kórsetiw sapasın óz waqtında baqlap ońlaw jumısların orınlaw kestelerin dúzedi.

Hákimsilik járdemshi imaratlardı hám onsha úlken bolmağan imaratlardıń óndiris cexların, cextan tıs kommunikaciyalargá hám qazanxana úskenelerine barlıq injenerlik sistemaǵa xızmet kórsetiw ońlaw jumıların byuroǵa boysındırılǵan náwbetshi slesarlar brigadası atqaradı.

Injenerlik sitemalar kóp bolmağan kárxanalarda joqarıdaǵı funkciyalardı arnawlı texnik (injener yaki texnik) qánigeler atqaradı. Barlıq túrdegi rejeli aldın alıw ońlaw jumıların kárxananiń ońlaw mexanika cexı ámelge asıradı.

Injenerlik sistemalarǵa xızmet kórsetiwshi hám slesarlardıń sanı ásbap-úskenelerdiń sanı kommunikaciya sistemasındaǵı ońlaw qıyınshılıǵı, sanı yaki ońlaw operaciyasın orınlaw ushın zárúr bolǵan waqıt normasına baylanıslı.

Máselen, elektr ásbap-úskeneleri boyınsha xızmet kórsetiwshi elektromontyorlar sanı ońlaw quramalılıǵı, hám ásbap-úskeneler sanına baylanıslı. Tómendegi 2-kestede elektromontyorlar sanınıń normaları keltirilgen.

2-keste

Elektromontyorlar sanı normaları

Ásbap-úskeneler birliginiń muǵdarı	Ońlaw quramalılıǵınıń san birliǵi					
	200 ge shekem	201-400	401-600	601-800	801-1000	100-1300
	Jumısshılar sanınıń norması					
100 ge shekem	0.69	0.82	0.99	1.16	1.32	1.53
101-120	0.82	1.03	1.24	1.45	1.65	1.91
121-150	0.95	1.19	1.40	1.61	1.81	2.07
151-180	1.1	1.38	1.59	1.80	2.00	2.22
181-210	1.26	1.58	1.79	2.00	2.20	2.46

Injenerlik ásbap-úskenelerden paydalanıwdı jetilisitiriw túri suwıq hám ıssı suw támiynatın, kanalizaciyanı, oraylıq ıssılıq jetkerip beriwshilerdi hám energiya támiynatı jumısların arnawlı mákemelerge bólip beriw arqalı ámelge asırıw maqsetke muwapıq dep sanaladı. Biraq turmısta jumıslar kólemi ósip, óndiriste suw hám energiya resursların kóbirek paydalanılğanı belgili boldı. Bunday dástúrdi ońlawshı hám paydalanıwshı mákemelerdiń jetterli dárejede juwmaqlawshı nátiyjelerge qızıǵıwshılıǵı joqlıǵınan kelip shıǵadı desek aljaspaǵan bolamız. Usı jaǵdaydı esapqa alǵan halda úy-jay xojalıqlarına xızmet kórsetiw hám injenerlik ásbap-úskenelerdi ońlaw jumısları boyınsha aymaqlarda ońlaw hám paydalanıw basqarmaları shólkemlestirilgen. Bunday basqarmalardaǵı jumısshılar sanı injenerlik ásbap-úskenelerdi ham de ońlaw jumısların orınlawdaǵı normalarǵa tiykarlanıp anıqlanadı. Injenerlik ásbap-úskenelerge xızmet kórsetiw normaları slesar hám texnikler boyınsha tómendegishe:

➤ suw támiynatı hám kanalizaciya sistemasında vannasız hám ıssı suwsız bolǵanda — 300 xojalıq;

➤ suw támiynatı hám kanalizaciya sistemasında vannası bar biraq ıssı suwsız — 250 xojalıq;

➤ suw támiynatı hám kanalizaciya sistemasında ıssı suw hám vannası menen — 200 xojalıq;

➤ oraylıq ıssılıq támiynatı sistemasında qazanxana — 19 mın m² úy maydanı;

➤ suw nasos sisteması — 16 birlik;

Injenerlik sistemasın ońlaw hám jańalaw menen bánt bolǵan jumısshılar sanı, norma boyınsha ońlaw hám jańalaw jumıslarınıń kólemine hárbir jumısshınıń jumıs ónimdarlıǵı dárejesine baylanıslı. Ońlaw hám paydalanıw shólkemlerindeki hárbir jumısshınıń is haqısı, is haqı fondı shegarasında bolıp, olardı birneshe kásiplerde jumıs alıp barıwı tábiyi material hám pul resursların tejegenligi esabınan ámelge asırıladı.

Ońlaw quramalılıǵı birligi sanı ásbap-úskenelerdiń tipine hám olardıń quwatlılıǵına qarap ózgeredi.

Injenerlik sistemasınan paydalanıwǵa ketken qárejetler kárxana islep shıǵarǵan ónimniń ózine túser bahası kakulyaciyası

esabına kiritiledi. Demek, bul qárejetler qansha kemeysse sonsha tikkeley alınatuǵın paydanıń kóbeyiwine alıp keledi. Sonlıqtan, bul másele júdá áhmiyetli bolıp, kóp ǵana kárxanalar bul máseleni sheshiwge umtıladı. Suw támiynatı sistemasında bunday qárejetlerdi paydalanılǵan suwlardan ekinshi márte paydalanıw esabınan texnologiyalıq talaplardı qanaatlandırıw hám sistemanı avtomatlastırıw esabınan erisiledi.

Imaratta hawanı ısıtıw ushın jumsalǵan ıssılıqtı tejew ushın recirkulyaciya sistemasınan, ıssılıq utilizaciyasınan hám sistemanı avtomatlastırıw hám dispetcherizaciyaǵan keń paydalanıladı.

Óndiris imaratların ısıtıwda ıssılıqtı tejew maqsetinde bul imaratlarda ıssılıq qorgaw dárejesi asırıladı, nurlı yaqı úziliwshen ıssılıq sistemalarınan paydalanıladı hám ısıtıwshı ásbaplardıń ıssılıq ajıratıwı avtomatlastırıladı.

Injener sistemanı isletiwde elektroenergiyanı jumsawdı kemeyttiriw, ásbap-úskenelerdi islew túrine qarap sáykeslep elektromotorlardı tańlaw, olardı islew grafiginde, barlıq islep turǵan elektromotorlardıń sanı minimallıǵına erisiw shárt boladı.

Injenerlik sistemasında jumısshı xızmetkerlerdiń brigada shirketi usılında isletiw, onlaw jumısların óz waqtında sapalı orınlaw hám qánigelerdiń bilimin asırıw sezilerli dárejede sistemadan paydalanıw qárejetlerin páseytiredi.

Turmıslıq tájiriybege tiykarlanıp, úy-jaylardı injenerlik ásbap-úskenelerinen úy-jay kommunallıq xojalıǵı xızmetkerleri tárepi-nen qollanılganda, olardı jaqsı jaǵdayda saqlanıwın, úziksiz islewın, energo-resurslarınan hám suwdı tejewdi jeterli dárejede támiyinley almaydı. Jumıs ónimdarlıǵınıń pásliǵı is haqı fondınıń ósip barıwına sebep boladı. Sonıń ushın házirgi waqıtta úy-jaylardaǵı injenerlik ásbap-úskenelerden paydalanıw formaları eki baǵdarda alıp barıladı:

1) Ásbap-úskeneler xızmet kórsetiw ushın ısıtıw sisteması hám ıssılıq suw támiynatı menen shuǵıllanatuǵın arnawlı paydalanıwshı shólkemler qaramaǵına ótkeriledi, suw támiynatı hám kanalizaciya «suwaqaba» mákemesi: Elektr támiynat sisteması «qalalıq elektrotámiynat» kárxanalarına, gaz támiynatı sisteması «qalalıq gaz támiynatı» tárepinen paydalanıladı.

2) Injenerlik ásbap-úskenelerine (gaz sistemasınan tısqarı) xızmet kórsetiw ushın úy-jaydan paydalanıw óndiris mákemeleri shuǵıllanadı.

Eki jaǵdayda da úy-jay imaratları ásbap-úskenelerine paydalanıw dárejesi biraz joqarıǵa kóteriledi, sebebi xızmetkerlerdiń joqarı qánigeli ekenligi, materiallıq-texnikalıq támiynatı jaqsılanıwı hám ońlaw jumısları jaqsı shólkemlestirilgeni buǵan sebep boladı.

Ońlaw jumıslarında kóbirek ekonomikalıq nátiyje beriwshi shirket usılanan paydalanıladı. Bul usılda jumıs ónimdarlıǵı asadı, sebebi, jumısshı xızmetkerlerge haqı tólew, olardıń qánigelik dárejesiniń joqarılıǵı hám ońlaw jumısların mexanizaciyalaw buǵan sebep boladı. Shirket usılında jumıs alıp barılǵanda brigada shirketi, brigada xojalıq esabı óz nátiyjesin beredi, brigada quramında qurıwshılardı, kepserlewshiler hám elektriklerdi qosıp kompleks brigadaǵa aylandırıladı. Bul brigadalar úy-jaylardan paydalanıw, imaratlardı saqlaw hám xalıqtıń buyırtpasın orınlaw menen shuǵıllanadı.

Rejelengen jumıslardı brigada aylıq reje grafigine muwapıq ámelge asıradı, is haqı bolsa naryadlar tiykarında tólenedi. Brigadanıń ulıwma is haqısı brigada aǵzaları arasında razryadları hám islegen saatları boyınsha bólistiriledi.

Brigadanı xojalıq esabına ótkermesten burın barlıq belgilengen jumıslardıń kólemin hám rejelengen bahası anıqlanadı.

Shártnamalıq juwapkerlik sisteması, shártnamalıq minnetlemelerdi orınlaw, rejeli hám texnologiyalıq tártip-intizamǵa boy-sınıw, finanslıq tártip talaplarına juwap beriwge shaqıradı.

Rejelengen mámleketlik buyırtpalardı orınlamaw, miynetke alınatuǵın sıylıq pulın materiallıq xoshametlew fondına 30% ke shekem kemeyttiriwi múmkin. Óz-ara shártnamalar múddeti boyınsha bir jıllıq hám uzaq múddetli bolıwı múmkin.

Shártnamalar menen baylanısıw turaqlılıǵı bes jıllıq, yaǵnıy uzaq múddetli shártnamanı úy-jay xojalıqları, shirket shólkemleri, byudjet mákemeleri hám iri suw tutınıwshıları menen dúzilip, onıń kórsetkishleri hár jılı anıqlanıp barıladı.

Úy-jay imaratlarındagı injenerlik ásbap-úskenelerden paydalanıwdı jámáát shirketi tiykarında shólkemlestiriw ónimlerge ornatılğan tariflerdiń asıp ketiwine jol qoymaw kerek.

Injenerlik infrastrukturadagı ónimlerge ornatılğan tarif sisteması imaratlardagı ásbap-úskenelerden paydalanıw qárejetin tómendegishe qaplaydı. Hákimshilik, jámáátshilik imaratlarında hám sanaat kárxanaları imaratlarında qárejetler ónim bahası kalkulyaciasına kirgiziledi. Injenerlik ásbap-úskenelerden paydalanıw bahası normadan asıp ketken jaǵdayda usı kárxanalarda ijarada turǵan ijarashılar esabınan qaplanadı. Lekin, onı kárxanalardıń ónimi bahasına kirgiziw múmkin emes.

Úy-jay imaratlarında injenerlik ásbap-úskenelerden paydalanıw qárejetleri tómendegi úsh dereklerden qaplanadı:

- 1) byudjet dotaciyası esabınan;
- 2) injenerlik infrastrukturadagı ónim islep shıǵarǵan kárxanalardıń dáramatı esabınan;
- 3) ijarashılar tólemi esabınan;

Byudjet dotaciyaları sociallıq siyasat arqalı payda boladı, yaǵnıy xalıq kommunal xızmetleriniń tek ǵana azıraaq bólegin páseyttirilgen tarifler boyınsha tóleydi.

Dotaciya anıq hám maqsetli bolıp ajratıladı, bunda xızmetlerdiń sapa kórinisi inabatqa alınadı (xızmet rejimi, resurslardıń qásiyetleri hám t.b.) olardı bahalawdı tutınıwshılar ámelge asıradı.

Xalıqtı injenerlik infrastruktura xızmetlerinen qanaatlanıw dárejesine qarap byudjet dotaciyası muǵdarı ózgeredi. Injenerlik infrastruktura kárxanalardıń dáramatın qayta bólistiriw paydalanıwshı shólkemlerdegi islep shıǵarıwdan tis miynet xarakterine qarap shártnamada kórsetilgen bahalar boyınsha ámelge asırıladı.

Úy-jay sıpatında esaplanbaǵan maydanlardı ijaraga alǵan mákemeler imarattı injenerlik ásbap-úskenelerden paydalanıw haqısın tólewleri shárt. Ijarashılar tóleytuǵın puldıń muǵdarı ortasha paydalanıw qárejetlerin hár bir m^2 úy yaki úy-jay esaplanbaǵan maydangá qarap ornatıladı.

Tákírarlaw ushın sorawlar

1. Qala imarat hám qurılmaları qanday baǵdarlar boyınsha bir-birinen parıqlanadı?
2. Infrastruktura degenimiz ne?
3. Qalada infrastruktura mekemeleriniń tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat?
4. Suw támiynatı hám aqabasuw xojalıǵınıń tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat?
5. Suw támiynatı hám aqabasuw xojalıǵı kárxanalarınń materiyallıq-texnikalıq bazası bolıp qaysı fondlar xızmet etedi?
6. Qala ıssılıq xojalıǵın rawajlandırıwda rejelestiriwdiń tiykarǵı elementleri nelerden ibarat?
7. Injenerlik sistemasın ońlaw hám jańalaw menen bánt bolǵan jumısshılar sanı nelerge baylanisli?
8. Házirgi waqıtta úy-jaylardaǵı injenerlik ásbap-úskenelerden paydalanıw formaları qanday baǵdarlarda alıp barıladı ?
9. Úy-jay imaratlarında injenerlik ásbap-úskenelerden paydalanıw qá-rejetleri qaysı derekler esabınan qaplanadı?

VI B.A.P. TÁWEKELSHILIK (RISK)LERDI BASQARÍW HÁM ONÍ BAHALAW

6.1. Bazar hám táwekelshilik

Bazar ekonomikası sharayatında isbilermen shaxs penen bárqulla birge bolatuǵın nárse táwekelshilik bolıp esaplanadı. Isbilermen kópshilik jaǵdaylarda aqırǵı nátiyjeni bilmegen halda, óz qárejetin jumsaydı, yaǵnıy belgili dárejede táwekelshilikke tiykarlanadı, máselen, siziń qárejetinińiz bar, siz onı bankke qoyasız ba yaki kompaniya akciyasın satıp alasız ba? Birinshi jaǵdayda pulıńız jumsaladı, lekin onnan keletuǵın dáramat (%) kem. Ekinshi jaǵdayda dáramatı kóp, biraq bul kompaniya bankrot bolıwı da múmkin. Sol sebepli, eń dáslep táwekelshilikti muǵdar tárepten anıqlawımız kerek.

Táwekelshilikti muǵdar tárepten anıqlaw ushın kórilip atırǵan iláj haqqında, onıń barlıq aqıbetleri haqqında maǵlıwmatqa iye bolıwımız kerek. Máselen, qárejetimizdi bir kárxana qurılısına jumsawımızdan aldın eger bolajaq kárxana jaqsı islese kárxana qurılısına jumsalǵan bir dana akciya bahası 3000 sumdan 4000 sumǵa kóteriliwi yaki kárxana jaman islese 3000 sumdan 2000 sumǵa túsiwi múmkinligin biliwimiz kerek. Demek, keleshekte eki túrli nátiyje bolıwı múmkin: 2000 yaki 3000 sum. Qaysı nátiyjege erisiwi múmkinligi usı tarawda áwelgi jıllarda islengen jumıslarǵa da baylanıslı. Máselen siz qárejetinińizdi sarplawdı kózde tutqan firmalardıń hár 100 inen 25 si paydalı kárxanaǵa aylanǵan. Bunda siz sarplaǵan qárejettiń payda keltiriw imkanıyatı 3/4 bólimine teń bolıp esaplanadı. Eger bunday baǵdar-daǵı kárxana aldın shólkemlestirilmegen bolsa, onda qárejetinińizdiń payda keltiriwi subyektiv faktorlarǵa, yaǵnıy siziń jeke pikirinińiz, esap-kitabınıńızǵa baylanıslı boladı.

Birinshi jaǵday obyektiv múmkinshilikler dep ataladı hám olar táwekelshilik dárejesin kórsetedi. Obyektiv múmkinshilikler bolajaq ortasha nátiyjeler haqqında, subyektiv múmkinshilikler usı nátiyjelerdiń ózgeriwi haqqında maǵlıwmat beredi. Mısalı, eki jumıs ornınan birin tańlaw kerek bolsın. Eki jerde de kem

kútiletuğın dáramat 1 500 000 sum. Birinshi jerde is haqı islegen jumısıńızǵa qarap, ekinshi jerde berilgen stavka tiykarında tólenedi. Birinshi jerde jaqsı islese 2 000 000 sum, ortasha islese 1 000 000 sum dáramat islew múmkin. Ekinshi jerde 1 510 000 sum hám kárxana eger jawılsa jáne 510 000 sum járdem pulın alıw múmkin. Bul maǵlıwmatlar tómendegi 3-keste-de kórsetilgen:

3-keste

Jumısqa kiriw variantların salıstırıw

Jumıs ornı	1-nátiyje		2-nátiyje	
	Múmkinlik dárejesi	Dáramat, sum	Múmkinlik dárejesi	Dáramat, sum
1-jumıs ornı	0,5	2 000 000	0,5	1 000 000
2-jumıs ornı	0,99	1 510 000	0,01	510 000

Hár eki jumıs ornınan kútiletuğın dáramat 1 500 000 sumnan ibarat

$$0.5 * 2\,000\,000 + 0,5 * 1\,000\,000 = 1\,500\,000$$

$$0.99 * 1\,510\,000 + 0,01 * 510\,000 = 1\,500\,000$$

Biraq, kútilgen dáramat arasında úlken ayırmashılıq bar. Bunı tómendegi 4-kestede kóremiz:

4-keste

Kútilgen nátiyjeler arasındagı ayırmashılıq

Jumıs ornı	1-nátiyje	ayırmashılıq	2-nátiyje	ayırmashılıq
1-jumıs ornı	2 000 000	50,0	1 000 000	50,0
2-jumıs ornı	1 510 000	1,0	510 000,0	99,0

1-jumıs ornındagı ortasha ayırmashılıq múmkinlikler dárejesine qarap, 500 000 sumdı quraydı, yaǵnıy:

$$0.5 * 500\,000 + 0,5 * 500\,000 = 500\,000 \text{ sum}$$

2-jumıs ornındaǵı ortasha ayırmashılıq 198 000 sumdı quraydı.

$$0,99 * 1,0 + 0,01 * 99,0 = 198\,000 \text{ sum}$$

Bul maǵlıwmatlar tiykarında biz birinshi jumıs ornın ekinshisine salıstırǵanda táwekelshiligi joqarı dep aytıwımız múmkin.

Hárbir jumıs ornın tańlaw shaxstıń ózine baylanıslı. Isbilermen shaxslar 1-jumıstı tańlaydı, konservativler 2-jumıstı tańlaydı.

6.2. Táwekelshilikke bolǵan qatnas

Biz, 1-sorawda shaxslardıń jumıs ornın tańlawda táwekelshilikke qanday baha beriwin kórip shıqtıq. Bunday táwekelshilik basqa jaǵdaylarǵa da tolıq tuwrı keledi. Bul sorawda tutınıwshılardıń táwekelshilik tiykarında jumıstı shólkemlestiretuǵın kárxanaǵa bolǵan qatnasın kórip shıǵamız.

Bunda tómendegi 1-diagrammadan paydalanamız.

Diagrammadan kórinip turǵanıday, dáramattıń ósiwi ónimlerden payda bolatuǵın qanaatlanıw dárejesin de asıradı. Biraq, qosımsha qanaatlanıw bargan sayın páseyip baradı. M : 100.0 sumdaǵı qanaatlanıw 10 birlikti quraǵan bolsa, 200.0 sumdaǵı dáramat qosımsha túrde 6-birliktegi qanaatlanıwdı payda etken. 300.0 sumdaǵı dáramat bolsa, tek ǵana 2-birliktegi qanaatlanıwdı kórsetken.

Aytayıq, firma belgili táwekelshilik tiykarında jańa jumıstı ózlestirmekshi hám jumısshıǵa jańa jumıstı usınadı. Bunda jumısshıǵa: “Siziń is haqıńız eger burınǵı jerińizde isleseńiz 1 500 000.0 sum, eger jańa orınǵa ótseńiz 1 000 000.0 nan 3 000 000.0 shekem boladı” dep aytıladı. Yaǵnıy, jaqsı nátiyje berse 3 000 000.0 sumǵa shekem, jaman bolsa 1 000 000.0 sumǵa shekem túsiwi múmkin. Álbette, jumısshı: “jańa orınǵa ótiw kerek pe, yaki burınǵı orında islegen maqul ma” dep oylaydı.

Bunda eń dáslep kútilip atırǵan nátiyjeni esaplaw kerek. Bunıń ushın tómendegi formuladan paydalanamız.

$$\Sigma(I) = \left(\frac{1}{2}\right) * (1000000,0 \text{ sum}) + \left(\frac{1}{2}\right) * (3000000,0 \text{ sum}) = 0,5 * 10 + 0,5 * 18 = 14$$

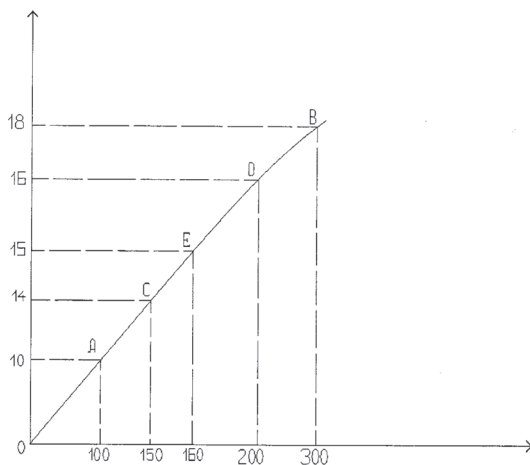
Sanlar joqarıdağı kórinisten alındı, yaǵnıy 1 000 000.0 sum bolǵanda, payda (qanaatlanıw) 10 ǵa teń bolǵan. 3 000 000.0 sum bolǵanda 18 ge teń bolǵan. 1 000 000.0 yaki 3 000 000.0 sum bolıw múmkinshiligi 0.5 ke teń.

Solay etip, kútilgen payda (qanaatlanıw) 14 birlikti quraydı. Súwrette 1 500 000.0 sumdağı payda 13 birlikten ibarat bolǵan edi, yaǵnıy kútilgen qanaatlanıw (payda) joqarı, sonıń ushın jańa jumıs ornına ótiw múmkin

Joqarıdağılarǵa tiykarlanıp sonı aytıw múmkin: shaxslardı belgili táwekelshilikke iytermeleytuǵın tiykarǵı qural bul usı jumıslardan túsetuǵın paydaǵa qanaatlanıw bolıp esaplanadı.

6.3 Táwekelshilikti páseyttiriw jolları

Táwekelshilikti páseyttiriwdiń tiykarınan úsh baǵdarı bar bolıp, olar: diversifikaciya, qamsızlandırıw hám xızmet nátiyjesinen kóbirek maglıwmat alıw.

1-diagramması. Dáramat hám ónimler tutınıwdan payda bolatuǵın qanaatlanıw.

Diversifikaciya

Aytayıq, siz táwekel etiwshi adamsız táwekelshilikti iláji barınsha kemeytiw háreketin qılasız. Siz jumısqa kirgensiz hám aldınıńda eki jol turıptı. Birinshisi siz kondicioner, ekinshisi elektr ısıtqısh satıwınıız mómkin.

Siz ózinińdiń waqtınıńdıń bir bólegin kondicioner satıwǵa, yarımın elektr ısıtqısh satıwǵa jumsawınıız mómkin. Bunnan tısqarı siz keyingi jıl hawa-rayı qanday bolıwın bilmeysiz. Sonday sharayatta siz qalay etip waqtı tuwrı bólistirip táwekelshilikti kemeytiwiniız mómkin.

Waqtı tuwrı bólistirip táwekelshilikti kemeytiw diversifikaciya (eki hár túrli tovarlardı satıw ushın waqtı tuwrı bólistiriw) tiykarında ámelge asırıladı.

Shama menen, usı jılı hawanıń ıssı bolıwı 50% ke teń. Tap usınday hawanıń salqın bolıwı da 50% ke teń. Tómenдеgi 5 – kestede kondicioner hám elektr ısıtqıshlardı satıwdan keletuǵın pul túsimi berilgen.

5-keste

Úskenelerdi satıwdan keletuǵın pul dáramatı

Tovarlar	Issı hawada	Salqın hawada
Kondicionerler	10 000 000 sum	4 000 000 sum
Isıtqıshlar	4 000 000 sum	10 000 000 sum

Eger bul tovarlardıń tek ǵana birewin satıw wazıypa etip belgilense, onda siziń dáramatınıız 4 000 000 sum yamasa 10 000 000 sum boladı. Biraq, siziń kútken dáramatınıız 7 000 000 sum boladı, yaǵnıy $(10\,000\,000 \cdot 0.5) + (4\,000\,000 \cdot 0.5)$. Shama menen, siz diversifikaciya ótkerip waqtınızdı teńdey 2 tovarǵa bóldiniz. Onda da siziń kútken dáramatınıız 7 000 000 sum boladı. $(10\,000\,000 + 4\,000\,000) \cdot 0.5$. Biraq, bunda sonı este saqlaw kerek, hawa qanday bolıwına qaramastan, siziń dáramatınıız 7 000 000 sum boladı. Demek, diversifikaciya arqalı táwekelshilikti kemeyttirgen bolamız.

Qamsızlandırıw

Táwekelshilikti qálemeytuǵın adamlar ayırım jaǵdaylarda táwekelshilikten keliwi múmkin bolǵan zıyandı qaplaytuǵın kólemde qamsızlandıradı. Mısalı, bir adamnıń mal-múlkı 5 000 000 sumlıq bolsa hám urlıq bolǵan jaǵdayda ol 1 000 000 sumınan ayrılса hám urlıq isleniwi múmkinshiligi 0.1 (10%) bolsa 100 000 sum qamsızlandırıw tólemin tólewı múmkin. Bunda onıń qalatuǵın mal-múlkı 4 900 000 sumlıq boladı.

6-keste

Mal-múlkti qamsızlandırıw nátiyesi

Qamsızlandırıw	Urlıq (múmkinligi= 0.9)	Urlıq joq (múmkinligi= 0.9)	Qalatuǵın mal-múlk
Qılınbaǵan	4 000 000	5 000 000	$4900000 = (4000000 * 0.1) + (5000000 * 0.9)$
Qılınǵan	4 900 000	4 900 000	$4900000 = (4900000 * 0.1) + (4900000 * 0.9)$

Bul keste eki jaǵdayda da qalatuǵın mal-múlk 4 900 000 sumdı quraydı. Biraq, qamsızlandırılmaǵanda ol yaqı 5 000 000 sumdı saqlaydı yamasa 1 000 000 sumdı joǵaltadı. Biraq, 4 900 000 sumnıń qalıwı kepillengen. Usı tiykarında táwekelshilik páseyedi.

Táwekelshilikler, olardıń júzege keliwi hám anıqlaw usılları.

Insannıń hár túrli mútájligi bar bolıp: fizikalıq, qáwipsizlik, jámiyetlik húrmet etiwde hám óz-ózin kórsetiwde insannıń qáwipsizlikke bolǵan mútájligine qarama-qarsı bolǵan túrde táwekel etiwı hárbir insannıń jumısına tán ekenligi kelip shıǵadı. Táwekelshilikler (qolaysızlıqlar) hár túrli bolıwı múmkin:

- geosiyasiy;
- siyasiy;
- ekonomikalıq;
- texnogen.

Táwekelshilikti túsindiriwshi kórsetkishti individum xızmetiniń nátiyjesin bahalawshı kriteriyalar qatarına qosıw zárúr.

Táwekelshiliktiń subyekti bolıp, táwekelshilikti berip atırǵan, alıp atırǵan yamasa basqarıp atırǵan belsendi tárep esaplanadı.

Táwekelshiliktiń subyektlerine xalıq, basqarıw organları, isbilermenler, múlktiń iyesi, investor, alıp satar (spekulyant), qamsızlandırıwshı, qamsızlanıwshı, menejer hám basqalar kiredi.

Táwekelshilik básekilikte hám bazar ekonomikasınıń nátiyjeli múlkdarların júzege shıǵarıwda úlken orındı iyeleydi. Táwekelshiliktiń tásiiri arqalı ayırım múlkdarlar jeńiske erisedi, ayırımları bolsa kerisinshe utıladı.

Táwekelshiliktiń obyektleri táwekelshiliktiń túrine hám onı basqarıw usılına baylanıslı boladı:

- materiallıq qımbat baha buyımlar;
 - payda;
 - úshinshi shaxsqa keltirgen zıyanı ushın mülklik hám puqaralıq minnetleme;
 - ómiri, densawlıǵı hám puqaralardıń miynetke jaramlılıǵı;
- Táwekelshiliktiń mazmunın eki kóriniste kóriw múmkin.

Birinshiden, risk bul — júz beriwi múmkin bolǵan sátsizlik, materiallıq yamasa finanslıq joǵaltıwlar; ekinshiden táwekelshilik bul — sátti, qosımsha dáramat alıw deregi.

Ulıwma, qolaysızlıqlar bul xızmet procesinde júz berip atırǵan yamasa rejelestirilgen jaǵdaydıń unamlı yamasa unamsız (zıyan) shetke shıǵıw itimallıǵı dep túsiniledi.

Ámelde unamlı hám unamsız shetke shıǵıwlar tez-tez bir waqıttıń ózinde payda boladı hám belgili bir sharayatlar tiykarında ámelge asırıladı. Bul jaǵday aldın bar bolǵan táwekelshilik teoriyasın “ráhát etiw sebepleri” ataması menen bayıtıwǵa járdem beredi. Bul atama, isbilermen kútip atırǵan úlken payda ushın úlken táwekelshilikke barıwdı ózinde sáwlelendiren.

Kelip shıǵıw sebepleri hám oǵan ushıraǵan obyektler sanı boyınsha qolaysızlıqlar tómendegilerge ajratıladı:

- fundamental qolaysızlıq bul — sebepleri birde bir adamǵa yamasa adamlar toparına boysınbaytuǵın qolaysızlıqlar. Bul

qolaysızlıqlar “fors — mojar jaǵdaylar” dep ataladı, yaǵnıy qadaǵalawǵa alınbaytuǵın, jeńip ótip bolmaytuǵın jaǵdaylar;

➤ specifikalıq qolaysızlıq — olar kelip shıǵıw sebeplerine qarap, hám de zıyan kóriw qalıplesiwi boyınsha ayırım shaxslarǵa hám mákemelerge tiyisli. Tiykarınan, specifikalıq qolaysızlıqlar qamsızlandırıwǵa jaqın qolaysızlıqlardı payda etedi.

Táwekelshilik orayı ózgesheligine qarap qolaysızlıqlar, obyektiv hám subyektiv, individual hám universal, arnawlı, ekologikalıq, siyasiy, texnikalıq hám basqalarǵa bólinedi.

Basqarıw hám qolaysızlıqlar túsiniǵı bir-biri menen ózara baylanıslı. Basqarıw táwekelshiligi — bul maqsetli qatnas jasaw, marketing hám menejment táwekelshilikleri bolıp esaplanadı.

Maqsetli qatnas jasaw táwekelshiligi — bul shólkem xızmeti maqsetlerin nadurıs belgilew jaǵdayı. Maqsettiń nadurıs qoyılıwı subyekttiń jámiyetlik hám xojalıq xızmetindegi jaǵdayı unamsız orında turadı.

Marketing táwekelshiligi — marketing quralları járdeminde tańlaǵan máqsetlerden paydalanıwdaǵı nadurıs háreketler júzege keliw jaǵdayı.

Qolaysızlıqtı basqarıw birneshe basqışlarda ámelge asırıladı:

1. Maqsetli anıqlaw. Bul basqışta ulıwma maqset hám máseleler keltirilip, anıq táwekelshilik hám basqa táwekelshilik toparı úyrenilip shıǵıladı, hám de usılar dógeresinde qarar qabıl etiw ámelge asırıladı.

2. Qolaysızlıqtı qalıplestiriw hám tártipke salıw. Bul basqışta xojalıq subyektleri tárepinen qolaysızlıqlar anıqlanıp, olardıń eń tiykarǵı hám tásiiri kem qolaysızlıqlar sisteması dúziledi. Bunnan basqa táwekelshilikti tártipke salıwdan maqset úyrenilip shıqqan hádiyse payda bolǵan jaǵdayda xojalıq júrgiziwshi subyekt xızmetine unamsız hám unamlı tásiiri esaplanıp shıǵıladı.

3. Qolaysızlıqtıń analizi. Qolaysızlıqlar analizi eki basqıştan ibarat: qolaysızlıqlardıń payda bolıw múmkinshiligi hám aqıbetin bahalaw, basqasha sóz benen aytatuǵın bolsaq qaysı qolaysızlıqlar nátiyjesi kem hám qaysı qolaysızlıqlar nátiyjesi joqarı, yaǵnıy hárbir táwekelshilik júz bergennen soń subyekt xızmetine tásiiri analiz qılınadı.

4. Qolaysızlıqlardı bahalaw. Qolaysızlıqtı bahalaw qolaysızlıqlar analizi menen ózara baylanıslı bolıp, bul jerde tiykarǵı itibardı qolaysızlıqtı basqarıwdın bar usılları tuwra kelmeytuǵın qolaysızlıqlarǵa qaratıw kerek. Sonıń ushın keyingi ilájlar táwekelshilikti basqarıw ushın zárúr bolıp qaladı.

5. Qolaysızlıqlardı úyreniw. Bul ózine qolaysızlıq júz beriw múmkinshiligin kemeyttiriw, júz bergen jaǵdayda onıń juwapker-shiligin kemeyttiriwge qaratılǵan ilájlardı qamtıydı. Bunnan basqa qolaysızlıq aqibetinde keltirilgen zıyandı qaplaw eń zárúr másele bolıp, sonday ilájlar islew kerek, quramalı zıyannıń júzege keliw jaǵdayında xojalıq júrgiziwshi subyekt finanslıq basım astında qolaysız jaǵdaydan shıǵıp ketiw kerek.

Qolaysızlıqlardı analiz etiw hám bahalawda hártúrli ekonomikalıq-siyasıy usıllardan paydalanıladı:

- Shamalaw-statistikalıq usıllar (dispercialıq, variacialıq, korrelyacialıq — regressiyalıq analiz);

- imitacialıq modellestiriw (Mone Karlo usılı);

- ekspert usılları (Delfi usılı);

- scenariylar usılı;

- sheshimler usılı hám basqalar.

Álbette, hártúrli jaǵday hám obyektler, shárt-sharayatlar ushın hárqıylı usıllar nátiye beredi. Usıllardan imitacialıq modellestiriw ámeliyatta qollanıwı boyınsha keń imkaniyatlarǵa iyeligi menen ajıralıp turadı.

Imitacialıq modellestiriwdiń ózine tán ózgesheligi sonda, ol quramalı sistemalardıń imitacialıq modellerin dúziwde sistemalıń ámel qılıw nızamlıqları ulıwma belgisiz bolıwı múmkin. Bunday jaǵday tiykarında qamsızlandırıw kompaniyalarınıń hákimshilik sistemaları (bólimler, deportamentler, basqarmalar) qalıpleseı.

6.4. Táwekelshilikti basqarıw

Isbilermenlik xızmeti bárqulla anıq emes, yaǵniy kóp yamasa kem dárejede isbilermenlik táwekelshilik tásirine jolıǵadı.

Eń kerekli qararlar usı menen anıqlanadı, onda firma ushın táwekelshiliktiń qanday dárejesi oǵan maqul hám táwekelshilik

háreketin qalay páseytiw múmkin. Firma ushın qanday joǵaltıwlarǵa ruqsat etiledi?

Hárbir isbilermenlik firması óziniń jeke ózgesheligine iye, táwekelshilik penen maqsetli baylanısh, sonıń tiykarında táwekelshiligi anıqlanadı.

Buǵan uqsas háreketler ekonomikalıq pándе táwekelshiliktі basqarıw sisteması dep ataladı.

Táwekelshiliktі basqarıw — ekonomikanıń bazar xojalıǵın júrgiziw sistemasın payda etiwde normal jaǵday bolıp tabıladı. Biraq, mámleket isbilermenleri táwekelshiliktіń tábiyılıǵın hám isbilermenlik xızmetinde onı esapqa alıw kerekligin eleǵe shekem tolıq túsinibey atır.

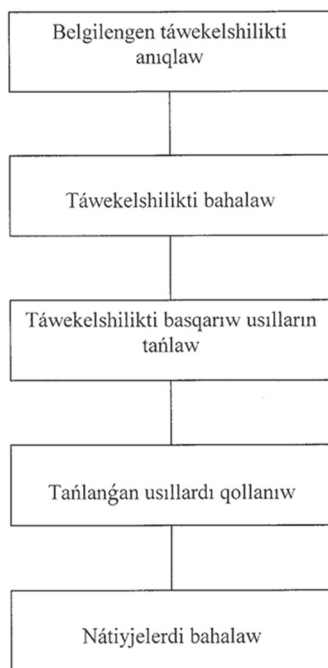
Táwekelshiliktі basqarıw — firma teoriyası, qamsızlandırıw jumısı, kárxananıń xojalıq xızmetiniń analizi, ekonomikalıq wa-zıypalardı optimal jaǵdayǵa keltiriwdiń aldın sınılǵan usılları tarawında bilimlerdi talap etiwshi menejmenttiń specifikalıq tarawı bolıp tabıladı.

Bul tarawdaǵı isbilermenlik xızmeti, onıń paydasına qáwip tuwdırıwshı qolaysızlıq háreketinen óz firmasını qorǵawǵa baǵdarlangan hám isbilermenliktiń tiykarǵı máselelerin sheshiwge járdem beredi.

Táwekelshiliktіń nátiyjeli basqarılıwı, uzaq keleshekte isbilermenlik firmanıń jetiskenlikke erisiw imkánın beredi. Táwekelshiliktі basqarıw boyınsha isbilermenlik xızmeti táwekelshilik siyasatı dep ataladı.

Táwekelshilik siyasatı dep, nadurıs qabıl etilgen qarardıń qáwpin kemeytiw hám firmanıń basqa basqışılarda islewde bul qararlardıń múmkin bolǵan unamsız aqıbetin qısqartıw maqsetinde orınlanatuǵın hártúrli ilájlardı jıyındısı túsiniledi. Isbilermenlik táwekelshiligin basqarıw procesi 10-súwrette kórsetilgen.

Payda bolatuǵın qolaysızlıqlardı bilıw isbilermen ushın zárúr, biraq bul jeterli emes. Anıq qolaysızlıqlar payda bolıwı nátiyjesinde kárxanaǵa qanday tásir kórsetedi hám táwekelshilik aqıbeti qanday bolıwı múmkinligin belgilew áhmiyetli.

10-súwret. Táwekelshilikti basqarıw procesi.

Táwekelshilik dárejesin tez waqıtta esaplap shıǵa alatuǵın yamasa sezgen jaǵdayda onı sheshiw jolların tez anıqlay alatuǵın isbilermenler eń kóp jetiskenliklerge erisedi hám múmkin bolǵan qolaysızlıqlarǵa qaramay, táwekelshilikke baradı. Múmkin bolatuǵın táwekelshilik dárejesi, qaǵıyda boyınsha, tiykargı fondlar ólshemi, óndiris kólemi, rentabellik dárejesi hám taǵı basqalar sıyaqlı parametrlerdi esapqa alǵan halda anıqlanadı. Sonıda aytıp ótiw kerek, kárxana qansha kóp kapitalǵa iye bolsa, ol qolaysızlıqlardı sonsha kem sezedi hám isbilermen táwekelshilik jaǵdaylarda qorıqpay qaratqan qabıl etedi.

Táwekelshilikti basqarıwǵa kompleks qatnas jasaw isbilermenge resurslardan nátiyjeli paydalanıw, juwapkershilikti bólistiriw, firma jumısı nátiyjesin jaqsılaw hám táwekelshilik háreketi qawıpsızlıǵın támiyinlew imkanıń beredi.

6.5. Táwekelshilikti bahalaw

Táwekelshilikti bahalaw procesinde, isbilermen jumısı nátiyjesine tásir kórsetiwshi, táwekelshilikti esaplawshı, isbilermenlik táwekelshiligin bahalawshı mexanizm ayrıqsha qızıǵıwshılıq oyatadı. Táwekelshilikti bahalaw — bul táwekelshilik muǵdarı (dárejesi)niń sanlı yamasa nátiyjeli anıqlanıwı. Isbilermenlik táwekelshiligi hám esaplawlarınıń isenimli bahalanıwı isbilermenlik tájiriybe hám qarar qabıl qılınatuǵın jaǵdayǵa baylanıslı boladı. Egerde qarar anıqlıq sharayatında qabıl qılınǵan bolsa, isbilermen hár bir qararlar variantı nátiyjesin anıq biledi.

Biraq, bazar sharayatında qarar qabıl etiwde heshbir xojalıq júrgiziwshi subyekt, basqalar qanday qarar qabıl etiwın, aldınnan anıq bilmeydi.

Táwekelshilik mashqalalarına baǵıshlangan izertlewlerde, táwekelshiliktiń sanlı bahalanıwın anıqlaw kriteriyasına hártúrli qatnaslardı ushıratıwımız múmkin. Olardan tiykarǵıların qarap shıǵamız.

Egerde isbilermenlik táwekelshiliginiń áwmetsizlik itimallıǵı bolsa, bunday jaǵdayda táwekelshilikti bahalaw kriteriyası bolıp, alınǵan nátiyje talap etiletuǵın (belgilenetuǵın, rejelestiriletuǵın, prognozlanatuǵın) muǵdardan kishi bolǵan itimallıǵı esaplap shıǵıladı.

$$R = P(DT - D)$$

Bunda:

R — táwekelshilikti bahalawshı kriteriya;

P — itimallıǵı;

DT — nátiyjeni talap etetuǵın (rejelestirilgen) muǵdarı;

D — alınǵan nátiyje.

Biraq, bul usıl tek ǵana belgili bir nátiyje alınǵannan soń táwekelshilik dárejesin bahalawǵa imkán beredi al isbilermenlerdi bolsa qarar qabıl etiw basqıshındaǵı táwekelshilikti bahalaw qızıqtıradı.

Belgili alım L.A. Rastrigin “Bul kútilmegen dúnya” ilimiy jumısında táwekelshilikti bahalaw kriteriyası sıpatında absolyut bahanı usınıs etedi. Ol tómendegishe:

$$R = Z * R(Z)$$

Bunda:

R — táwekelshilik dárejesi;

Z — kútiletuğın zıyan;

R(Z) — zıyan itimallığı.

Ekonomikalıq táwekelshilik (texnikalıq hám kommerciyalıq jeńiske erisiw itimallığı) dárejesin anıqlaw ushın, amerikalı ekonomistler tárepinenen usınıs etilgen, texnikalıq jańalıq kirgiziwdi bahalawdağı jantasıw belgili bir qızıǵıwshılıq oyatadı. Bul usıl áhmiyetliligi sonda, anıq emes sharayatta da barlıq kútiletuğın qárejet hám kútiletuğın sapanı korsetip beriwge hareket etedi.

$$E = \frac{PSTR_T R_K}{U_3}$$

Bunda:

E — jańalıq kirgiziwdi ámelge asırıwdıń nátiyjeliligi;

P — jańa ónimdi satıwdağı hár jıllıq kólem;

T — jańalıqtıń tirishilik cikli (jańa ónimdi islep shıǵarıw jobalastırılǵan múddeti yaki onı ózlestiriwden baslap islep shıǵarıwdan alıp taslaǵanǵa shekem bolǵan dáwir);

S — ónimniń satıwdaǵa bahası;

RT — texnikalıq jeńiske erisiw itimallığı;

RK — kommerciyalıq jeńiske erisiw itimallığı (ónimdi bazarda satıw imkaniyatı hám kútiletuğın paydanı alıw);

U_3 — islep shıǵarıw qárejeti, islep shıǵarıwdı ózlestiriw hám aǵımlı islep shıǵarıw qárejetlerin óz ishine alǵan, satıw ushın ketken qárejetler jıyındısı.

Kommerciyalıq hám texnikalıq itimallığı, yaǵnıy táwekelshilikti itibarǵa alıw hám onıń dárejesin bahalaw — satıw hám basqa sebepler nátiyjesinde alınıwı jobalastırılǵan ónim xarakterine tiykarlanıp anıqlanadı. Olardıń hár biri, joybar áwmetliligin esaplap shıǵıwǵa járdemlesiwshi 7-kestenen anıqlanıwı múmkın.

Joybar áwmetliligin esaplaw

Sebep	Oylap tabıwdıń táriyipleniwi		
	Klass 1	Klass 2	Klass 3
1	2	3	4
Maǵlıwmatlı	Ónim jaqsı, belgili, baha-langhan	Ónimge bolǵan talap anıqlanǵan, biraq táriyipleniwi, tek ǵana ulıwmalıq kóriniste	Ónim joybar basqı-shında, talap tek ǵana ulıwma kóriniste
Óndiris-texnikalıq	Ápiwayı óndiris procesi. Ámeldegi úskenerlerdi paydalanıw múmkin.	Bazı bir jańa texnologiya hám óndiris procesin modernizaciyalaw zárúr	Kóbinise texnologiyalar jańa boladı, óndiristiń jańa usılları zárúr.
Ilimiy-texnikalıq	Tek ǵana ámeliy izertlew yamasa tájiriye-beli islep shıǵarıwdı talap etedi.	Teoriyalıq izertlew hám kerekli eksperimentler zárúr.	Keń izertlewli hám eksperimental jumıslar zárúr.
Huqıqiy	Firma patent hám licenziyalarda ústinlikke iye.	Patent hám licenziyalardan paydalanıwda erkinlik imkaniyatı bar.	Básekilik hám patentlerde, licenziyalarda ústinlikke iye.
Qánigeli	Usı tarawda personal-qánigeler	Qánigeler — básikelesiwshi kárxanlardagıday	Usı tarawda personaldıń tájiriyesi joqlıǵı

Ámeldegi isbilermenlik táwekelshiligin bahalaw tómendegilerden ibarat:

- bahalawdıń statistikalıq usılı;
- bahalawdıń ekspertli usılı;
- uqsashlıqlar (analoglar)dan paydalanıw usılı;
- aralasqan (kombinirlengen) usıl;

6.6. Firmanın finanslıq jaǵdayın analiz etiw tiykarında táwekelshilik dárejesin salıstırmalı bahalaw

Isbilermen joqarıda kórip ótken usıllar járdeminde bárqulla isbilermenlik táwekelshiligin esaplaw imkánına iye bolmaydı. Bul qaǵıydaǵa tiykarlanıp, informaciya jeterli emesligi, bazı bir zárúr bolǵan maǵlıwmatlardıń joqlıǵı sebepli kerek bolǵan esap-kitaplardı ótkere almawı menen baylanıslı boladı. Sonıń ushın kárxananıń finanslıq jaǵdayın analiz etiw tiykarında isbilermenlik táwekelshiligin bahalaw ayrıqsha qızıǵıwshılıq oyatadı. Bul firma iyesi — isbilermen ushın da, onıń sherigi (partnyori) ushın da táwekelshiliktiń dárejesin salıstırmalı bahalaw múmkin bolǵan usıllardan biri bolıp tabıladı.

Firmanın finanslıq jaǵdayı — bul kárxanada finanslıq resurslardıń barlıǵı, jaylastırılıwın hám paydalanıwshańlıǵın kórsetiwshi, absolyut hám salıstırmalı kórsetkishlerin xarakterlewshi kompleks túsiniq. Bul kórsetkishlerdiń analizi óz gezeginde táwekelshilikti bahalaw kriteriyası bolıp esaplangan isbilermenlik firmasınıń finanslıq turaqlılıǵın bahalaw imkánın beredi. Kárxananıń finanslıq jaǵdayınıń analizi erte basqıshlardaǵı sınaw (bankrot)lıqtıń aldın alıwshı elementlerinen biri bolıp esaplanadı.

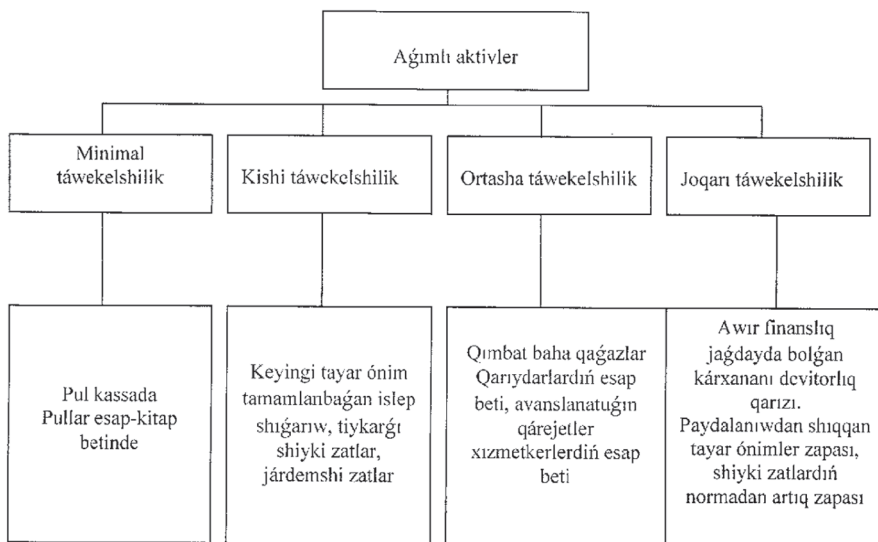
Firma jumısınıń ekonomikalıq ananlizi tiykarında shártname dúziw hâqqında isbilermenler qarar qabıl etedi. Isbilermen — investordı birinshi nâwbette qoyılǵan kapitaldıń paydalılıǵı hám olardı joǵaltıwdaǵı táwekelshilik dárejesi qızıqtıradı. Bul waqıtta kreditorlar ushın eń kereklisi bolıp, berilgen qarız (kredit) lardıń qaytıwı, támiyinlewshiler ushın bolsa berilgen ónim yaki xızmetler ushın óz waqtında tólemlerdi tólew bolıp tabıladı. Firma aktivleri túsinigi menen firmanın finanslıq jaǵdayın ashıp beriwshi onıń likvidligi baylanıslı boladı. Likvidlik dep, firmanı óz waqtında qarızdarlıq minnetlemelerin tártipke salıwı túsiniledi. Likvidlik isbilermenlik firmasınıń bekkemlik, turaqlı finanslıq kórsetkishi bolıp esaplanadı hám táwekelshilikti bahalaw kriteriyası boladı.

Ádette, kárxananıń aǵımlı aktivleri onıń minnetlemeınan joqarı bolsa, likvidli dep esaplanadı. Tolıq analiz ótkeriw ushın

táwekelshilik (likvidlik) dárejesi boyınsha barlıq aylanıs aktivler in klassifikaciyalaw maqsetine baylanıslı boladı. Bunday klassifikaciyalaw 11-súwrette keltirilgen.

Payda — isbilermenlik firması xızmetin kórsetiwshi tiykarǵı kriteriya. Isbilermen qansha kóp táwekel etse, dúzilgen shártnadan sonsha kútiletuǵın payda alıwı kerek. Biraq paydanıń absolyut mazmunı, sırtqı paydalanıwshılar ushın, kárxananıń finanslıq turǵınlıǵın kórsetpeydi. Obyektiv bahalawdı alıw ushın dinamikada berilgen kórsetkishti analizlew zárúr. Biraq bunı ámelge asırıwǵa bárqulla imkániyat bolmaydı. Zamanagóy ekonomikalıq sharayatlarda bárqulla isbilermenlik xızmetin bahalawdıń absolyut kriteriyasınan paydalanıw múmkin emes.

Isbilermenlik táwekelshilik dárejesin bahalaw kóz qarasınan arnawlı koefficientlerdi úyreniw ayrıqsha qızıǵıwshılıq oyatadı. Bunda buxǵalteriyalıq esabat balansındaǵı bólimleri arasındaǵı ózara belgili qatnaslarına tiykarlangan.

11-súwret. Aylanıs aktivlerdi súwretlew.

Koefficientlerdiń analizi isbilermenlik kárxanasında finanslıq turaqlılıqtı bahalaw imkánın beredi. Ol óz gezeginde isbilermenlik táwekelshiligi dárejesiniń kórsetkishi bolıp esaplanadı.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Bazar ekonomikası jaǵdayında xojalıq subyektlerinde táwekelshiliktiń orni qanday?
2. Obyektiv hám subyektiv múmkinshilikler haqqında aytıp beriń?
3. Xojalıq subyektleriniń táwekelshiligi haqqında aytıp beriń?
4. Táwekelshilikti páseytiriwdiń usılları haqqında maǵlıwmat beriń?
5. Diversifikaciya baǵdarı ne hám ol qalay jumıs alıp baradı?
6. Qamsızlandırıw xızmetiniń tiykargı funkciyası neden ibarat?
7. Táwekelshiliktiń obyektleri haqqında maǵlıwmat beriń?
8. Basqarıw táwekelshiligi degenimiz ne?
9. Marketing táwekelshiligi degenimiz ne?
10. Qolaysızlıqtı basqarıw basqışları haqqında maǵlıwmat beriń?
11. Táwekelshilikti basqarıw degenimiz ne?
12. Táwekelshilikti bahalaw haqqında maǵlıwmat beriń?

VII BAP. REJELESTIRIW TIYKARLARÍ

7.1. Rejelestiriw wazıypalarınń áhmiyeti

Egerde biznestiń jaqsı rawajlanıwın rejelestirmesek, jeke imkaniyatlar, bazar jaǵdayı, bazarlardaǵı básekilik jaǵdayı haqqında bárqulla maǵlıwmat jıynap turılmasa bazar sharayatında jeńiske erisiw júdá qıyın.

Keleshekтегі тек ǵana materiallıq, miynet hám intellektual múlkti ǵana emes, al finanslıq resurslardaǵı óz talapların anıq biliw zárúr, bul ásirese bazar ekonomikasında júdá áhmiyetli. Shet el kompaniyalarınń úlken tájiriybeleri sonı dálledi — bazar sharayatında isbilermenlik xızmetiniń rejesin durıs bahalay almaw, onı shetlep ótiw, úlken ekonomikalıq qárejetler hám aqırında kriziske alıp keledi.

Bazar reje sıpatında júdá joqarı talaplar qoyadı, sebebi bazar qatnasıqları xojalıq xızmetinde maqul bolmaytuǵın aqıbetler ushın juwapkershilik mákemelerge júklenedi.

Tiykargı hám aylanıs fondlarǵa iye bolıwdıń real kanalları, óndiris xızmetkerlerin jumısqa alıw, jumıstı zárúr sharayatlar menen támiyinlew, sociallıq máselelerdi qanaatlandıırıw kózge tutılǵan. Keńeytirilgen óndiris talapların támiyinlew hám jumısshılardı materiallıq qızıqtırıw ushın zárúr bolǵan barlıq fondlar kólemin hám qollanıw baǵdarın anıqlaw procesine júdá kóp itibar beriledi.

Kárxananıń bas maqseti bul maksimum dáramatqa minimum qárejetler menen erisiw. Firma rejesi bul máseleni sheshiwge járdem beredi. Rejelestiriw, sonday-aq basqarıw sheshimlerin qabıl etiw ushın tiykar bolıp xızmet etedi, sebebi rejege tiykarlanıp sheshimler qabıl etiw, basshılardıń qátelikke jol qoyıwın kemeytedi. Rejelestiriw maqsetlerdi belgilew hám olarǵa jetisiw ushın xızmet etedi.

Biznes reje kompaniya bazar háreketi nátiyjeleriniń obyektiv bahası hám sonıń menen birge, bazar talaplarına muwapıq joybarlı finanslıq sheshimlerdiń zárúrli quralı sıpatında isletiledi. Biznes rejede kárxana jumısınıń ulıwma hám ózine tán elementleri, básekilik strategiyası hám taktikasın tańlawǵa tiy-

karlanıp, kárxana maqsetlerine erisiw ushın zárúr finanslıq, materiallıq hám miynet resursları bahalanadı.

7.2. Strategiyalıq rejelestiriw

Strategiyalıq rejelestiriw bul qurılıs kárxanası wazıypalarınń ámelge asırılıwın támiyinlewshi reje hám qálegen nátiyjelerge erisiw ushın kárxana baslıgınıń anıq maqsetli háreketleri hám sheshimleriniń jıyındısı. Strategiyalıq rejelestiriw shegarasında tómendegi baǵdarlar boyınsha basqarıw sheshimleri islep shıǵılǵan bolıwı kerek:

- resurslardı bólistiriw;
- sırtqı tásirlerge adaptaciya (kónligiw);
- xızmettiń finanslıq hám óndiris aspektlerin baqlawdı koordinaciyalaw;
- sholkemlestiriw strategiyalıq shama.

Mákeme resursları kóbinese shegaralangán. Strategiyalıq reje dúziwshilerdiń tiykargı wazıypası paydalanıwdaǵı resurslar minimalizaciyası menen juwmaqlawshı nátiyjelerge erisiw maqsetinde, resurslardı racional bólistiriwden ibarat.

Ishki koordinaciya maqseti — bul kárxananiń aldınnan kúshli hám kúshsiz táreplerin anıqlaw tiykarında, kárxana bólimleriniń sapalı xızmetin támiyinlew. Kárxana basshıları tek ǵana basqarıp qoymastan, al rejeler islep shıǵıwda tikkeley qatnasıwı kerek. Strategiyalıq rejelestiriw jeńisti kepillemeydi. Rejede kórsetilgen juwmaq nátiyjelerge erisiw ushın, onı sapalı orınlaw kerek.

Kárxana wazıypasın tańlawda tiykargı itibar sırtqı ortalıq faktorlarınıń kárxana jumısına táhiri bahası hám dárejesine, keyin bolsa dáramat alıwǵa qaratılıwı kerek.

Kárxana formasına qarap, wazıypalar ózgeredi, iri qurılıs kárxanalarında bir wazıypa, al kishi kárxanalarda bolsa basqa wazıypalar. Wazıypa hám maqsetler kárxananiń qurılıs ónimlerin jaratıw hám realizaciya etiwde qatnasına qarap anıqlanadı.

Qurılıs kárxanasınıń maqsetleri anıqlangán qárejetlerdi esapqa alǵan halda wazıypalar tiykarında qalıpleseı. Qurılıs kárxanasınıń barlıq jumisları ushın bahanı aldınnan anıqlaw qıyın másele. Bunnan basqa, investiciyalıq joybarda qatnasıwshı

xızmetkerler xızmetiniń bahasın da esapqa alıw kerek. Bul strategiyalıq rejelestiriw maqsetlerine tiykarlanıwda belgili element esaplanadı. Maqsetlerdi qáılestiriwde sonı itibarǵa alıw kerek, maqsetler tek ǵana konkret hám sheshiwshi emes, al orınlanıw waqtı boyınsha da bólistirilgen bolıwı kerek.

Bunda úsh waqt dáwiri parıqlanadı:

1. Qısqa múddetli maqsetler, olar turaqlı rejelerge tiykarlanıp ámel qılınadı, jıl;

2. Ortasha múddetli maqsetler, bir jıldan bes shılǵa shekem;

3. Uzaq múddetli maqsetler, bes jıldan artıq.

Bazar sharayatında waqt intervalı reje sheshimleri bárqulla orınlana bermeydi.

Qurılıs kárxanasınıń kúshli hám kúshsiz táreplerin basqarıw tekseriw basqışında, strategiyalıq rejeni islep shıǵıwda joybarlawshılar tómendegi baǵdarlar boyınsha izleniwler alıp barıwları kerek:

➤ marketing (qurılıs hám qurılıs rekonstrukciya ónimlerin qarıydarlarǵa satıwdan aldın hám satıwdan keyingi xızmet kórsetiw, dáramat dárejesin bahalaw);

➤ finanslıq;

➤ qurılıs óndiris procesi hám operaciýalar;

➤ miynet resursları;

➤ kárxana xızmetiniń mádeniyatı.

Qurılıs jumısların orınlaw ushın buyırtpalardı alıw procesindegi marketing izleniwler belgili rol oynaydı.

Strategiyalıq alternativlerdi úyreniw juwmaǵı — bul strategiyanıń anıq variantın tańlaw bolıp tabıladı. Strategiyanıń juwmaǵı qurılıs kárxanası xızmetiniń barlıq baǵdarları boyınsha reje kórsetkishin esapqa alǵan halda 3 — 5 jıl hám onnan kóbirek múddetke mólsherlengen bolıwı kerek.

Rejeli kórsetkishlerdi detallı islep shıǵıw turaqlı rejede, biznes rejede yamasa orta múddetli rejede ámelge asırıladı.

7.3. Turaqlı rejelestiriw

Turaqlı rejelestiriw strategiyalıq rejelestiriw maǵlıwmatlarınan kelip shıǵıp, ámelge asırıladı. Sonıń ushın turaqlı reje strukturası perspektiv reje menen baylanıslı bolıwı kerek.

Turaqlı rejede pútkil kárxana ushın hám ayırım bólimleri ushın tez sheshiliw kerek rejeler túpten ámelge asırıladı. Bular marketing bagdarlamalar, qurılıs montaj jumısların orınlaw boyınsha rejeler, materiallıq-texnikalıq támiyinlewshi rejeler, ilimiy izleniwshi rejeler, jańa texnika, jańa materiallar hám texnologiyalardı daǵazalaw rejeleri.

Óndiris rejesin islep shıǵıw strategiyalıq rejede qoyılǵan maqset hám máselelerdi anıqlastırıwdı óz ishine aladı, bunda rejeli jumıs kólemleri tiykarında, qurılıs rekonstrukciyalardı orınlaw rejeleri islep shıǵıladı. Olar materiallar hám texnikalıq resurslar menen ámelde támiyinlengenlik hámde qurılıs buyırtpaları hám joybarları menen anıqlanǵan múddetleri esapqa alınǵan qurılıs kárxanalarınıń óndiris kushiniń júklengenlik dárejesi bolıwı múmkin. Házirgi waqıtta, marketing rejelestiriw hám turaqlı finanslıq rejelerdi islep shıǵıw tiykarǵı másele bolıp tabıladı.

Marketing — bazarǵa kárxananiń sistemalı reje bagdarlarına tiykarlanǵan koncepciya, filosofiya hám xarakter prinsplerin óz ishine alıwshı basshılıq stili bolıp tabıladı.

Marketingti ámelge asırıwdıń tiykarǵı faktorlar siyasatı:

- tovar hám assortiment;
- bólistiriw hám qarıydarlardı tartıw;
- bahalar hám satıw shártleri;
- kommunikaciyalıq.

Marketing bagdarları:

1. Qurılıs remontlaw jumısların orınlaw, qarıydarlar talabı, bazar jaǵdayı hám óz imkanıyatların biliwge tiykarlanǵan bolıwı kerek.

2. Anıq bazarlarda, anıq kólemlerde ornatılǵan múddetlerde ónim hám xızmetlerdiń sapalı satılıwı;

3. Qurılıs kárxanasınıń islep shıǵarıw kommerciya xızmetiniń uzaq múddetli dáramatın támiyinlew;

4. Múdamı ózgeriwshi sharayatlarǵa aktiv beyimlesiw maqsetinde kárxana xarakteri, strategiya hám taktikası birligi hám onıń talapların xoshametlew;

Marketing strategiyasın islep shıǵıw bul marketing mexanizmi islewiniń bas maqseti. Marketing strategiyası marketing sistemasınıń tórt bas elementlerin óz ishine aladı:

1. Ónim
2. Baha
3. Qarıydarlarǵa ónimdi jetkerip beriw (satıw)
4. Ónimniń sapasın jaqsılaw.

Marketingti rejelestiriw tómendegi xarakterli basqışlardan quralǵan:

a) Sheshilip atırǵan mashqala hám erisiwimiz kerek bolǵan maqsetler mazmunı;

b) mashqalalardı sheshiw ushın zárúr maǵlıwmatlardı alıw hám analizlew;

v) mashqalardı sheshiw ushın jaramlı rejelerdi dúziw;

g) optimal rejeni tańlaw;

d) reje bólimlerin anıqlaw;

e) reje shishimlerin orınlaw;

Marketingti rejelestiriw kárxananiń tiykarǵı strategiyasın (rawajlanıw hám básekilik strategiyası) ornatiw menen baylanıslı. Kárxananiń ishki xızmeti (ishki klimat) hám sırtqı kommerciya analizleri tiykarında, mashqalardı sheshiw boyınsha usınıslar tayarlaw ushın zárúr maǵlıwmatlardı anıqlaydı. Xızmet shegarası hám instrumentler anıqlanadı.

Kárxana ushın tiykarǵı dáramat alıwǵa járdem beriwshi úsh strategiyalıq variantlar bolıp, olar:

1. Qárejetler hám bahalar boyınsha liderlik (jetekeshilik);

2. Mashqalalardı (úlken segmentlerde) sheshiw;

3. Bazardı selektiv qayta islew;

a) Segmentdegi bahalar boyınsha jetekshilik (liderlik);

b) Segmenttegi mashqalalardı sheshiw quralların usınıs etiw.

Strategiya variantın tańlaw marketing maqsetlerdi anıqlawǵa imkán beredi, olar tórt tiykarǵı sorawlarǵa juwap beriw kerek:

1. Marketing qay jerge (nege) baǵdarlangan (qaysı bazar hám qaysı ónimge)?

2. Nege erisiw kerek?

3. Qanday muǵdarǵa erisiw kerek?

4. Waqıt normaları (ay, kvartal, jıl) qanday?

Maqsetlerdiń juwmaǵın anıqlaw ushın ishki hám sırtqı orta-lıq analizi, hám de potencial bazardı tekseriw ámelge asırıladı.

Marketing hám tezlik realizaciyası byudjetler hám finanslıq rejeler sisteması arqalı ámelge asırıladı, olar ádette bir jılğa, kvartallar hám ayırım jaǵdaylarda aylar boyınsha jaratılıp, islep shıǵıladı. Finanslıq rejelerdi dúziwde keleshek reje kórsetkishleri qollanıladı.

Finanslıq reje balans yaki dáramat hám shıǵımlar balansı kórsetkish quralları kelip túsiw derekleri, shıǵımlar hám qárejetler menen anıqlanadı.

Finanslıq reje bir qatar basqa kórsetkishlerdi óz ishine aladı: óndiris xızmetinen kelip túsken dáramat, tiykarǵı fondlardı tiklew ushın amortizacialıq tólemler, uzaq múddetli hám orta múddetli kreditlew derekleri túsimleri, kredit boyınsha bank procentleri hám t.b. Kárxana dáramatları hám shıǵımları reje balansı kórsetkishleri quramı ózinde anıq sistemanı sáwlelendiredi, bul sistemanı rejelestiriwdiń hárbir dáwiri shegarasında qárejet derekleri, olardıń qatnasları, islew dárejesi hám olardıń qárejet yaki shıǵımlar menen balanslılıǵın anıqlawǵa imkán beredi.

Bólistirilgen dáramat dep atalıwshı bólim tómendegilerdi qarjılandırıw ushın baǵdarlanadı:

- kapital qoyılma hám aylanıs qurallardıń ósiwi;
- usınıs etilgen yaki kredit resursları ushın bank procenti tólemleri;
- qımbat bahalı qaǵazlar iyeleri dividendleri;
- qarjı qorların jaratıw;
- jámiyetlik-mádeniy hám jámiyetlik obyektlerdiń xojalıq qárejetleri hám basqa maqsetler.

Jeke kapital quyılmaları eń úlken salıstırma awırılıqqa amortizacialıq tólemlerge iye.

Kárxananiń jıllıq finanslıq rejesi bir waqıttıń ózinde rejelestiriw, hám bahalaw instrumenti bolıp esaplanadı. Kárxanada ulıwmalıq hám jeke byudjet dúziliwi kerek. Ulıwmalıq byudjet belgilengen dáwirdegi ónim satıw kólemin hám basqa qarjı qárejetlerin anıqlaydı. Ol dáramat haqqındaǵı baslanǵısh esabattı óz ishine aladı. Ulıwmalıq kóriniste byudjet operacialıq hám qarjı byudjetlerine bólinedi.

Operatsiyalıq byudjet tómendegilerge bólinedi:

- satıwǵa;
- islep-shıǵarıwǵa;
- materiallardıń tuwrı qárejetlerine;
- miynettiń tuwrı qárejetlerine;
- ulıwma hám administrativlik qárejetlerge;
- dáramat haqqında shama menen esabat.

Byudjet dúziwdiń tiykarǵı basqıshları:

1. Satıw (amelge asırıw)dıń shamasın dúziw;
2. Islep-shıǵarıw kóleminiń esap-kitap dárejesin anıqlaw;
3. Qurılıs ónimleri ózine túser bahasın hám operatsiyalıq qárejetlerdi esaplaw;
4. Qarjı quralları hám basqa finanslıq kórsetkishlerdiń aǵımın esaplaw;
5. Esabattıń shamalaw formasın dúziw.

Ónim **satıw byudjeti** ulıwmalıq byudjet dúziwdiń baslanıwı bolıp tabıladı, sebebi, ónim realizatsiyası kólemi ámelde ulıwma byudjettiń basqa barlıq bólimlerine tásir kórsetedi.

Satılǵan ónimniń shamalaw kólemi tiykarǵı shártnamadaǵı smeta menen anıqlanadı.

Óndiris byudjeti satıw byudjetin islep shıqqannan soń dúziledi. Qurılıs kárxanasında óndiristiń kútilip atırǵan kólemi eki baǵdar boyınsha anıqlanadı: qurılıs remontlaw jumısları kólemi hám qurılıs materialları hám konstrukciyasın islep shıǵarıw kólemi.

Qurılıs materialları tuwrı qárejetler byudjeti óndiris kólemi hám keleshektegi racional qorların anıqlaǵannan soń dúziledi.

Miynettiń tuwrı qárejetleri byudjeti jumıslardıń miynet qárejetin esapqa alǵan halda, óndiris byudjeti tiykarında dúziledi. Óndiris ústeme qárejetler byudjeti materiallar hám miynettiń tuwrı qárejetleri bolmaǵan basqa barlıq qárejetlerdi óz ishine aladı.

Ulıwma hám hákimshilik qárejetler byudjeti ónim satıwı menen baylanıslı qárejetler hám operatsiyalıq qárejetlerge tiyisli ayırım basqa qárejetlerdi óz ishine aladı.

Pul quralları byudjeti — anıq dáwirdegi pul qurallarınıń kirisi hám shıǵısı kórinisinde dúziledi. Ol tórt tiykarǵı bólimnen ibarat:

1. Kiris boyınsha dáwir basındaǵı pul quralları qaldıǵı, bu- yırtpashılardan túsken pul qurallar hám basqa kirislerdi óz ishine aladı;

2. Pul quralları shıǵımları bolıwı usı dáwirdegi hár qıylı pul quralları shıǵımın ózinde sáwlelendiredi;

3. Pul quralları kópligi yamasa jetispewshiligi (deficit) bolıwı pul quralları kiriwi hám shıǵıwı arasındaǵı parıq;

4. Finanslıq bólim, onda kelesi dáwir qarızların tólew bólimi tolıq jaratıladı.

Dáramat haqqında shamalaw esabat kelesi dáwirdegi kárxana dáramat hám shıǵınların esap-kitap bahalawdı óz ishine aladı.

Shamalaw balansı usı dáwir waqtında kárxananıń finanslıq jaǵdayı qanday bolıwın bahalawǵa imkan beredi.

Ayıp ótilgenindey, turaqlı reje dúziwde kárxananıń tiykarǵı fondların tiklew ushın qollanatuǵın tiykarǵı qural deregi sıpa- tında amortizaciyalıq tólemlerin rejelestiriwge ayrıqsha itibar be- riw kerek.

Qurılıs kárxanaları ushın tiykarǵı fondlardı qayta bahalaw máselesi júdá aktual máselelerden biri. Tiykarǵı fondlardı qayta bahalap bahasın asırıw jolı menen amortizaciya bazasın kóbeyt- tiriw hám amortizaciyanıń kóbeygen normalar kólemin qollanıw amortizaciyalıq tólemler dárejesin asırıwǵa imkan beredi. Biraq, bul mülk salıǵı muǵdarınıń asıwına sebep boladı hám bunnan tısqarı, ónim ózine túser baha dárejesi ósiwi menen ónim bahası kóteriledi yamasa dáramat páseyedi.

Sonıń ushın kárxana rejesin dúziwshiler jaqın jıllarda krizis ósiwine ayırım racional varianttı tiykarǵı fondlardı qayta bahalaw sıpatında, amortizaciya kóleminiń mümkin bolǵan ózgerislerin qollanıw sıpatında da tańlaw mashqalasın sheshiw kerek.

Solay etip, byudjetlerdi orınlaw bahası ámeldegi nátiyjelerdi byudjet penen salıstırıwdı kózde tutadı.

Byudjetlew koordinaciya hám komunikaciyaǵa tómendegishe járdem beredi: jaqsı rejelengen rejeniń dúzilgenligi, sebebi orınlawshılardı ayrıqsha operaciyalar arasındaǵı hám pütün kár- xanadaǵı ózara qatnasıqlardı qolaylastırıwǵa tuwra keledi.

7.4. Biznes rejeniń roli hám áhmiyeti

Bazar ekonomikasında biznes-reje isbilermenliktiń barlıq tarawlarında qollanıwshı ishki hújjet esaplanadı. Biznes-reje maqseti: bazar talapları hám kerekli resurslardı alıw imkaniyatına sáykes túrde jaqın hám ayırıqsha waqıt dáwirlerinde firmanıń xojalıq xızmetin rejelestiriw bolıp tabıladı. Biznes reje tez-tez jańalanadı oǵan firma ishindegi, firma jumıs alıp barıwshı bazardaǵı hám ulıwma ekonomikadaǵı ózgerisler kirgizilip turıladı. Biznes reje kárxana rawajlanıw strategiyasın anıqlawshı quramlı hújjetlerden biri. Ol kárxana rawajlanawınıń ulıwma koncepciyasına tayanadı, strategiyanıń ekonomikalıq hám finanslıq aspektlerin tereń islep shıǵadı, konkret ilájlarǵa texnika-ekonomikalıq tiykar beredi.

Biznes reje tek ǵana ishki hújjet bolıp qalmastan, al investor hám kreditorlardı qarǵı ajratıwǵa kóndiriw ushın da qollanıluwı múmkin.

Biznes rejeniń tiykarı tómendegilerdi quraydı:

- básekilik sharayatında kárxananıń jasaw qábiyletin anıqlaw imkánın beredi;
- kárxana qanday rawajlanıwı kerekligi háqqında jol joba kórsetedi;
- sırtqı investorlardan finanslıq járdem alıwdıń kerekli quralı bolıp xızmet etedi.

7.5 Biznes rejeniń mazmunı

Ádette, biznes rejeniń tiykarǵı elementleri tómendegiler: titul beti, kirisiw bólimi, analiz bólimi hám firmanıń ishki rejeleri bólimleri.

Biznes rejeniń tiykarǵı faktorları — bul proekt baslawshıları tárepinen tómendegilerdi bahalaw bolıp tabıladı:

1. ónim (xızmet) islep shıǵarıw imkaniyatı, zárúrligi hám kólemi;
2. potencial qollanıwshılar;
3. ishki hám sırtqı bazarlarda ónimniń básekiligi;
4. bazardıń óz segmenti;

5. kapital qoyilmalardıń ózin-ózi aqlaw múddeti;
6. biznes ideya baslawshılarınıń kapitalı jeterliligi.

Biznes reje quramı ondaǵı bólimler hám máseleler boyınsha hár qıylı bolıwı múmkin. Hámmesi biznes ideyanıń quramalılıǵı yaki ápiwayılıǵı menen anıqlanadı.

Biznes-reje óz ishine tiykarǵı toǵız bólimdi aladı.

1. Titul beti;
2. Kirisiw bólimi;
3. Tovarlardıń tarmaq bazarı analizi;
4. Joybar mazmunı bayanatı;
5. Óndiris rejesi;
6. Marketing rejesi;
7. Shólkemlestiriwshi reje;
8. Joybardı ámelge asırıw qáwipin bahalaw;
9. Finanslıq reje.

Titul betinde ádette tómendegi maǵlıwmatlar beriledi:

- kárxana atı hám mánzili;
- shólkemlestiriwshiler atı hám mánzili;
- kárxana baslıǵınıń atı hám telefoni;
- joybar mazmunı (júdá qısqa formada)
- joybardıń ulıwma bahası;
- kommerciya sırı haqqında arza.

Kirisiw bólimi joybardıń qısqasha rezyumesi yaǵnıy onda sapası haqqında isenimli dáliller keltiriledi. Kirisiw bóliminde joybar baslawshısı investor aldında ideyanı ámelge asırıwda jeńiske erisiwin kórsete biliwi kerek.

Tovarlardıń tarmaq bazarın analizlew bazar kólemin bahalaw ushın arnalǵan. Biznes-rejenıń bul bólimi tovar satıw dinamikasi, jaqın jıllardaǵı prognozu haqqında maǵlıwmatlar beredi. Bunda básekiles kárxanalar islep shıǵarıwshı ónim analogları haqqında maǵlıwmatlar, olardıń kúshli hám kúshsiz táreplerin kórsetip beriw maqsetke muwapıq.

Joybar mazmunı haqqındaǵı bólimde ónim háqqında, onıń basqa analog ónimlerden parqı háqqında maǵlıwmatlar beriledi. Patentler, satıw belgisi, tovarlardı eksport qılıw shártleri de aytıp ótıledi. Óndiristiń jaylasqan ornı hám tovarlardı kótere sawda

orınlarına keltiriw usılları beriledi. Kapital qoyılmalar zárúriyatı tuwılǵanda qurılıs jumısları kólemin tiykarlap beriw, qurılısşı haqqında maǵlıwmat hám onıń isenimliliǵı haqqında dáliler keltiriw talap etiledi.

Óndiris rejesi haqqında bólimde shiyki zat, úskene, energo-resurslar menen támiyinlewden ekologiyalıq hám texnikalıq qáwipsizlikke shekem bolǵan texnologiyalıq shıńır boyınsha óndiris procesiniń argumentlerin kórsetiw talap etiledi.

Marketing rejesi bóliminde ónim satıwshı tereń oylanǵan, juwapkerli hám qıyınshılıqlar tuwdırmawı haqqında isenimli dálil keltiriwi lazım. Bul bólimde ónimniń qarıydarları, talapları, básekiles kárxanalardıń ónimine salıstırǵanda usı kárxana óniminiń abzallıqları haqqında maǵlıwmat beriledi.

Shólkemlestiriwshi reje bóliminde kárxana xızmetiniń huqıqıy formaları tiykarları beriledi. Múlkshilik forması menen birge, olardıń úlesleri, akciyalar muǵdarı hám olardı ashıq tártipte akcionerlerge bólistiriw haqqındaǵı maǵlıwmatlar beriledi. Ádette, bul bólimde shólkemlestiriwshiler keńesi aǵzaları haqqında, finanslıq hújjetlerge qol qoyıw huqıqına iye shaxslar haqqında, joqarı hákimshilik xızmetkerleri arasında wazıypalardı bólistiriw haqqında da maǵlıwmatlar beriledi.

Isbilermenlik qáwip dárejesin bahalaw júdá áhmiyetli. Isbilermenlik qáwipi hár qıylı bolıp, olardıń kárxana jumısı nátiyjelrine tásin bahalaw qıyın. Bul máseleni sheshiw ushın kóbinese qáwipler ulıwma hám ápiwayı qáwiplerge bólinedi. Joybardıń ulıwma qáwipleri kóbinese ápiwayı qáwiplerden ibarat bolıp, olar: texnikalıq, basqarıw, finanslıq, ekologiyalıq, siyasiy, xalıqaralıq qáwipler. Qaǵıyda boyınsha ulıwma qáwipler usı maqset ushın arnawlı islep shıǵılǵan usıllar boyınsha ballarda bahalanadı.

Biznes-rejenıń **finanslıq reje** bólimi ónim islep shıǵarıw hám xızmetlerdi ámelge asırıw menen baylanıslı dáramat hám qárejetler rejesi haqqında, ayırıqsha ónimler (eger olar birneshe bolsa) boyınsha dáramat hám qárejetler balansı haqqında, rentabellik hám joybardıń ózin aqlaw múddeti haqqında maǵlıw-

matlardı öz ishine aladı. Finanslıq rejedegi barlıq esaplawlar ónim islep shıǵarıw dáramat keltiriwin dálillewi shárt.

Isbilermen usı joybargá jumsalǵan kapitalları qashan, qanday múddette tolıq ózin aqlawın biliw júdá áhmiyetli. Bunıń ushın, kóbinese investiciyalıq joybardıń óz-ózin aqlaw múddetin esaplaw kestesı qollanıladı.

Biznes rejeniń juwmaqlawshı basqıshı — bul investiciyalıq usınıslardı hújjetlestiriw bolıp tabıladı. Ol belgilengen formada anketa kórinisinde bolıp, joybar baslawshısı onda investordı qızıqtırıwǵa hám kapital jumsawdın máqsetke muwapıqlıǵına onı isendiriwshi tiykarǵı maǵlıwmatlar haqqında maǵlıwmat beredi. Bul anketada investorga zárúr bolǵan tómendegi maǵlıwmatlar keltiriledi: joybar baslawshısı haqqında tiykarǵı maǵlıwmatlar, kapital jumsalatuǵın obyektin qısqasha sıpatlaması, finanslıq nátiyjeler, joybardıń óz-ózin aqlaw múddeti, ónimniń turmıstaǵı cikli dáwirindegi dáramattın muǵdarı hám basqa maǵlıwmatlar. Investiciyalıq usınıs biznes reje menen birge tanısıw hám usı joybardı ámelge asırıwda qatnasıw yamasa qatnaspaw boyınsha qarar qabıllaw ushın investorga jiberiledi.

Tákirarlaw ushın sorawlar

1. Rejelestiriw wazıypaları hám xızmetlerine neler kiredi?
2. Strategiyalıq rejelestiriw degenimiz ne?
3. Strategiyalıq rejelestiriw shegarasında qanday baǵdarlar boyınsha basqarıw sheshimleri islep shıǵılǵan bolıwı kerek?
4. Ishki koordinaciya maqseti degenimiz ne?
5. Strategiyalıq rejeni islep shıǵıwda joybarlawshılar qanday baǵdarlar boyınsha izleniwler alıp barıwları kerek?
6. Marketing baǵdarları nelerden ibarat?
7. Marketing strategiyası marketing sistemasınıń qaysı elementlerin óz ishine aladı?
8. Byudjet dúziwdiń tiykarǵı basqıshları qanday?
9. Biznes rejeniń maqseti nelerden ibarat ?
10. Karxana ushın biznes rejeniń roli hám áhmiyeti qanday?
11. Biznes rejeniń tiykarǵı elementlerine neler kiredi?

VIII BAP. QALA QURILISI HÁM XOJALIGINDA BAZAR EKONOMIKASI

8.1. Bazar qatnasıqlarınıń ekonomikadaǵı roli

Hárbir insan turmısta barlıq qálegen nársesin satıp alalmaydı. Ol hár qashan da tańlawǵa májbúr boladı. Individ te, jámiyet te barlıq qálegen nársesine iye bola almaydı. Bunıń sebebi barlıq zatlar hámmege de teńdey jete bermeydi. Adamlardıń hárqıylı materiallıq mıtájlikleri sheksiz. Biraq bul talaplardı qanaatlandırıtıuǵın resurslardıń limiti bar. Hámmeniń sheksiz mıtájliklerin qanaatlandırıwdıń iláji bolmaǵanlıǵı sebepli, hár-bir insan, firma yamasa mámleket óziniń qálegen nárselerinen ayırımların tańlawǵa májbúr boladı. Bunda ol iláji barınsha kóbirek alıw ushın tejewge háreket etedi. Sonı názerde tutqan halda biz ekonomikanı jámiyetlik pán sıpatında kóriwimiz múmkin. Ol sheklengen resurslar halatında mıtájliklerdi qanaatlandırıw ushın jámiyet tańlawın kórsetedi hám analizleydi. Tańlaw zárúrliǵı bizlerdiń kirim paydamız, kredit alıw múmkinshiligi menen belgilenedi. Shańaraq, kárxana, mámleket — bulardıń hámmesi dáramat, qor, kredit qábiletligi menen sheklengen. Hárbirimizdiń aldımızdan shıǵatuǵın mashqala — bul bir nárseni alıw imkánıyatı tuwılsa, ekinshisin alıw imkaniyatı joǵalıwı múmkin.

8.2. Makro hám mikroekonomika

Ekonomistler óz pánine hám onıń predmetine hártúrli kózqaras penen qaraydı. Birinshisi — makroekonomika, ekinshisi — mikroekonomika. Makroekonomika mámlekette ekonomikanıń qanday kóriniste rawajlanıwı, ónim islep shıǵarıw kólemi qanshalıǵı hám dáramattıń qanshalıǵı sıyaqlı máselelerdi úyrenedi. Ol puqaralardıń jumıs penen bántligin asırıw, ónim islep shıǵarıw hám xızmet korsetiwdi joqarılatıw usaǵan mashqalalar sheshimin izleydi. Mikroekonomika — ayırım adamlar, kárxanalar hám pútkil jámiyet tańlawına tásir etetuǵın sebep

hám nátiyjeler baylanısın úyrenedi. Ol sheklengen, tańlaw, alternativ islep shıǵarıw hám paydalanıw qunı sıyaqlı túsinipler menen tıǵız baylanıslı.

8.3. Ekonomikalıq sistemalıń túrleri

Ekonomikalıq sistemalar tórt túrge bólinedi:

1. Dástúrli ekonomika;
2. Bazar ekonomikası;
3. Hákimshilik buyırıqpazlıq ekonomikası;
4. Aralas ekonomika.

Bazar ekonomikası degende erkin túrdegi isbilermenlik sisteması túsiniledi.

Bazar ekonomikasın birneshe elementler ajıratıp turadı:

- a) jeke mülk,
- b) payda izinen quwıw (payda kóriw motivi).

Bazar ekonomikasında tiykarǵı hám aylanıs fondlar — islep shıǵarıw resursları yamasa islep shıǵarıw faktorları dep ataladı. Bular jer, miynet, qarǵı hám isbilermenlik háreketi. Resurslardıń iyeleri olardan paydalanǵanı ushın renta, is haqı hám dáramat aladı.

8.4. Tutınıwshılar dáramatları

Tovar satıp alıwdan aldın, pul islep tabıw kerek. Dáramat derekleri tómendegiler bolıwı múmkin:

1. Is haqı (aylıq);
 2. Baylıqtan alınǵan dáramat;
- a) renta
 - b) qarǵılardan alınǵan payız.

Paydalanıwshılardıń finans qárejetlerine bolǵan imkaniyatları sheklengen. Barlıq dáramat hám qárejetlerdi esapqa alıw ushın kópshilik adamlar jeke byudjetin dúzedi. Byudjet — bul finanslıq reje bolıp, waqıtıń belgili bir dáwirindegi dáramat hám qárejetlerdi óz ishine aladı.

Eger byudjet dáramat hám qárejetlerdiń bir-birine teń ekinin kórsetse, onda bunday byudjet balanslangan byudjet dep ataladı. Eger qárejetler dáramatlardı qaraǵanda joqarı bolsa, onda byudjet deficitke iye ekenligin bildiredi. Eger byudjet dáramatlar qárejetlerden joqarı bolatuǵın bolsa, onda bul byudjet molshılıqqa iye ekenligin bildiredi.

Dáramatlardı bahalaw, barlıq dáramat derekleriniń dizimin dúziw menen anıqlanadı. Sizde qárejetler dizimi kóp bolsa, onda alternativ byudjetti qollanıw kerek boladı, yaǵnıy satıp alınatuǵın nárselerdiń bir bólegin óshiriw yamasa almastırıw kerek.

8.5. Jamǵarmalardıń saqlanıwı

Jamǵarmalar — bul dáramatlardan paydalanıwdıń eń áhmiyetli usıllarınan biri. Jamǵarmalar ushın orın tayarlaǵanda nelerge itibar beriw kerek? Birinshi gezekte isenimlilik, ssuda payzınıń muǵdari hám likvidlilik. Siziń jamǵarmańızdı saqlawǵa bankler yamasa basqa da finans kárxanaları járdem beredi. Adamlardı pul toplawǵa qızıqtıratuǵın tiykarǵı sebeplerinen biri — bul puldan payız alıwǵa umtılıw bolıp tabıladı. Payızǵa alınǵan pul — payda norması dep ataladı. Kópshilik bankler quramalı payızlar ústine qosıp esaplawdı usınıs etedi. Bul sonı bildiredi, yaǵnıy, hár bir kelesi jıl ushın dáramat tiykarǵı qoyılǵan pul summasına jıynalǵan payızlar summasın qosıp esapqa alǵan halda esaplanadı. Solay etip, dáramat, payda normasına hám quramalı payızdıń ústine qosıw tezligine baylanıslı. Likvidlik dárejesi tómendegishe anıqlanadı, yaǵnıy, puldı esap betine alıw qanshelli ánsat bolsa, likvidlik dárejesi sonshelli joqarı boladı.

Tutınıwshılar kutilmegen qárejetler ham hádiyselerge jamǵarmalar qılıwı múmkin:

- a) ómirin belgili múddetke qamsızlandırıw;
- b) ómirin ómiriniń aqırına shekem qamsızlandırıw;
- v) qoyılǵan puldı qamsızlandırıw;
- g) medicinalıq qamsızlandırıw;
- e) miynet qáiletin joǵaltqan jagdayda dáramatlardı qamsızlandırıw h.t.b;

8.6. Tutınıwshılardıń qárejetleri

Tutınıwshı krediti házirdiń ózinde pul, tovar hám xızmetti alıwdı támiyinleydi, tólemleri bolsa uzaq keleshekke deyin sozıladı. Biraq bul jerde eki shártke ámel qılıw kerek:

1-kredit beriwge ketken xızmet haqı tóleniwi shárt;

2-kredit summası tolıq qaytarılıwı shárt.

Kreditor kredittiń tolıq summası hám kredit ushın jıllıq payız tóleminiń stavkası haqqında maǵlıwmat beriwi shárt. Sizge ayına 2,5%ke pul qarız bergen bolsa, onda jıllıq payız esabı 30% dı quraydı, yaǵnıy.

$$2,5 \times 12 \text{ ay} = 30\%.$$

Kóz aldımızǵa keltireyik, Axmet 1000 AQSH dolların jıllıq 10% dan qarız aldı. Ol alǵan qarızı hám payızın hár ayda 10 bólekten tólewge razı boladı. Jıllıq payız esabın tómendegi formula menen esaplasaq:

$$APK = \frac{2m * ch}{P(n+1)};$$

Bul jerde:

m — jıl dawamında tólemlerdiń ulıwma sanı (eger tólem hár ayda bolsa — 12, eger hár háptede bolsa — 52);

ch — payızlardıń ulıwma jıyındısı;

P — kreditlerdiń ulıwma summası;

n — ámelge asırılǵan tólemlerdiń haqıyqıy sanı. Yaǵnıy,

$$APK = \frac{2 * 12 * 1000}{1000(10 + 1)} = 21,8$$

Kredittiń abzallıǵı

- tovardı tez alıw múmkinligi;
- qálegen waqıtta alıw;
- qáwipsizlik;

- ekstremal halatlarda járdem beriw;
- qarıydarlar hadallığı hám puqtalıgın anıqlaw.

Kredittiń kemshilikleri:

- qárejetti artıqsha jumsaw meyilligin qoshametlew;
- joqarı baha;
- tejewsiz sawda etiw.

Qala xojalıgında tutınıwshılar kóp ushırasatugın xızmet — bul reklama. Reklama qalay qollanıladı?

Reklamalıń abzallığı:

➤ tutınıwshılardı aqırğı jańalıqlar bahası haqqındağı maǵlıwmatlar menen támiyinleydi;

➤ reklama básekilikti xoshemetleydi;

➤ gazeta, jurnal, biznes gazetaları hám televideniyege ketken qárejetlerdiń úlken bir bólegi reklamadan túsken dáramat esabınan qaplanadı;

➤ tutınıwshı talabın xoshemetlep, pútkil ekonomikaǵa payda keltiredi.

Reklamalıń kemshiligi:

➤ reklamalıń mazmunı kóbinese qarıydarlardıń qátelesiwine alıp keledi;

➤ júdá úlken qárejetlerdi talap etedi, bul tovar bahasınıń kóterilip ketiwine alıp keledi;

➤ qarıydarlardı haqıyqatında kerek bolmaǵan tovar ushın pul jumsawǵa májbúrleydi;

➤ ǵalaba xabar quralları reklama beriwshilerge qarastı bolıp qaladı, bul olardıń erkinligin sheklep qoyadı;

Reklamada strategiya túrleri islep shıǵılǵan, bular: hár qıylı uranlar, aqılǵa hám sezimge tásir etiw, ant qılıp isendiriw h.t.b.

Reklama — bul marketing boyınsha qánigelerdiń sizdi tek ǵana solardıń ónimlerin satıp alıwǵa kóndiriwge qaratılǵan nızamlı háreketleri bolıp esaplanadı.

Tutınıwshılar húkimet tárepinen qorgalıwı kerek. Olar tómendegi huqıqlarǵa iye bolıwı lazım:

- qáwipsizlik;
- xabarlanıw;
- tańlaw;

8.7. Kárxanada talap hám oǵan tásir etiwshe faktorlar

Hárqanday jámiyettiń háreketlendiriwshi kúshlerinen biri — bul ónimlerge bolǵan talap bolıp esaplanadı. Sebebi, insaniyattıń kópshiligi óziniń tutınıw buyımlarına bolǵan talabın qanaatlandırw ushın umtıladı hám ol óz talabın tutınıwshı sıpatında, ónimlerdi satıp alıwshı qarıydar sıpatında qanaatlandırw ushın háreket etedi.

Insannıń, yaǵnıy qarıydardıń ol yamasa bul tovarǵa bolǵan talabı — oǵan usı tovardıń qanshelli kerektiligi, paydalılıǵı hám satıp alıw ushın onıń pulınıń muǵdarına baylanıslı boladı.

Máselen, qarıydarlardıń kópshiligi kúndelik mıtájiligi ushın hár qıylı miyweler, palızlar hám taǵı da basqa tovarlardı satıp aladı. Qarıydar almanı jep kórgende onıń birinshisi júdá ishteyli túrde, ekinshisi jaqsı ishtey menen, úshinshisi onsha emes, usı sıyaqlı aqırǵı alma jaǵıńqıramawı múmkin, yaǵnıy onıń paydalılıǵı minuslı bolıwı múmkin. Basqasha etip aytqanda, jelingen almanıń ulıwma paydalılıǵı asıp baradı, biraq jelingen hárbir keyingi almanıń paydalılıǵı aldınǵısına qaraǵanda tómén boladı hám belgili muǵdargá jetkende paydalılıǵı “0” ge teń boladı. Usınday tárizde, biz hárbir adam ushın (qarıydar ushın) talap etiletuǵın almanı biliwimiz múmkin. Biraq bul durıs maǵlıwmat emes. Sebebi, almanıń paydalılıǵı menen birge usı paydalılıq muǵdarındaǵı almanı satıp alıw ushın zárúr bolǵan pul da kerek boladı. Sonıń ushın qarıydar ózi ushın paydalı bolıp esaplangan alma muǵdarı menen óz ólshemin yaǵnıy qaltasındaǵı pul menen salıstıradı hám qaltası kóteretuǵın almanı (tovardı) satıp aladı. Eger qaltasına qurbí jetpegen artıqsha alma (tovar) satıp alsa, yaǵnıy almanıń (tovardıń) qosımsha paydalılıq dárejesi onıń bahasınan tómén bolsa onda qarıydar háreketi oǵan zıyan keltiredi.

Máselen, 1 dana almanıń bahası 10 sum bolsa hám jelingen 3 shi alma 0.80 payda keltirse, onda qarıydar — 2 sum zıyan kóredi.

Bul mısaldan sonday sheshimge keliw múmkin, bazarda baha tóménlese qarıydarlar kóbirek al kerisinshe, joqarı bolsa, kemirek tovarlar satıp aladı hám nátiyjede usıǵan uqsas tovarlarǵa bolǵan talap kúsheyedi.

Ónimlerge (tovarlarǵa) bolǵan talap kólemi — bul belgili shaxs, bir topar adamlar yamasa ulıwma xalıqtıń belgili waqıt birliginde (kún, ay, jıl), belgili muǵdardaǵı tovar satıp alıwdı qálewinen ibarat.

Ónimlerge (tovarlarǵa) bolǵan talap kólemi kóplegen faktorlarǵa baylanıslı. Bulardıń ayırımları tómendegilerden ibarat:

a) tovardıń bahası

b) basqa tovarlar hám birinshi náwbette satıp alınıwı mólsherlengen tovarlardıń ornın basatuǵın tovarlar (máselen alma ornına basqa miyweler) bahası:

c) qarıydarlardıń pul dáramatları;

d) qarıydarlardıń satıp alıwǵa arnalǵan ónimlerge bolǵan kóz qaraları h.t.b.

Talap muǵdarınıń oǵan tásir etiwshi faktorlarǵa baylanısın kórsetiwde “Talap funkciyasınan” paydalanıladı hám ol tómendegi tártipte súwretlenedi.

$$Q_{da} = f(P_a, P_b, \dots P_z, I, T, \dots)$$

Q_{da} — belgili waqıt birliginde “A” tovarǵa bolǵan talap;

P_a — “A” tovardıń bahası;

P_b, P_z — basqa tovarlardıń bahaları;

I — qarıydarlardıń pul dáramatları;

T — qarıydarlardıń usı tovarǵa bolǵan talap ólshemi;

$\dots$ — basqada faktorlar.

Eger tovar bahasınan tıs basqa faktorlar ózgermeydi dep oylasaq, onda “talap funkciyası”nan “bahaǵa qarata talap funkciyası”na ótiwimiz múmkin.

$$Q_{da} = f(P_a)$$

“bahaǵa qarata talap funkciyası”na tómendegi 3 túrli usıldan birewinde súwretlew múmkin

1) Keste túrinde

Máselen:

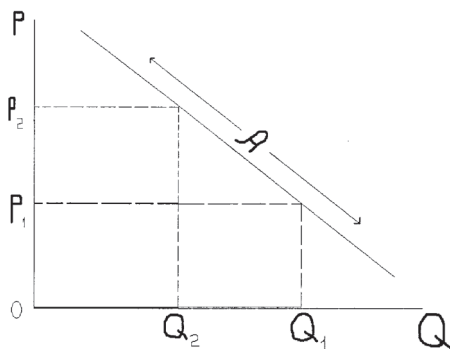
Pa (baha, mırn sumda)	Qda (Ónim kólemi, kg)
10	15
13	12
18	10
20	8
22	7
25	6
28	4
30	2
35	1
40	0

2) Analitikalıq usılda.

Máselen: $Q_{da} = (a - b) * P_a$

3) Keste túrinde

Máselen: 12-súwret

12-súwret. Bahaǵa qarata talap funkciyasınıń kestelik usılı.

Bunda:

D — talap sızıǵı;

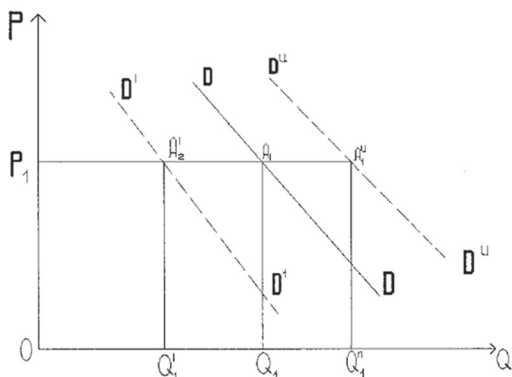
P — tovar bahası;

Q — talap etilgen tovar muǵdarı.

Bul súwrette talap sızıǵı oń tárepke hám tómenge háreketlense, baha joqarılıp talap muǵdarınıń kemeygenligi kórinedi.

Biz joqarıda aytıp ótkenimizdey, tovarlarǵa bolǵan talapqa basqa faktorlar da tásir etedi. Solardan jáne bir ayrıqsha faktor qarıydarlardıń pul dáramatı bolıp esaplanadı. Pul dáramatınıń ózgeriwi talap sızıǵınıń ózgeriwine alıp keledi.

Máselen: (13-súwret)

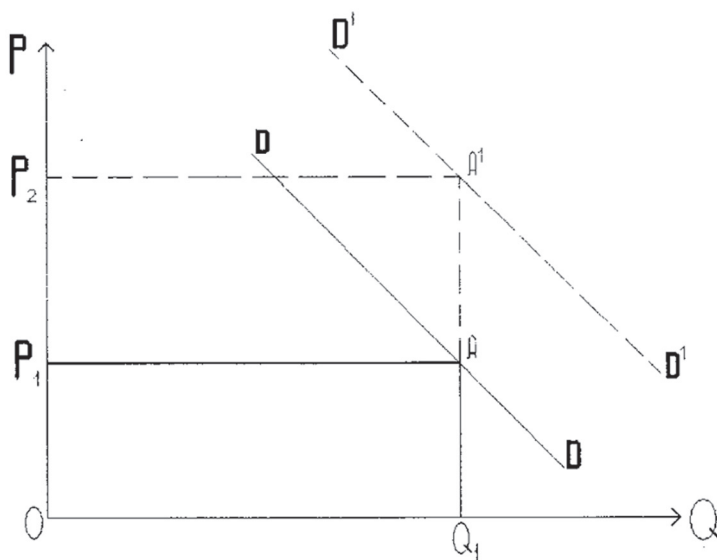

13-súwret. Pul dáramatınıń ózgeriwi.

13-súwrette qarıydarlardıń pul dáramatınıń kóbeyiwi talap sızıǵın (DD) oń tárepke ($D^u D^u$) hám kerisinshe pul dáramatınıń kemeyiwi talap sızıǵı ($D^I D^I$) nıń shep tárepke jılısıwı kórsetilgen, yaǵnıy talap muǵdarınıń ózgeriwi súwretlengen.

Pul dáramatınıń kóbeyiwi talap muǵdarın kóbeyttirmesten joqarı bahada satıp alıw múmkinshiligin de kórsete alıwı da múmkin.

14-súwrette talap muǵdarı (Q) ózgergeni joq. Biraq tovar bahası R dan R ga kóterilgen. Qarıydarlardıń pul dáramatlarınıń asıwı tovardı R bahada satıp alıw imkanın beredi.

14-súwret. Pul dáramatınıń baǵdarı.

Tovar bahası — qarıydardıń belgili muǵdardaǵı tovardı satıp alıwı ushın razı bolatuǵın eń joqarı bahası.

8.8. Paydalılıq hám talap

Talap haqqında pikir júriter ekenbiz, qarıydarlardıń bazardaǵı háreketine de itibar beriwimiz kerek, yaǵnıy qarıydar bazarda ol yamasa bul türdegi ónimdi satıp alıw ushın qanday “qaǵıydalar”ǵa ámel qılıwı, qanday maqset qoyıwı, qanday jaǵdayda qansha ónim satıp alıwın biliwimiz kerek.

Sonı názerde tutıw kerek yaǵnıy: birinshiden, qarıydar (ónimnen paydalanıwshı) eń aldó menen óziniń dáramatı kóleminde maksimum qanaat alıw yamasa paydalıqqa erisiw ushın háreket etedi. Ekinshiden, hárbir nábıwettegi tovar birliginiń qosımsha paydalılıǵı bunnan aldınǵı tovar birliginiń paydalılıǵına qaraǵanda qarıydarǵa pásirek, kemirek payda keltiredi. (8-keste)

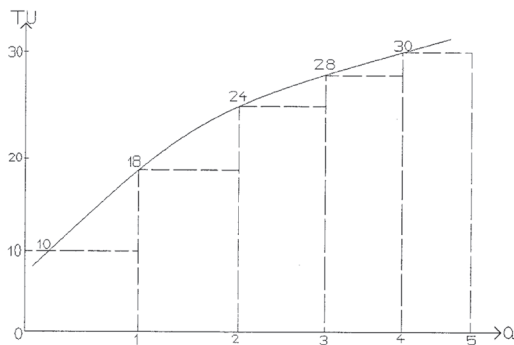
Ayırım qarıydarlarğa almanıñ ulıwma hám qosımsha paydalılıǵı shkalası

Alma sanı, dana	Ulıwma paydalılıq (eñ joqarǵı paydalılıq jıyındısı), birlikte	Qosımsha paydalılıq (qosımsha almanıñ paydalılıǵı), birlikte
1	10	10
2	18	8
3	24	6
4	28	4
5	30	2

Joqarıdaǵı mısalda almalar sanınıñ asıwı menen onıñ qosımsha paydalılıǵı páseyip barmaqta. Hárbir keyingi alma qarıydardı sonshelli kemirek qanaatlandıрмаqta, yaǵnıy ulıwma paydalılıqtı kemirek asırmaqta.

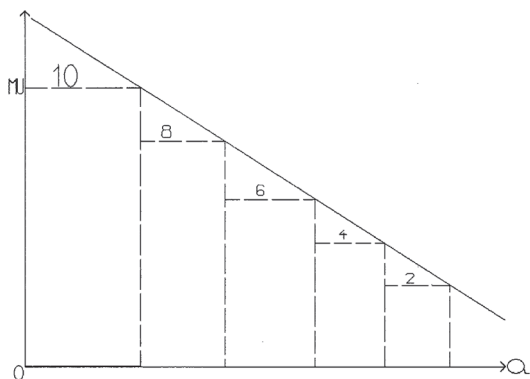
Ulıwma paydalılıqtı — TU , qosımsha paydalılıqtı — MU , ulıwma muǵdardı — Q háripleri menen belgilep keste túrinde tómendegi kesteni sızıwımız múmkin. (15-súwret)

a) ulıwma paydalılıq

15-súwret. Ulıwma paydalılıq kestesı.

b) qosımsha paydalılıq

16-súwret. Qosımsha paydalılıq keskesi.

Paydalılıq qalay etip talap penen baylanısadı? Oy júrgizip kóreyik, paydalılıq birliği sumnıń paydalılıǵı birliği menen teń bolsın. Mısalı: 1 sumnıń paydalılıǵı tovar paydalılıǵı menen teń. Onda joqarıdaǵı keskemız tómendegi kóriniste boladı.

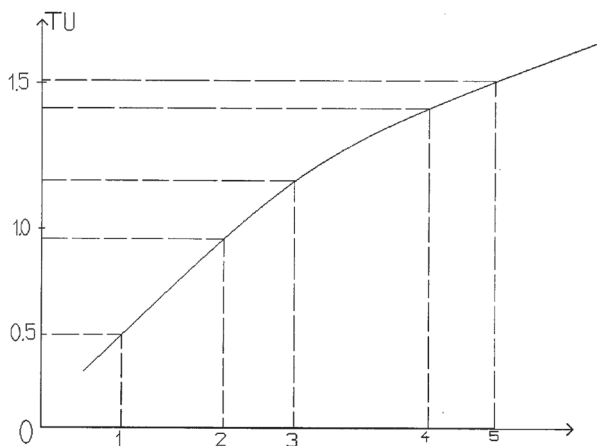
9-keste

Pul birliginde súwretlengen paydalılıq

Alma sanı, dana	Ulıwma paydalılıq, (shártli belgi-sh.b.) sum	Qosımsha paydalılıq, sh.b.sum
1	0.5	0.5
2	0.9	0.4
3	1.2	0.3
4	1.4	0.2
5	1.5	0.1

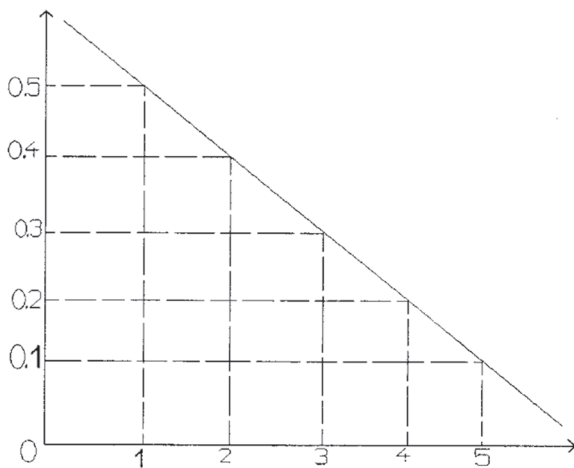
Bul kestenıń kórsetiliwi tómengi kóriniste boladı.

a) ulıwma paydalılıq

17-súwret. Ulıwma paydalılıq kestesı.

b) qosımsha paydalılıq

18-súwret. Qosımsha paydalılıq kestesı.

Önimlerdiń (alma) paydalılıǵına qarap biz tutınıwshılardıń, alma bahaları hár qıylı bolǵanında, oǵan, bolǵan talaptı anıqlawımız múmkin. Bunda biz talapqa tásir etiwshi basqa faktorlardı ózgermeytuǵın dep qıyal etemiz. Mısalımız kórinip turǵanında, 1 dana alma bahası 0.5 sh.b. sum. Sonday bolǵanda qarıydar neshe dana alma satıp aladı? Bunda qarıydar 0.5 sh.b.sumlıq puldıń paydalılıǵın satıp alınatuǵın almanıń paydalılıǵı menen salıstıradı. Bunda qarıydar 0,5 sh.b. sumlıq payda keltiretuǵın puldı joǵaltadı, biraq 0.4 sh.b.sumlıq payda keltiretuǵın alma satıp aladı, yaǵnıy 0.1 sh.b. sumlıq zıyan kóredi. Sonıń ushın ol 2 — almanı satıp alıwdan waz keshedi.

Eger alma bahası 0.4 sh.b.sum bolsa, onda qarıydar qansha alma satıp aladı? Bunda ol 2-almanı satıp alıwı múmkin, sebebi ol 1-almadan zıyan kórmeydi. 2-almanıń paydalılıǵı 0.4 sh.b.sum puldıń paydalılıǵı menen teń boladı. Usı tártiptegi háreketi tómendegi keste kóriw múmkin.

10-keste

Almaǵa bolǵan talap

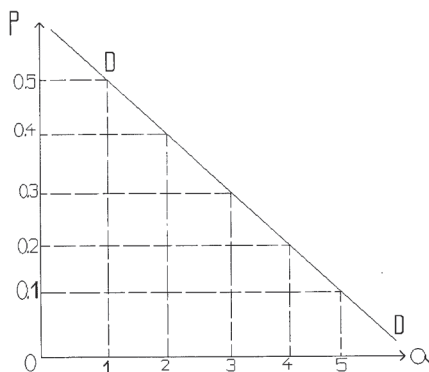
Alma bahası, sh.b.sum	Talap kólemi, dana
0.5	1
0.4	2
0.3	3
0.2	4
0.1	5

10-keste maǵlıwmatlarǵa tiykarlanıp tutınıwshı talabı sızıǵın dúziwimiz múmkin. (19-súwret)

Tutınıwshınıń talap sızıǵı menen qosımsha paydalılıq sızıǵınıń bir-birine sáykesligin kóriwimiz múmkin, yaǵnıy tovardıń qosımsha paydalılıǵı usı ónimlerge bolǵan talaptı payda etedi.

Solay etip, talap haqqındaǵı pikirlerdi juwmaqlap tómendegi juwmaqqa keliw múmkin:

1. talaptı izertlewdiń baslanǵısh noqatı ayırım tutınıwshılardıń háreketin úyreniwden ibarat;

19-súwret. Tutınıwshınıń talap sıızığı.

2. tutınıwshılardıń qarıydar sıpatındaǵı háreketi astında tovarlardıń paydalılıǵı jatadı;

3. hárbir qosımsha ónimniń (tovardıń) qosımsha paydalılıq dárejesiniń páseyip barıwı talap sıızığın qalıplestiriwdiń tiykari bolıp xızmet etedi.

8.9. Usınıs hám oǵan tásir etiwshi tiykarǵı faktorlardıń analizi

Usınıs degende, qanday da bir subyekttiń belgili túrdegi tovardı satıwǵa bolǵan qálewın túsiniw lazım.

Usınıs kólemi degende, satıwshınıń yamasa bir topar satıwshılardıń belgili waqıt birliginde, belgili shárt-sharayatta satıw qálewın bildirgen tovarlar muǵdarına aytıladı.

Usınıs kólemi birqansha faktorlarǵa baylanıslı, bulardıń qatarına tómendegilerdi keltirip ótiw múmkin:

- a) satılatuǵın tovar bahası;
- b) basqa tovarlar hám birinshi nábette satıwǵa qoyılǵan tovarlardıń ornın basatuǵın tovarlardıń bahası;
- v) tovarlardı islep shıǵarıw ushın qollanılıp atırǵan texnologiyanıń túrleri (qol miyneti, mexanizaciyalastırılǵan, avtomatlastırılǵan liniyalarda islep shıǵarıw);
- g) mámleket salıqları, dotaciyalar kólemi;

d) tábiyyi shárt-sharayatlar h.t.b.

Usınıslar kólemin hám oğan tásir etiwshi faktorlardı kórsetiwde “Usınıs funkciyasınan” paydalanıladı hám ol tómendegishe súwretlenedi:

$$Q_{sa} = f(Ra, Pb \dots Pz, K, G, N \dots)$$

Q_{sa} — belgili waqıt birliginde usınıs etilgen “A” tovar kólemi;

Ra, Pb, Pz — tovarlardıń bahaları;

K — qabıl etilgen texnologiya túrleri, xarakteri;

G — salıqlar hám dotaciyalar;

N — tábiyyi klimat jaǵdayları.

Eger tovar bahasınan tıs basqa faktorlardı ózgermeytuǵın dep qıyal etsek, onda “usınıs funkciyası”nan “bahaǵa qaraǵanda usınıs funkciyası” na ótiw múmkin.

$$Q_{sa} = f(Ra)$$

“Bahaǵa qaraǵanda usınıs funkciyası” tap aldınǵı talap funkciyasına uqsap, keste, analitikalıq hám grafik kórinisinde súwretleniwi múmkin.

1. Keste túrinde:

11-keste

Ra (baha, sh.b.sum)		Qsa (usınıs etilgen tovar muǵdarı, kg)	
10	25	0	7
15	28	1	8
18	30	2	10
20	35	4	12
22	40	6	15

2. Analitikalıq usılda: $Q_{sa} = -a + b * Ra$

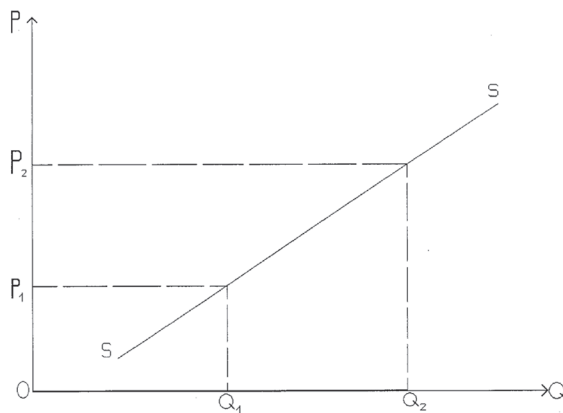
3. Grafik usılda: (20-súwret)

Bunda:

S — usınıs sızıǵı;

P — tovar bahası;

Q — usınıs etilgen tovar muǵdarı.

20-súwret. Bahaǵa qarata usınıs funkciyası.

Bul súwrettegi usınıs sızıǵınıń ońǵa — joqarıǵa kóteriliwi bahanıń kóteriliwi hám usınıs muǵdarınıń kóbeygenin bildiredi.

Usınıs etilip atırǵan tovarlar kólemine usı tovarlar bahasınan bólek birqansha basqa faktorlar tásir etiwı haqqında joqarıda aytıp ótilgen edi. Usılardan biri tovarlar islep shıǵarıw ushın paydalanılatuǵın resurslar bahası bolıp tabıladı.

Bul faktordıń usınıs etiletuǵın tovarlar kólemine sózsiz tásirı júdá úlken. Biraq bunda hárbir islep shıǵarıwshı sonı jaqsı biliwi shárt, ekonomikalıq mazmunına baylanıslı resurslarǵa qılınǵan hárket kólemi menen óndiris qárejetleri summası bir túrde emes, sebebi bir túrdegi resurslardan hártúrli ónimler islep shıǵarıp onı bazarǵa usınıs etiwı múmkin. Máselen: 1 ga jerdi arendaǵa alıp oǵan paxta alıwǵa da, dánli eginlerdi egiwi de múmkin (jer-resurs, oǵan arenda haqı tólenedi). Paxta ekse dánli eginlerge qaraǵanda kóbirek pul dáramatı keledi. Biraq, fermer dán egiwdi maqul tapsa, onda fermer paxta egiwden alınıwı múmkin bolǵan paydanı alıw ushın hárket etiwı lazım.

Yamasa basqa misal, mineral shıǵındılardı satıp alıw ushın bir túrde qárejet sarplanadı. Biraq, bul tóginniń paxtaǵa salınǵanı maqulma yamasa palız eginlerine me. Islep shıǵarıwshı hár eki variantta mineral tóginge (resursqa) sarplangan shıǵım qansha payda keltiriwi múmkinligin esap-kitap etiwı kerek.

Tovarlardı islep shıǵarıw ushın qollanılatuǵın texnologiya dárejesi de tovarlar usınısına tikkeley tásir etedi, sebebi hárqashan texnika rawajlanıwı qárejetler kóleminiń kemeyiwı hám islep shıǵarılatuǵın tovarlar muǵdarınıń kóbeyiwine alıp keledi. Basqa tovarlar, birinshi náwbette satıwǵa qoyılǵan tovarlardıń ornın basatuǵın tovarlardıń bahası da usınıs kólemine tásir etiwshi zárúr faktor bolıp esaplanadı. Sebebi, kópshilik tovarlardıń ózgesheligine qaray olar bir-birin almasırwı, birin-biri toltırıwı múmkin. Máselen, eki túrdegi bir-biriniń ornın basatuǵın “X” hám “Y” tovarların alıp kóreyik. Bunda eger “X” tovardıń bahası kóterilse, satıwshı “Y” tovardı kóbirek usınıs etiwı múmkin, sebebi “X” tovar ornına qarıydar “Y” tovardı tómén bahada satıp alıwı múmkin.

Mámleket salıqları, dotacıyaları kólemi de tovarlar islep shıǵarıwǵa, yaǵnıy olardı usınıs etiwge tikkeley tásir etiwshi faktor bolıp esaplanadı. Salıqlar muǵdarın kóp yamasa az etip belgilew tiykarında mámleket belgilengen tarawǵa, olardıń rawajlanıwına tásir etedi. Zárúr bolǵan jaǵdayda dotaciya járdem beredi.

Usınday basqa faktorlar da tovarlar usınısına tikkeley tásir etedi.

8.10. Usınıs hám ónimdarlıqtıń páseyiwı nızamlıǵı

Hárqanday islep shıǵarıwshı qanday da bir túrdegi ónim islep shıǵarıwı yamasa hárqanday túrdegi xızmet korsetiwı ushın aldó menen óziniń jeke paydasın gózleydi. Basqasha etip aytqanda, óziniń paydasın maksimal dárejede bolıwına, yaǵnıy tovardı satıwdan kelgen pul dáramatı menen oǵan ketken qárejetler arasındaqı parıqtı joqarı shegarasına jetkiziwge umıladı. Solay eken, islep shıǵarıwshı maksimal payda alıw ushın qanday bahada qansha ónim islep shıǵarıw kerekligin biliwı kerek. Bunda, sonı júdá jaqsı biliw hám esapqa alıw kerek, hár sapar ónim muǵdarınıń asırılıwı ulıwma pul dáramatınıń asıwı menen bir qatarda ulıwma háreketler muǵdarın da asıradı. Basqasha etip aytqanda, hár bir qosımsha islep shıǵarılǵan (usınıs etilgen) ónim belgili muǵdarda pul dáramatın asıradı. Bul ekonomistler

tili menen ayılǵanda, “qosımsha pul dáramatı” (MR) dep hám sonıń menen bir qatarda bolatuǵın qárejetti “qosımsha qárejet” (MS) dep ataladı.

Eger qosımsha jaǵdayda islep shıǵarılǵan ónim birligin satıwdan qalǵan pul túsimi usı ónimdi islep shıǵarıw hám satıw ushın qılınǵan qárejetlerden kóp pul bolsa, (yaǵnıy $MR > MC$) onda islep shıǵarıwshınıń paydası artıp baradı, bolmasa ($MR < MC$) payda kemeyip kárxana zıyan kóredi.

Endi ónim islep shıǵarıw kólemiń qosımsha pul túsimi hám qárejetke (MR hám MC ke) tásirin kórip shıǵamız. Bunda bahanı birdeyine ózgermeydi dep qıyal etsek islep shıǵarıwshı qansha qosımsha ónim islep shıǵarsa, sonsha onıń pul túsimi kóbeyedi. Hárbir birlikte islep shıǵarılǵan qosımsha ónim bunnan aldınǵı islep shıǵarılǵan birlik ónim keltirilgen pul dáramatı kóleminde kóbeyedi, yaǵnıy qosımsha pul dáramatı (MR) ónim bahasına teń boladı.

Al óndiris kólemiń ósiwi qosımsha qárejet (MC) kólemine qanday tásir etedi? Bul jerde de biz barlıq resurslar bahasın ózgermeydi dep qıyal etemiz. Eger sonday bolsa qárejet kólemiń ózgeriwi (kemeyiwi) tek ǵana óndiris resurslarınan paydalanıw ónimdarlıǵına baylanıslı. Egerde bul ónimdarlıq hámme waqıt bir qıylı dárejede bolǵanda, onda qosımsha qárejet (MC) qansha ónim islep shıǵarılıwına qaramastan birdey bolǵan bolar edi. Biraq ekonomistler “Miyнет ónimdarlıǵınıń páseyip barıwı” nızamlıǵına tiykarlanıp bunı biykarlaydı.

Máselen: fermerdiń 1 ga jeri bar hám onda fermer palız ónimlerin jetistiredi. Bul maydannan alınatuǵın hár birliktegi qosımsha ónim qosımsha miynet sarplanıwın talap etedi. Al, hár bir keyingi ónim birligin islep shıǵarıw ushın ketetuǵın miynet ónimdarlıǵı qanday boladı, yaǵnıy qosımsha ónimdarlıq (MR) qanday boladı? Bunda dáslepki MR artıp baradı, yaǵnıy 2 adamǵa qaraǵanda 2 ese zıyat palız ónimlerin jetistiriw múmkin, biraq keyinirek qosımsha ónimdarlıq (MR) páseyip baradı.

Házirgi mısalımızda jer turaqlı faktor sıpatında qaraladı. Turaqlı faktorlardı hárqashan da tez arada kóbeytiriw múmkin

emes. Solay etip, óndiris faktorlarınan biri turaqlı bolsa, basqası ózgeriwshi bolsa, belgili dáwirden baslap ózgeriwshi faktorlardıń hárbir keyingi birliginiń qosımsha ónimdarlıǵı (MR) páseyip baradı. Bul “ónimdarlıqtıń páseyip barıw” nızamlıǵı bolıp esaplanadı. Bul nızamlıqtan sonday sheshim etiw múmkin, yaǵnıy ónimdarlıqtıń páseyiwi óz náwbetinde qosımsha qárejetlerdiń (MS) asıwına alıp keledi, yaǵnıy hárbir keyingi islep shıǵarılǵan ónim ushın ele de kóbirek qárejet etiwge tuwrı keledi.

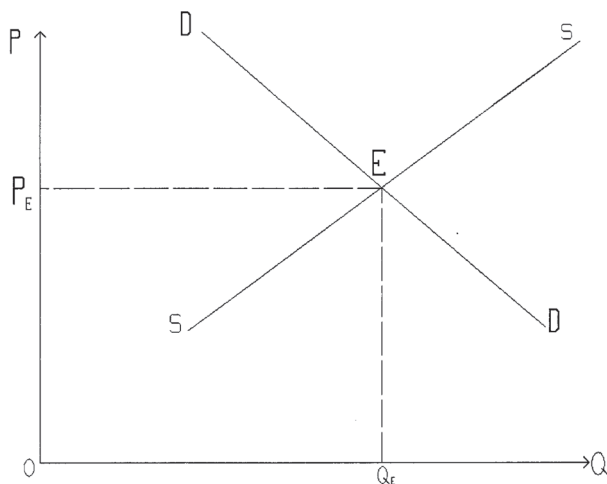
Solay etip, islep shıǵarıwshı qanday kólemdegi ónim islep shıǵarǵanında maksimal payda alıwı múmkin? Islep shıǵarıwshınıń qosımsha qárejetleri (MS) onıń qosımsha pul dáramatınan (MR) kem bolǵan waqtına shekem ($MC < MR$) ol payda aladı. Al, qosımsha qárejet (MS) qosımsha pul túsiminen kóp bolǵanda ($MC > MR$) islep shıǵarıwshınıń paydası kemeyip baradı.

Solay etip, islep shıǵarıwshı ushın maksimal payda alıwdı támiyinleytuǵın qosımsha ónim kólemi qosımsha qárejettiń (MS) qosımsha pul túsimine (MR) teń bolǵan, yaǵnıy tovar bahasına teń bolǵan muǵdarı bolıp tabıladı.

Joqarıda biz tovar bahası hám basqa faktorlar ózgermeytuǵın halda bolǵanda ayırım islep shıǵarıwshılardıń usınısı kólemін belgiledik. Eger baha kóterilse, jáne birqansha payda keltiretuǵın qosımsha muǵdardaǵı tovar islep shıǵarıladı, eger baha páseyse onda birqansha muǵdardaǵı qosımsha tovardan waz keshiledi. Biraq, joqarıda aytıp ótilgen ulıwma qaǵıydalar saqlanıp qaladı. Basqasha etip aytqanda, baha kóterilgende usınıs etiletuǵın tovar kólemi artadı hám kerisinshe baha páseyse, onıń kólemi kemeydi.

8.11. Talap hám usınıs teńligi

Biz joqarıda ónimlerge bolǵan talap hám olardıń usınısı máselelerin kórip shıǵıp, olar haqqında belgili bir pikirge iye boldıq. Bul jerde sonı aytıp ótiwimiz kerek, yaǵnıy talap hám usınıs hár qashanda ózara bir-biri menen tıǵız baylanısta ámel etedi. Olardıń ekewi de bahaǵa tikkeley baylanıslı. Baha qansha joqarı bolsa, ónimge bolǵan talap sonshellı pás hám kerisinshe

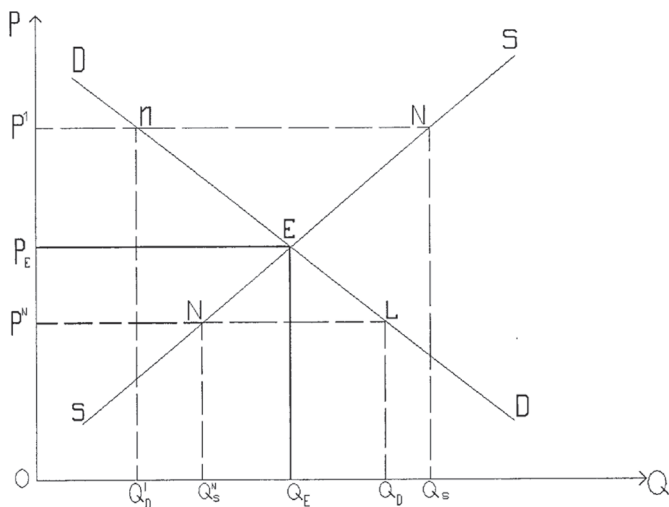
21-súwret. Bazardağı teńlik.

ónimler usınısı sonshelli joqarı boladı. Bunı ekonomikalıq til menen “Talap hám usınıstıń óz ara teń salmaqlılıǵı” dep aytıladı. Bunıń analizin tómendegi 21-súwrette kóriwimiz múmkin.

21-súwrette talap hám usınıs sızığı bir grafikte kórsetilgen. Bunda “DD” sızığı “Baháǵa qaraǵanda talap funkciyasın”, “SS” sızığı “Baháǵa qaraǵanda usınıs funkciyasın” kórsetken. “E” noqatı “teńlik ” noqatı, P_E — teńlik bahası, Q_E — teńlikli ónimler kólemi bolıp esaplanadı.

Demek, talap kólemi usınıs kólemine teń bolsa, bazar teńlikte boladı. Bazar nızamı boyınsha bul teńlik turaqlı boladı. Qıyal etip kóreyik, bul teńliktiń tárepleriniń birewin (qarıydar yamasa satıwshı) ózǵerttirmekshi hám bazardağı baha teń bahaǵa qaraǵanda joqarı bolsın. ($P > P_E$). Usı bahada talap kólem Q^d — dı quraydı, biraq usınıs kólemi Q^s — dan ibarat boladı. (22-súwret)

Bunday jaǵdayda ónim islep shıǵarıwshılar (satıwshılar) tovar bahasın páseyttiredi. Basqasha etip aytqanda, artıqsha ónim kólemi ($Q_s^{11} - Q_d^{11}$) bahanı (R) páseyttiriwshi faktor sıpatında tásir etedi.

22-súwret. Ónim qıtsılıǵı hám artıqsha islep shıǵarıw.

Eger bazarda basqa jaǵday, yaǵnıy bazar bahası teńlik bahadan pás bolıwı múmkin dep oylasaq, ($R^{II} < R_e$) bunda talap kólemi Q_d^{II} usınıs kóleminen “ Q_s ” kóp boladı hám tovar qıtsılıǵı (deficit) tuwıladı. Ayrıım qarıydarlar joqarı bahada satıp alıwdı qáleydi. Bunıń nátiyjesinde talap artıqshalıǵı payda boladı. ($Q_d^{II} - Q_s^{II}$) hám ol bahanı (R) asırıwshı faktor sıpatında súwretleydi. Bul jaǵday tap teńlik baha (R_e) payda bolǵansha dawam etedi. Sonnan keyin talap hám usınıs teń boladı.

Bunı tómendegi mısalda da kórsek boladı (Avstriya ekonomisti Byom — Baverk mısalı). Bazarǵa 8 satıwshı 8 dana qoy alıp shıqtı. 10 qarıydar bolsa, qoy satıp alıw maqsetinde bazarǵa shıqtı. Qıyal etip kóreyik, qoylardıń hámmesi bir túrdegi semizlikte hám ulıwma bir-birinen parqı joq. Biraq qarıydarlar olardı hárqıylı bahalaydı, sebebi olardıń hárbirine qoy hártúrli zárúrlikte kerek bolǵan. Hárbir qarıydar qoydı ózine qanshama kerekligine qarap bahalaydı. Usıǵan baylanıslı bazarda qansha adam bolsa, sonshama baha tuwıladı. Bazarda qarıydarlar hám satıwshılardı shártli túrde tómendegishe belgilep alamız.

Qarıydarlar	Satıwshılar
A1-300 \$	V1-100 \$
A2-280 \$	V2-110 \$
A3-260 \$	V3-150 \$
A4-240 \$	V4-170 \$
A5-220 \$	V5-200 \$
A6-210 \$	V6-215 \$
A7-200 \$	V7-250 \$
A8-180 \$	V8-260 \$
A9-170 \$	
A10-150 \$	

Qarıydarlardıń qoyǵan bahaları bul maksimal baha bolıp, olar usı bahada qoylardı satıp alıw ushın bazarǵa kelgen. Satıwshılar tárepinen baha minimal baha bolıp, olar usı bahada qoylardı satıwǵa razı. Biraq bazardaǵı aldı-sattı eki tárepke de paydalı bolıwı kerek. Sonıń ushın qarıydarlar hám, satıwshılar da ózi oylaǵan bahada qoylardı satalmaydı, satıp alalmaydı. Bunday jaǵdayda qoylarǵa qanday baha belgilenedi?

Oylap kóremiz, qoylarǵa qarıydarlar dáslep 130\$ baha qoyıstı. Bul baha hámme qarıydarlarǵa maqul, biraq usı bahada tek eki satıwshı (V1 hám V2) óz qoyların satıwǵa razı. Satıwshılar bul usınıstı qanday qabıl etedi? Bunda V1 hám V2 satıwshıları qoylardı uslap turıwları yamasa azıraq payda menen satıwları múmkin. Biraq satıwshılar kóbirek payda alıw maqsetinde qoylardı qarıydarlar sorarǵan 130 \$ ǵa bermeydi. Qarıydarlardıń bir bólegi qoylar arzanǵa ketip qalıwı múmkin dep joqarıraq bahanı usınıs etedi. Bunda qoylardıń bahası 150\$ bolǵanǵa shekem hámme qarıydarlar talapker sıpatında qatnasadı. Biraq, 150\$ dan asıwı menen A10 qarıydar, 170\$ bolǵanda A9, 180\$ — A8, 200\$ — A7, qarıydarları qoy satıp alıwdan waz keshedi hám kerisinshe usı bahalarda V3, V4, V4, V5 satıwshılar qárejetke túsip qaladı.

Solay etip, bahanın bir türdegi hâreketi eki jaqlama tásir etedi. Qarıydarlar sanı (10 — 6 ğa deyin) kemeyedi, satıwǵa razılıq beriwshiler (2 — 5 ge deyin) kóbeyedi. Sonıń menen birgelikte qarıydarlar menen satıwshılar arasındaǵı parıq kemeyip baslaydı (bul parıq 130\$ bolǵanda 8 bolsa, 200\$ bolǵanda 1 adamnan ibarat bolıp qaladı). Bir sóz benen básekige shıdam bere alatuǵın isbilermenler ortalıǵı qıs qarıp baradı hám aldı-sattı boyınsha orınlaw ushın zárúr bolǵan bahanı tabıw jumısları jaqınlasıp qaladı. Biraq, sonda da talap usınısqa qaraǵanda joqarı (satıwshı — 5 adam, qarıydar — 6 adam), sonıń ushın báseki páseyiwi ornına tereńlesedi. Satıwshılar bahanı joqarı bolıwın bilgen halda óz malların jáne uslap turadı. Bul qarıydarlar arasındaǵı tartısıwdı hám bahanın jáne de asıwına alıp keledi. Usı sawdanın belgili waqıtında A6 qarıydar, yaǵnıy nábettegi báseki nátiyjesinde maydannan shıǵıp ketiwi múmkin bolǵan qarıydar, basqa qarıydarlardı hayran qaldırıp 210\$ ga qoylardıń birewin satıp alıp ketiwi múmkin. Biraq, biz sonı yadda tutıwımız lazım, basqa 5 qarıydar da qarap turmaydı. Sebebi egerde A6 — qarıydar 210\$ ğa bir dana qoydı satıp alsa, qalǵan qarıydarlardan biri 215\$ ga V6 — satıwshıdan qoydı satıp alıwǵa tuwra keler edi, yaǵnıy ol 5\$ ğa zıyan kóredi. Bunday bolıwı múmkin emes, sebebi qalǵan 5 dana kúshli básekige shıdam bere alatuǵın qarıydarlar A6 — qarıydar shetletiw ushın bahanı jáne de asıradı hám onı 210\$ ğa jetkizedi. Sonda A6 — qarıydar sıpatında maydannan shıǵadı. Sonda 5 dana qarıydar hám 5 dana satıwshı qaladı, yaǵnıy A1 — A5 qarıydarlar hám V1 — V5 satıwshılar. Basqasha etip aytqanda, talap hám usınıs bir-birine jaqınlasadı da qarıydarlardı óz talabın qandırıw ushın heshqanday tosıq bolmaydı.

Biraq, qarıydarlar endi bahanı páseyttirip qoy satıp alıw ushın hâreket etedi. Satıwshılar bolsa, bahanı jáne de asırıwı múmkin dep qoylardı satpaydı. Sonda baha 220\$ ğa kóteriledi. Bul bahada V6 satıwshı 215\$ ğa qoydı satıp jiberiwi múmkin edi. Biraq bazar bolǵanlıǵı ushın asıǵıp satıp jibere almadı dep oylayıq. Qoy bahası 220\$ bolǵanda A5 qarıydar maydannan shıǵadı. Endi 4-qarıydarǵa 5-satıwshı qaladı. Demek, satılıwı

múmkın bolǵan 1 dana qoy qaytıwı múmkın. Endi satıwshılar qalay bolmasın óz qoyların satıwǵa háreket etedi. Bunıń jolı birew, ol da bolsa bahanı páseyttiriw. Baha 220 \$ nan páseygennen keyin V6 satıwshı jáne ózine keledi hám aldı-sattı islerine qosıladı. Sonda satıwshılar taǵı qarıydarlardan da kóbeyedi hám bazarda ózlerin tutıp alıwı ushın satıwshılar jáne bahanı páseyttiredi. Olar ortasındaǵı básekilesiw aqıbetinde baha 215 \$ ǵa túskennen keyin V6 satıwshı jáne satıwshı retinde bazardan shıǵadı.

Solay etip, baha anıqlanadı: ol 210 \$ dan 215 \$ ǵa shekem. Usı bahada talap hám usınıs bir-birine jaqınlasadı, basqasha etip aytqanda, qarıydarlar sanı bir-birine teńlesedi hám aldı-sattı jumısları ámelge asadı. Qalǵan qarıydarlar (A6 — A10) hám satıwshılar (V6 — V8) qaytıp ketedi, sebebi olardıń hámмесin bazarda bolǵan baha qanaatlandırmadı.

Mısaldaǵı bul halatta, teoriyalıq tárepten tolıq bolǵan bazar jaǵdayın kórsetedi. Ámelde basqasha bolıwı múmkın. Biraq ulıwma bazar nızam-qaqıydaları usılardan ibarat.

8.12. Isbilermenlikti qarjı menen támiyinlew

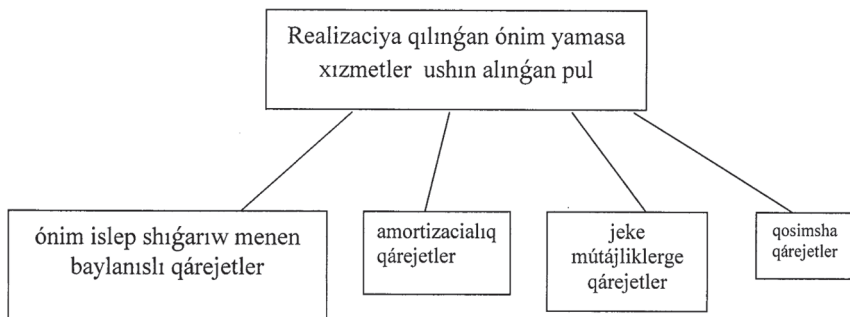
Hár jılı isbilermenliktiń 3/2 bólegi kriziske ushıraydı. Demek, hárбір isbilermenge jańadan jumıs baslaw ushın qarjı kerek boladı. Olar qayerden alınadı:

1. bankdeǵı ssuda;
2. jeke jamǵarma;
3. shet el investiciyaları;
4. akciyalar.

Mámleket kishi biznestiń rawajlanıwına tomendegi jollar menen óz úlesin qosadı:

1. salıqlardı qısqarttıradı (salıq jeńilliklerin beredi);
2. maqsetli fondlar shólkemlestiredi hám bul arqalı jeńilletilgen kreditler ajratadı;
3. mámlekette kishi biznesti rawajlandırıw ushın túsindiriw jumısların alıp baradı.

Kárxana óz ónimin yamasa xızmetin satqannan keyin pul aladı hám onı birinshi gezekte óz qárejetlerin qaplaw ushın paydalanadı. (23-súwret)

23-súwret. Isbilermenliktiń sarıp-qárejetleri.

Kárxananıń 60 — 70% ǵa shekemgi qarjıları onıń ishki dereklerinen kelip shıǵadı. Biraq ayırım waqıtları kúndelikli qárejetlerdi qaplaw ushın qarjı jetpeydi. Bunday jaǵdaydan shıǵıp ketiwde tómendegi jollardan paydalanıw múmkin:

1. jamǵarmadan paydalanıw;
2. qarız alıw (kreditler);
3. akciyalardı satıw yamasa firma shólkemlestiriwshilerinen qosimsha qarjı alıw;
4. qárejetlerdi qısqarttırıw.

Isbilermenlikti qarjı menen támiyinlewdiń eń keń tarqalğan túrлерinen biri — bul kreditler bolıp esaplanadı. Olar múddetine qaray qısqa múddetli hám uzaq múddetli bolıp ekige bólinedi.

Qaytarıw múddeti bir jılǵa shekem etip belgilengen kreditler qısqa múddetli, qaytarıw múddeti bir jıldan artıq waqıtqa belgilengen kreditler uzaq múddetli kreditler dep ataladı.

Qısqa múddetli kreditler is haqı tólew, shiyki zatlardı satıp alıw usaǵan kúndelikli qárejetlerdi qaplaw ushın jumsaladı. Qısqa múddetli kreditler tómendegi kóriniste bolıwı múmkin: kommerciyalıq kreditleri, qarjı institutlarınan hám investorlardan alınğan qarızlar.

Kommerciyalıq kreditler bir kárxana tárepinen ekinshi kárxanağa óz ónimi kórinisinde beriledi. Bul ónim ushın tólem keyinirek ámelge asırıladı.

Qarjı institutları (bankler, qarjı kompaniyaları) kreditleri belgili payız ústemesi menen pul kórinisinde beriledi.

Uzaq múddetli qarjı menen támiynlew — bir jıl hám onnan kóbirek waqıt qollanılatuğın qarız (tiykargı fondlardı qayta jaratıw ushın) esabınan ámelge asırıladı.

Uzaq múddetli qarjı menen támiynlew derekleri tómendegiler:

➤ bólistirilmegen dáramat;

➤ uzaq múddetli qarız;

➤ akciyalardı satıw.

Uzaq múddetli qarızlar girewge qoyıw yamasa kóshpes múlک penen támiynlew ushın kredit túrinde ushırasadı.

Kredit bahası tómendegi kóriniste anıqlanadı:

$$J = P \times R \times T;$$

Bul jerde:

P — qarızğa alınğan pul kólemi;

R — ulıwma payız tólemi;

T — kredit dawamlıǵı yamasa waqtı, jıllarda.

Qıyal eteyik, Asan jıllıq 12% shárti menen 1000 AQSH dollar qarız aldı. Biraq, ol qarızdı 6 aydan keyin qaytarıwǵa wáde beredi. Asan qansha pul qaytarıwı kerek?

$$J = 1000 \times 12/100 \text{ (norma)\%} \times 6/12 \text{ (waqt)} = 60 \$.$$

$$1000 + 60 = 1060 \$.$$

2-mısal. Kompaniya 3 ayǵa 10000 AQSH dollar qarız aldı, payızlardı 16% esabınan aldınnan tólegen edi.

Soraw: kompaniya dáslep qansha pul aladı? 3 aydan keyin qansha qaytarıw kerek?

Juwap: dáslep 9600 dollar alǵan.

$$10000 \times 16/100 \times 3/12 = 400 \text{ dollar}$$

$$10000 - 400 = 9600 \text{ dollar}$$

10000 dollar qaytarıwı kerek, sebebi bul qarızǵa alınǵan summa.

Isbilermenlikti qarjı menen támiyinlewdiń jane bir deregi akciya hám obligaciyalardı satıw hám satıp alıw bolıp tabıladı.

Kópshilik iri korporaciyaǵa obligaciya shıǵarıw esabınan qarjı menen támiyinlenedi. Obligaciya — bul belgili bir nominal boyınsha satılatuǵın qarız tilxatları.

Akciya obligaciyaǵan nesi menen ajıraladı?

Akciya iyesi kompaniyanıń iyesine aylanadı, obligaciya iyesi bolsa — kreditorǵa aylanadı.

Barlıq akcionerlik jámiyetler ápiwayı akciya hám sonday-aq jeńilletilgen akciyalar shıǵaradı. Ápiwayı akciyalar dáramat alıw hám korporaciyanı basqarıwda qatnasıw huqıqın beredi. Jeńilletilgen akciyalardıń iyeleri dawıs huqıqına iye emes, biraq:

1. Olar aldınnan belgilengen muǵdarda dividend aladı (ápiwayıǵa qaraǵanda aldınıraq aladı).

2. Olar korporaciyanıń likvidaciya etiliw (saplastırılıw) waqtında aktivler úlesine iyelik etiwde birinshi gezektegi huqıqqa iye boladı.

Eger akcionerlik jámiyet akciyaların satıw sheshimine kelse, ol hámme akciyalardı pútkilley satıp alatuǵın firma tawadı. Keyin bul firma akciyalardı xalıqqa yamasa firmalarǵa satadı. Ádette, akciyalardı birneshe firmalar satıp aladı. Olar sindikat shólkemlestiredi hám usı jol menen táwekkelshilikti hámme firmalarǵa bólistiredi.

Akciyalardı satıwdan túsken dáramat qımbat bahalı qaǵazlardı shıǵarǵan korporaciyaǵa emes, al, akciyalardı satqan satıw-shıǵa kelip túsedi.

Fond birjası — bul brokerler akciya hám obligaciyalardı óz qarıydarları ushın satıp alıw hám satıw múmkin bolǵan orın.

Fond birjasında akcionerlik kelisimler jolı tómendegishe ámelge asırıladı:

1. Buyurtpashı jergilikli brokerge usınıs beredi;

2. Jergilikli broker buyırtpa etedi hám onı baylanıs bólimine jiberedi;

3. Baylanıs bólimi broker buyırtpasın brokerlik firma basqarmasına jiberedi;

4. Brokerlik firma buyırtpaların saylap kóredi;

5. Brokerlik firma brokerge buyırtpa beredi;

6. Broker birjaǵa baradı hám buyırtpanı dizimge aladı;

7. Broker birja baqlawshılarına dúzilgen kelisim hám baha haqqında xabar beredi;

8. Brokerlik firması orınlanıw ushin tastıyıqlawın jergilikli brokerge beredi;

9. Jergilikli broker buyurtpashıǵa onıń kelisimi orınlanganlıǵın xabar etedi;

10. Akciya jańa iyesiniń atına rásmiy túrde ótkeziledi;

11. Brokerlik firma akcionerlik korporaciya da akciya serti-fikatınıń jańa iyesiniń atına beriwin soraydı.

Birjadan sırtqı bazarda da brokerlik firmalar jumıs alıp baradı. Olar birjadan dizimnen ótpegen mayda firmalardıń qımbat bahalı qaǵazların satadı hám satıp aladı.

Akciyalardıń waqıt ótiwi menen bahasınıń kóteriliwine hám olardan dáramat alıwǵa úmit etip akciyalardı satıp alıwshılar investolar dep ataladı.

Akciyalardan tez dáramat alıw ushın olardı satatuǵın hám satıp alatuǵınlar dáldálshılar dep ataladı. Dáldálshılar fond bazarında eki toparǵa bólinedi. Olardı shártli túrde «ógiz» hám «ayıw» dep belgilep alamız. «Ógizler» tuwrı aldınan aytıwǵa hám akciyalardıń bahasınıń kóteriliwinde dáramat alıwǵa umtıladı. «Ayıwlar» akciyalardıń bahası túsiwinen dáramat alıwdı mólsherleydi. «Ógizler» akciyalardı satıp aladı hám olardı joqarı bahalarda satıp alıwlarına shekem uslap turadı. «Ayıwlar» bahalardıń túsiwin kútip óz brokerlerinen qarızǵa akciya aladı hám olardı házirgi bahada satadı. Eger baha haqıyqattan da tússe, onda olar brokerge tómehadaǵı puldı beredi hám bahalar arasındadı parıq ózlerinde qaladı. Biraq, olar brokerge xızmeti ushın haqı tóleydi.

Ádette, akcionerlik jámiyet zıyanga qalmawı ushın hár túrli kompaniyalardıń akciyaların satıp aladı. Sebebi, eger bir kompaniya kriziske ushırasa, ekinshisi dáramat aladı.

Akcionerlik jámiyetler hár jılı esap-kitap júrgizedi, bular: balans esabatı, dáramat hám zıyanlar esabatı. Balans esabatı aktivler (tovar-múlk qunı) hám onıń passivleri (qarız minnetlemesi), sonday-aq, jeke pul (birinshi hám ekinshi jıyındı arasındagı parıq) jaǵdayın kórsetedi. Kárxana qárejetleri tiykarinan tómendegilerdi quraydı:

- Debitorlıq qarız — kompaniya tárepinen óz qarıydarlarına qarızǵa berilgen summa.

- Tóleniwi kerek bolǵan esaplawlar — óz támiyinlewshilerine tólew kerek bolǵan summa.

- Tólewshi vekseller — akcionerlik jámiyette bar bolǵan qısqa múddetli májburiyat.

- Uzaq múddetli zayomlar, ádette imarat qurılmalarına.

- Jeke pul — akcionerlik jámiyettiń likvidaciya qılınıw waqtında akciya saqlawshılar arasında bólistiriliwi múmkin bolǵan pul kólemi.

8.13. Básekilik haqqında túsinik

Bazar hámme jerde payda boladı. Bazar dúzilisi — bul ondagı satıwshı hám qarıydarlardıń sanı hám imkanıyatlarınan ibarat boladı.

Bazardıń tiykarǵı túrleri:

1. Jetilisken básekilik (kóp sanlı satıwshılar hám qarıydar-lar).
2. Monopoliyalıq básekilik.
3. Oligopoliya.
4. Monopoliya (Jeke húkimranlıq).

Jetilisken básekilik, bunda talap hám usınıs nızamı biz aldın úyrengenimizdey jetilisken básekilik sharayatında ámel etedi.

Jetilisken básekilik tómendegi shártlerdi qanaatlandırıwı kerek:

➤ kóp sanlı satıwshı hám qarıydarlar, bunda hesh qanday toparlar bazar halatına tásir ete almaydı;

➤ satıwshıǵa bir túrdegi tovar hám xızmetler usınıs qılınadı;

➤ hár bir satıwshı yamasa qarıydar bazar haqqında basqalardan kóp bilmeydi;

➤ satıwshı hám qarıydarlar bazarǵa erkin kirip, erkin shıǵıp ketiwleri múmkin.

Monopolialıq básekilik (tabılmaıtuǵın tovarlar kóp). Eger bazarda satıwshı óz tovarın tabılmaıtuǵın dep usınıs etse, onda bul monopolialıq básekili bazar bolıp esaplanadı. Tovarǵa tabılmaslıq sıpatı berilse bul tovardıń differenciyası degen atqa iye boladı. Bul ońınan kelse, tek usı firmanın tovarların abzal kóretuǵın qarıydarlar ortalıǵın dúzedi.

Oligopoliya (birneshe satıwshı). 3 ten 5 ke deyin bolǵan úlken firmalar húkim súretuǵın bazar.

Bazar dúzilisi differenciyaıllanǵan tovar satıwshı kóp sanlı firma sharayatında birqansha húkimdar kompaniyaların halatları ózgerse, ekonomistler koncentraciya dárejesi ózgeredi dep ataydı.

Koncentraciya dárejesi — tórt úlken kompaniya taraw ónimi- niń ulıwma kóleminen neshe payızın islep shıǵarılǵanlıǵı me- nen anıqlanadı. Oligopoliya hárekette, sebebi básekilesiwshi fir- malar ushın bazarǵa shıǵıw qıyın (shıǵıw bahasınıń joqarılıǵı yamasa óndiris texnologiyasına patent alıw kerek). Oligopoliyada kóbinese qarıydarlar ushın baha básekiligi ornına, bahalarda kelisimde hám bahalar sıyasatın belgilewdegi anonslarda jetekshi- likti mólsherleydi.

Bahalarda jetekshilik bul — tarawdaǵı basqarıwshı kompaniya bahanı belgileydi, basqaları oǵan eredi.

Kelisim — belgilengen bahalardı ornatiw yamasa bazardı bóliw haqqında birneshe úlken kompaniyalar jasırın túrde dúzedi.

Ekonomikalıq bazarlar xarakteristikası tomendegi kestede berilgen (12-keste).

Bazarlardıń tiykargı túsiniǵı

Ólshemleri	Jetiliskin básekilik	Monopolistlik báseki	Oligopoliya	Monopoliya
Ónim islep shıǵarıwshı firmalar sanı	Erkin firmalar kóp, bazar ústinen baqlaw joq	Uqsas tovar hám xızmetlerdi islep shıǵarıwshı firmalar kóp	Uqsas tovar islep shıǵarıwshı sanawlı firmalar	Bir ónim hám bir úlken firma
Bahalar ústinen qadaǵalaw	Jol, bahalar bazar tárepinen anıqlanadı	Tásir alıstırıw imkanıyatı menen sheklengen	«Baha jetekshisi» tásiri bar	Tolıq qadaǵalaw
Tovar defferenciya-sı	joq, tovarlar parq qılmaıdı	Ózine tán bazarlar ushın tovar hám xızmetler differenciya-langán	Ayırım tovarlar ushın kerek(avto-mobiller) bir túrdegi tovarlar ushın kem (benzin)	Joq
Shıǵıw ańsatlıǵı	Kiriw hám shıǵıw sezilerli ańsat	Kiriw hám shıǵıw sezilerli ańsat	Qıyın, kóbinese úlken investiciya-lardı talap etedi	Júdá qıyın

Báseki bazargá jaqsı tásir kórsetedi hám jámiyet aǵzaları ózin qorǵaydı. Isbilermenler ózara baha belgilewi haqqında kelisim dúzetuǵın bolsa, paydalanıwshılar usı tovar ushın kóbirek tólewge májbúr. Talap hám usınıs teńlikti ornatiw mexanizmi buzıladı.

Bazar monopolizაციyasınıń jaman aqıbetlerin shetlep ótiw ushın kópshilik mámleketler monopoliyalardı sheklew hám bazarda erkin básekinı qorgaw ushın shara-ilájlar qabıl etedi.

Soǵan qaramastan biznestiń kópshilik túrleri, tábiyiy maksimal ósiwden hám bazar ústinen qadaǵalawǵa tırsadı. Bul maqsetke erisiw jollarınıń biri — bul kompaniyalardıń birlesiwı bolıp esaplanadı.

Biznesti keńeyttiriwdiń eki jolı bar bolıp, olar: ishki hám sırtqı bolıp ekige bólinedi.

Eger kárxana jańa fabrikalar qursa, qosımsha qurılmalar ornatsa yamasa xımetshilerdi jallasa kárxana ishten keńeyedi.

Kárxananı keńeyttiriwdiń sırtqı jolı hár qıylı kompaniyalardıń birlesiw jolı menen qosılıwdı gózleydi. Kompaniyalardıń birlesiwı — bir kárxananıń basqa kárxanalar akciyaların satıp alıwı menen, payda bolıw múmkin. Báseki aqıbetinde ekinshi kompaniya tarqatıp jiberiledi yamasa birinshi firmanıń bir bólegine aylandırıladı.

Kompaniyalardıń birlesiwı úsh baǵdar boyınsha alıp barıladı:

1. kompaniyalar bir tarawda birlesedi (mısalı, eki baspaxananıń birlesiwı);

2. vertikal — bul bir texnologiyalıq shıńjırda hár túrli basqışlardı ámelge asırıwshı kompaniyalardıń birlesiwı (mısalı, avtomobil kompaniyası polat quyıw zavodına iye boladı) ;

3. konglomerat — bul bir finans hám basqarıw sistemasında islep shıǵarıwdıń birneshe túrleri.

8.14. Óndiris hám marketing tiykarları

Millettiń jasaw dárejesi usı mámleket puqarası paydalanıw imkaniyatı bolǵan tovar hám xızmetler sanı menen ólshenedi.

Mámlekette jasaw dárejesin esaplaw usıllarınan biri — bul óndiris kompleksi kólemin (jalpı milliy ónimdi) xalıq sanına bóliw bolıp tabıladı.

Óndiris xalıq sanına qaraǵanda tez ósse, bir jasawshıǵa kóp muǵdarda tovar hám xızmetler tuwrı kelse, jasaw dárejesi artadı. Eger xalıq sanı óndiriske qaraǵanda kóbirek muǵdarda asıp bar-sa, ortasha jasaw dárejesi túsedi.

Öndiristi asırıwdı qálewshi mámleketler ózine eki soraw beriwleri tiyis:

1. Olarda resurslar qorları barma? Kárxana hám zavodlarda ásbap-úskeneler, mashina-mexanizmler tolıq quwatlılıǵı menen islep atırma hám hárbir jumıs izlegen adam, onı taba alama?

2. Öndiristi asırıw ushın olar ózlerinde bar resurslardan qanday dárejede paydalanıwları múmkin?

Sorawlar sózsiz jumıs ónimdarlıǵı menen baylanıslı.

Siz ózińizde bar resurslar járdeminde qısqa waqıt ishinde kóp ónim islep shıǵarsañız, onda jumıs ónimdarlıǵı artadı.

Jumıs ónimdarlıǵı biziń jumısımızdıń nátiyjeliligin kórsetedi. Jumıs ónimdarlıǵı ólshenip atırǵan ónim sanınıń saatına bir jumısshıǵa bóliw menen ólshenedi.

Jumıs ónimdarlıǵı tómendegi faktorlarǵa baylanıslı:

1. Miynet resurslarınıń sapasına.

2. Mashina-mexanizmler, qurılmalar hám ásbap-úskenelerdiń sapasına.

3. Resurslardan paydalanıw sapasına.

4. Isbilermenlik konyunkturasına.

Miynet resurslarınıń sapası — jumısshılardı oqıtıw, bilim beriw hám qayta tayarlaw, olarǵa zamanagóy óndiris baǵdarlamaların úyretiw arqalı amelge asırıladı.

Resurslardan paydalanıw sheshimi menedjerlerge (basqarıwshıǵa) baylanıslı. Islep shıǵarıw procesinde menedjerler zárúr bolǵan qarjınıń (aktiv tiykarǵı fondlar kórinisinde) kelip túsiwi ushın juwapker boladı. Menedjerler kárxana ushın jumıs kúshin jallawı hám olardı oqıtıwı kerek. Bir sóz benen aytqanda menedjerler maksimal jumıs ónimdarlıǵına erisiw maqsetinde miynet hám qarjını birlestiriwi kerek. Buǵan mısıl retinde, Genri Ford 1913-jılı mashina islep shıǵıw ushın konveyer liniyasın kirgiziwin keltirsek boladı.

Ekonomikadaǵı dáwirlik ósiwler hám tosıqlar isbilermenlik belsendilik dáwiri dep aytıladı. Bunda, xojalıqtıń jumıs júrgiziwi tómendeydi, satıwshılar kölemi túsedı, shtatlardıń waqtınshalıq qısqarıwına alıp keledi.

Firmalar islep shıǵarıw masshtabında ayırım nárselerdi tejewleri múmkin:

➤ olar miynetti bólistiriw abzallıqların tolıǵı menen ámelge asırıwları múmkin;

➤ olar shiyki zatlarǵa kótere arzanlastırılıp beriletuǵın kólemde resurslar satıp alıwları múmkin;

➤ olar joqarı is ónimdarlıǵına iye mashinalardı satıp alıwları múmkin;

➤ olar ilimiy-izertlew hám tekseriw-konstruktorlıq jumısların ótkeriwleri múmkin.

Firmanın ósiwi hám ónimlerdi shıǵarıwdıń asıwına sonday bir waqıt keledi, bunda qansha ólshemi kishi bolǵan kárxanalarǵa qaraǵanda onıń hár bir jańa tovar birligin islep shıǵarıwǵa bolǵan qárejetleri kemeyedi. Nege? Bunıń ushın qárejettiń eki birdey túrin qarap shıǵamız:

➤ turaqlı qárejetler (renta, kóshpes mülk ushın salıqlar, basqarıwshıǵa aylıq, qarızlar boyınsha pocentler);

➤ ózgeriwshi qárejetler (saatlı is haqı, energiya, shiyki zatlar).

Qárejetler jıyındısı turaqlı hám ózgeriwshen qárejetler jıyındısınan ibarat.

Eger tovar birliginiń bahasın biliw kerek bolsa, onda onı turaqlı hám ózgeriwshi qárejetlerdi bilgen halda alınǵan nátiyjelerdı qosıp esaplaw múmkin. (13-keste)

13-keste

Bir birlik ónim islep shıǵarıw bahası

Bir birlik ónim islep shıǵarıw	Turaqlı qárejetler kompleksi	Ortasha turaqlı qárejetler	Ózgeriwshi qárejetlerdiń kompleksi	Ortasha ózgeriwshi qárejetler	Ortasha ulıwma qárejetler
0	120000	Qárejet joq			
1000	120000	120	70000	70	190
3000	120000	40	120000	40	80
5000	120000	24	15000	30	54
6000	120000	20	162000	27	47
7000	120000	15	280000	35	50
8000	120000	12	460000	46	58

Dáslep óndiris kóleminiń ósiwi menen bir birlik ónim bahası túsedi. Keyinirek, eger jáne de ósse, bir ónimniń bahası da asadı. Bunıń sebebi, ekonomikanıń «kemeyip ketiwshi dáramatlılıq nızamı» nan kelip shıǵadı.

Mısaldan kórinip turǵanıday, turaqlı qárejetler ózgermeydi, sol sebepli ózgeriwshi qárejetlerge itibar qaratamız. Olar ortasha ózgeriwshi qárejetlerde aldın túsedi keyin kóteriledi. Ónim kólemi asırılǵanda sonday bir waqıt keledi, bunda jumısshılar bir-birine kesent beredi, qurılmalar bolsa buzıla baslaydı. Ekonomistler kemeyip ketiwshi baha nızamın sonday súwretleydi: hártúrli qárejetler (ózgeriwshi qárejetlerge qosılatuǵın) ózgermeytuǵın qárejetlerge (imarat, qurılmalar) tuwra keler eken, islep shıǵarıw qárejeti birligine qaray kóterilip baradı.

Bunda firma qansha ónim islep shıǵaradı?

Bul ónimdi islep shıǵarıw kólemi, talap hám usınısqa baylanıslı, yaǵniy ónimniń sanı satıw bahasına baylanıslı boladı. (14-keste)

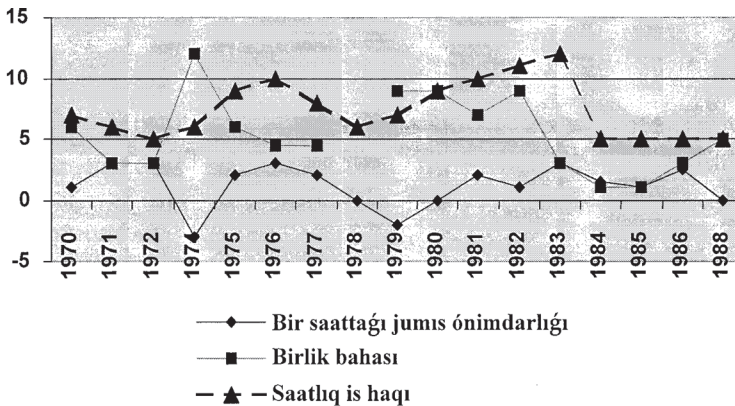
14-keste (1)

Ónimge bolǵan talap shkalası

Ónim ushın baha	Ónimge bolǵan talap
100	1000
90	3000
80	5000
70	6000
60	8000
50	10000

Firmanın potencial dáramatları

Bir danası ushın baha (AQSH dollar)	Ónim islep shıǵarıw (dana)	Ortasha ulıwma shıǵımlar (AQSH dollar)	Birlikten alıńǵan dáramat (AQSH dollar)	Dáramat (zıyan) kompleksi (AQSH dollar)
100	1000	190	-90	-90000
90	3000	80	10	30000
80	5000	54	26	130000
70	6000	47	23	138000
60	8000	50	10	80000
50	10000	58	-8	-80000

24-súwret. Firmanın potencial dáramatları diagramması.

Firma 6000 ónimniń danasın 70 \$ bahada islep shıǵaradı, sebebi bul jerde olardıń eń joqarǵı dáramatı kórinedi.

Kemeyip ketiwshi dáramatlılıq nızamı qalay etip jumısshılar sanına tásir etiwın kórip shıǵamız. Bunda mısál sıpatında dóńgelek islep shıǵarıwshı kárxanadı alıp qaraymız. (15-keste)

Dáramatlılıqtıń jumısshılar sanına tásiiri

Jumısshılar sanı	Islep shıǵarıw kólemi	Jumıs ónimdarlıǵı	Eń joqarǵı is ónimdarlıq
1	40	40	40
2	90	45	50
3	160	53,3	70
4	260	65	100
5	320	64	60
6	360	60	40
7	380	54,3	20
8	370	46,3	-10

Berilgen kesteden bilsek boladı, bir jumısshı 40 dóńgelekti bir kúnde jıynay aladı.

Islep atırǵanlar sanın eki adamǵa kóbeytkende islep shıǵarıw kúnine 90 danaǵa shekem asadı, yamasa ortasha bir adamǵa 45 dóńgelekten tuwrı keledi.

Jáne bir adam qosılıwı 160 dóńgelekke shekem asıwına alıp keledi. Tórtinshi adam kólemi 100 dóńgelekke deyin asırıladı. Besinshisi bolsa tek 60 qa, altınshısı 40qa, jetinshisi 20ǵa, segizinshisinen baslap bolsa páseyiw baslanadı. Islewshiler toparına 4-adam qosılǵansha asıp bargan bir jumısshınıń ortasha ónimdarlıǵınıń páseyiwi baslanadı. Islep atırǵanlar sanınıń tórt adamǵa shekem kóteriliwinde kemeyip ketiwshi dáramatlılıq nızamı óz háreketin baslaydı.

Mámleket islep shıǵarıwında jumıs ónimdarlıǵınıń ósiwi tómendegiler esabınan ámelge asırıladı:

➤ jańa kárxanalargá investiciyalardı xoshemetlew ushın isbilermenlerge salıqlardı qısqarttırıw;

➤ isbilermenlikti basqarıw bahasın asırıwshı mámleket tárepinen tártipke salınıwdı qısqarttırıw;

➤ energıyanıń kem qárejetleri dereklerin izlew hám islep shıǵıw, importqa boyınsınıwdı páseyttiriw;

➤ qarama-qarsılıq emes al, sheriklik-basqarıw hám miynet etiw jolların islep shıǵıw;

➤ sol zamatta dáramat alıw esesine jumıs ónimdarlıǵın uzaq múddettke asırıwǵa úlken proporciyalardı ilhamlandırıw;

➤ eń jaqsı tálim menen támiynlew jolı arqalı jumıs kúni sapasın asırıw;

➤ basqarıwdı hám miynettiń utımlı jolların tabıw;

➤ sapalı basqarıw tiykarında joǵaltıwlardı qısqarttırıw.

Ekonomistlerdiń pikiri boyınsha ónimdarlıqtıń asıwı tómenderge baylanıslı:

➤ gónergen isbilermenlik strategiyasın almastırıw;

➤ dáramat alıwdıń uzaq múddetli keleshegin mólsherlew zárúr;

➤ oylap tabıwlardı ǵalaba islep shıǵarıw basqıshına engiziw;

➤ házir investiciya etiw, keyinirek paydalanıw.

Hárbir kárxanadıń birlemshi maqseti dáramattı maksimallas-tırıw (eń kóp dáramat alıw) bolıp tabıladi. Firmanıń sheshiwi kerek bolǵan máselelerinen biri — bul islep shıǵarıw dárejesin anıqlaw.

Qalay etip dáramat anıqlanadı?

Jalpı dáramat — ónimlerdi satıwdan alınǵan dáramat hám onı islep shıǵarıwǵa jumсалǵan qárejetler jıyındısı (jalpı qárejet) ayırması menen anıqlanadı. Kárxana islep shıǵarıwdıń eń kóp dáramat alatıwın dárejesin tańlaydı. Mısalı,

Kúndelikli islep shıǵarıw	Dáramat
50 qutı	30 \$
75 qutı	40 \$
100 qutı	35 \$

Bul jaǵdayda 75 qutı islep shıǵarıw zárúr, sebebi bul maksimal dáramat alıp keledi.

Islep shıǵarıw dárejesin anıqlawdıń eki jolı bar, olar:

1) sınap kóriw hám qátelesiwler usılı, biraq bul kóp waqıttı hám puldı talap etedi;

2) marginal (eń joqarı) analiz.

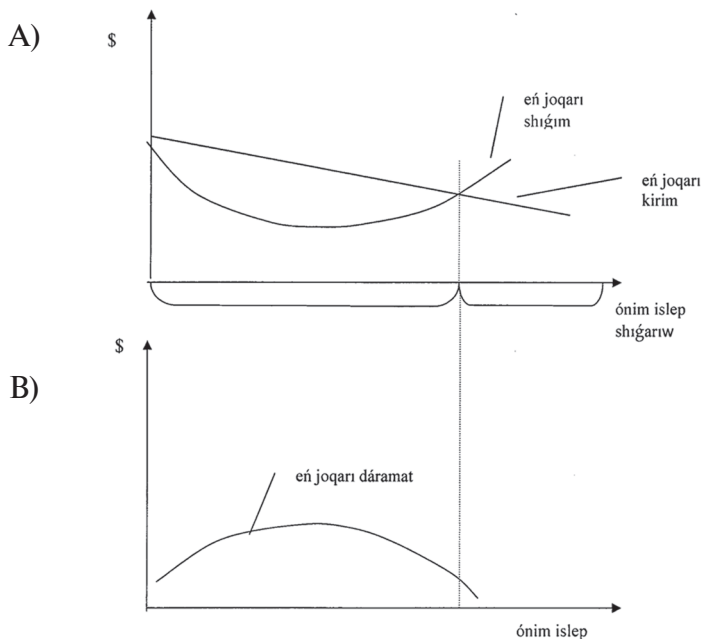
Marginal analizde kárxananiń barlıq qárejetleri maksimal dárejede úyrenilip shıǵıladı. Bunda:

- eń joqarı dáramat — eń joqarı kırım hám eń joqarı shıǵım arasındaqı parıq túrinde esaplanadı;
- eń joqarı kırım — bul firmanıń hár bir qosımsha ónim birliǵın islep shıǵıwdan alınatuǵın qosımsha dáramatı;
- eń joqarı shıǵım — bul firmanıń qosımsha ónim islep shıǵarıwına sarplaytuǵın qárejeti túsıniklerinen paydalanıladı.

Firma qalay etip islep shıǵarıwdıń optimal dárejesine erisedi?

Eger qosımsha ónim islep shıǵarıw shıǵımına qaraǵanda jalpı dáramattıń kóp dárejede asıwına alıp kelse firma islep shıǵarıwdı kóbeytiw kerek.

Miyet ónimdarlıǵınıń ósiwinde qarjı ajratıw úlken rol oynadı. Jańa kárxana hám qurılmalarǵa qarjı ajratıw qansha kóp bolsa, miyet ónimdarlıǵınıń ósiwi sonsha úlken boladı.

25-súwret. Óndiristen alınatuǵın dáramat.

Marketing haqqında túsiniq.

Ekonomistler ushın óndiris hám paydalanıw arasında bolatuǵın barlıq pocesler marketing kategoriyasına kiredi. Eger bazar satıwshı hám qarıydar ushırasatuǵın orın bolsa, onda marketing olardıń ushırasıwına járdemlesetuǵın xızmet bolıp esaplanadı.

Marketing óz ishine satıw hám satıp alıw, transportirovka, jaylastırıw, ónimler nomenklaturasın rejelew, bazardı úyreniw, bazarda tovarlardıń háreketleniwi, tutınıwshıǵa xızmet kórsetiw, pul menen támiynlew, qamsızlandırıw hám t.b. lardı óz ishine aladı.

16-keste

Marketingtiń tiykargı wazıypaları

Wazıypalar	Mazmunı
Maǵlıwmat	Firmalar itimal qılınatuǵın satıwlardı aldınan biliw ushın satıw bazarı haqqında maǵlıwmat jıynaw.
Satıp alıw	Tovardı satıwdan aldın onı tańlap satıp alınıwı kerek.
Tasıw	Tovar satılıw orınına alıp barılıwı kerek.
Satıw	Tovar reklama etiliwi hám satılıwı kerek.
Saqlaw	Tovardıń sanı bir kúnde satılatsuǵınınan kóp, sonıń ushın satıwǵa shekem saqlaw múmkin.
Pul menen támiyinlew	Sawda etpekshi bolǵan tovardı satıp alıw ushın zárúr bolǵan pul yamasa kredit tabıw kerek.
Standartlaw hám saylaw	Tovar hám xızmetler ushın tayanış súwretlewler ornatıladı. Tovar sapası hám ólshemleri boyınsha saylanadı.
Qamsızlandırıw	Isbilermen adamlar eger jumıs kútkendey bolıp shıqpasa dáramattı joq etip alıw qáwipi bar. Bul ilájlar qáwipti shegaralaydı.

Ónim, satıw bahası, tovarlardıń háreketleniwi hám poziciya—marketingtiń tiykarǵı túsiniikleri:

1. Isbilermen potencial tutınıwshıǵa qanday túrdegi ónim zárúrligin anıqlawı zárúr.

2. Kompaniya barlıq qárejetlerdi qaplaytuǵın hám dáramat keltiriwde satıw bahasın tańlawı kerek.

3. Tovarlardıń háreketleniwi — marketingtiń áhmiyetli waqtı bolıp esaplanadı. Sebebi, ol islep shıǵarıwshı hám tutınıwshı baylanıs usılın kórsetedi. Háreketleniw wazıypalarınıń biri — turaqlı hám ósip baratırǵan talaplardı (reklama, jeke kontaktlar) saqlap turıw bolıp esaplanadı.

4. Poziciya. Ónim paydalı bolıwı ushın zárúr bolǵan jerde hám waqıtta bolıwı kerek.

Ózgeriwshi qárejetler de inabatqa alınıwı kerek. Olar materiallarǵa ketken qárejetler hám baylanıslardı óz ishine aladı. Bular óz-ózin qaplaw shegarasın esaplaw ushın qollanıladı. Óz-ózin qaplaw bul sonday waqıt, onda satıwshıǵa túsken kirim turaqlı hám ózgeriwshi qárejetler jıyındısına teń. Kompaniya usı shegaradan joqarıda tursa sap dáramat aladı, páste tursa zıyan kóredi. Mine usılardıń bári kompaniyalardıń tiykarǵı táshiwishi predmeti bolıp esaplanadı.

8.15. Marketingtiń sociallıq tiykarları

Bazar — marketing dáwiriniń juwmaqlawshı bólegi bolıp esaplanadı.

Marketing — bul bazarǵa hám ónim satıwǵa tiyisli bolǵan insan háreketleriniń hárqanday kórinisi hám insan mütájligi hám talapların qanaatlandırıwǵa bolǵan almasırdı ámelge asırıw ushın bazar menen islesiw bolıp tabıladı.

Marketingti basqarıw — bul mákemelerdiń dáramat alıw, satıw kólemin asırıw, bazarda óz úlesin asırıw hám usınday belgili máselelerge jetisiw maqsetinde qarıydarlar menen paydalı almasırdıwlarıdı úyreniw, bekkemlew hám qollap-quwatlawǵa arnalǵan is-ilájlardı analizlew, rejelestiriw hám ámelge asırılı-

wın qadaǵalawdan ibarat. Marketing boyınsha basqarıwshı — bul ónimdi satıw ushın qarıydar izlewge qánigelestirilgen xızmetker. Biraq bul, onıń wazıypaları kólemi haqqında jú-dá tar túsinik. Marketingti basqarıw wazıypaları mákeme aldında turǵan maqsetlerge jetisiwge járdemlesetuǵın talap dárejesine, waqtına hám qárejetlerge tásir etiwden ibarat. Marketingti basqarıw — talaptı basqarıw bolıp esaplanadı. Marketing boyınsha basqarıwshılar marketing halatların analiz etiw, móljelengen rejelerdi turmısqa engiziw hám qadaǵalaw wazıypaların ámelge asırıwshı kárxana lawazımlı xızmetkerleri bolıp esaplanadı. Buǵan tómendegiler kiredi:

➤ satıw boyınsha basqarıwshı hám satıw xızmetiniń jumısshıları;

➤ reklama xızmetine basshılıq etetuǵın jumısshılar;

➤ satıwdı xoshemetlew boyınsha qánigeler;

➤ marketing izertlewshiler;

➤ tovarlar boyınsha basqarıwshı hám baha qalıplesiwi mashqalaları boyınsha qánigeler.

Kommerciyalıq mákemelerdiń marketing xızmetin alıp barıwǵa tiykarlanıwshı bir qatar tiykargı qatnasları bar bolıp, olar tómendegiler:

• óndiristi jetilistiriw koncepciyası;

• tovardı jetilistiriw koncepciyası;

• kommerciyalıq kúshlerdi tezlestiriwshı koncepciya;

• marketing koncepciyası.

Óndiristi jetilistiriw koncepciyası tastıyıqlaǵanıday, qarıydarlar kóp tarqalǵan hám baha boyınsha satıp alıw múmkin bolǵan tovarlarǵa jaqsı qatnasta boladı. Sonıń ushın, basqarma óz itibarın hám kúshin óndiristi jetilistiriwge hám bólistiriw nátiyjeliligin asırıwǵa qaratıw kerek. Bul koncepciya eki jaǵdayda isleydi: eger talap usınıstan joqarı bolsa hám eger tovardıń ozine túser bahası júdá joqarı bolıp onı páseyttiriw zárúr bolǵanda. Bunıń ushın miynet ónimdarlıǵın asırıw talap etiledi.

Tovardı jetilistiriw koncepciyası — tutınıwshılar eń joqarı paydalanıw sapasın usınıs etiwshı tovarlarǵa jaqsı qatnasta bo-

latuǵınlıǵın tastıyıqlaydı. Solay eken, mákeme hárqashanda tovardı jetilistiriwge óz itibarın qaratıwı kerek. Biraq, bul koncepciya “marketingtiń uzaqtı kóre almaslıǵına” alıp keledi. Sebebi satıwshı óz tovarın sonday jaqsı kórip qaladı, nátiyjede ol qarıydarlar talabı haqqında umıtağı.

Kommerciyalıq kúshlerdi tezlestiriw koncepciyası sonı tastıyıqlaydı: eger mákeme satıwdı hám satıwdı xoshemetlew kóleminde kerekli ilájlardı qabıl etpese tutınıwshılar bul mákemeniń tovarın jeterli muǵdarda satıp almaydı.

Marketing koncepciyası sonı tastıyıqlaydı, yaǵnıy mákeme maqsetlerine jetisiwdiń girewi — maqsetli bazarlar, mútájlik hám talaplardı anıqlaw hám mútájliklerdi qanaatlandırıwdı qarsılaslarǵa qaraǵanda tezirek hám sapalıraq támiyinlewden ibarat.

Marketing koncepciyasınıń mazmunı “mútájlikti tap hám onı qanaatlandır”, “islep shıqqan nárseni satıwǵa urıńannan góre sata alatuǵın nárseni islep shıǵıń”, “tovardı emes, qarıydardı jaqsı korin” sıyaqlı hár túrli uranlar járdeminde anıqlanadı.

Kommerciyalıq kúshlerdi tezlestiriw koncepciyası hám marketing koncepciyaların kóbinese bir-biri menen aljastıradı. Ekonomist T.Levitt olardı tómendegishe ajratadı: satıw boyınsha kommerciyalıq kúshler — bul satıwshı mútájliklerine itibar qaratıw, marketing bolsa — bul qarıydar talaplarına itibar qaratıw bolıp tabıladı.

17-keste

Kommerciyalıq kúshlerin tezlestiriw koncepciyası

Itibardıń tiykargı obykti	Maqsetke jetisiw ilájları	Sońǵı maqset
Tovarlar	Kommerciyalıq kúshleri hám satıwdı xoshemetlew ilájları	Satıw kólemin asırıw esabınan dáramat alıw

Marketing koncepciyası

Itibardın tiykargı obyektı	Maqsetke jetisiw ilájları	Sońǵı maqset
Tutınıwshılar talapları	Marketing kúshleri	Tutınıwshılar mútájliklerin qanaatlandırıw arqalı dáramat alıw

Marketing koncepciyası — mákeme maqsetlerine erisiw ushın tiykar sıpatında tutınıwshılardıń mútájliklerin qanaatlandırıwǵa qaratılǵan marketingtiń kompleks kúshleri menen quwatlandırılǵan qarıydarlar talapları hám mútájliklerine bolǵan baǵdar bolıp tabıladı.

Tákırarlaw ushın sorawlar

1. Ekonomikalıq sistemalar neshe túrge bólinedi hám olar qalay ataladı?
2. Makroekonomika degenimiz ne?
3. Mikroekonomika degenimiz ne?
4. Óndiris resursları haqqında aytıp berin?
5. Byudjet tusinigi haqqında aytıp berin?
6. Ulıwma hám qosımsha payda haqqında aytıp berin?
7. Usınısqa tásir etiwshi faktorlar haqqında aytıp berin?
8. Kárxana qárejetleri tiykarinan nelerden quraladı?
9. Usınıs hám ónimdarlıqtıń páseyiwi nızamlıǵın túsindirip berin?

GLOSSARIY

Akционерlik jámiyet—hártúrli kárxana, bank, kompaniya hám ayırım shaxslar pul qárezetlerin sherikshilik tiykarında hám mülkdarlıq maqsetinde birlestiretuǵın jámiyet.

Auditor firma—kárxana hám mákemeler finanslıq xojalıq xızmetlerin tekserip beriwshi, olardıń xızmetiniń ekonomikalıq ekspertizasın ótkiziwshi firma.

Xalıqtıń pul dáramatları—jeke mútájliklerdi qanaatlandırıwǵa xızmet etetuǵın, pul kórinisinde jumısshılar qolına tiyetuǵın dáramat hám túsimler.

Xalıqtıń pul qárezetleri—xalıqtıń tovar satıp alıwǵa, xızmet kórsetiwge hám basqa da hártúrli tólemlerge jumсалған qárezetleri.

Xalıqtıń turmıs dárejesi—adamlardıń mútájliklerin qanaatlandırıw dárejesi.

Bankrotlıq (italyancha «bancorotto»—sınǵan kúrsi)—puqara, kárxana, firma yaki banktıń qárezet jetispewshiligi sebepli óz májburiyatları boyınsha qarızlardı tólewge qurbı jetpesligi.

Barter (inglisshe «barter»—tovar almasıw)—valyutasız tikkeley tovar almasıw.

Birja (gollandsha «beurs», nemecshe «börse»—kise)—standartlar yamasa úlgerler tiykarında sawda etetuǵın tovarlar yamasa qımbat bahalı qagazlardıń turaqlı kótere-sawda bazarı.

Bazar infrastrukturası—bazar ekonomikası ushın hár túrli xızmet kórsetiw tarawları.

Bazar ekonomikası—tovar-pul qatnaslarına tiykarlangan hám olarǵa say ekonomikalıq nızamlar tiykarında basqarılatuǵın ekonomika.

Bazar konyukturası—ayırım bazarlarda turaqlı halatlardıń barlıǵı.

Bazar qatnasları—satiwshi menen qarıydar arasındaǵı erkin ekonomikalıq baylanıslar.

Bazar funkciyaları—bazar orınlaytuǵın ekonomikalıq wazıypalar.

Bazardı basqarıw—bazar qatnaslarınıń belgili maqset hám belgili baǵdarda rawajlanıp barıwına qaratılǵan arnawlı xızmet.

Boykot (inglisshe «boycott»)—narazılıq bildiriw ushın qandayda bir ekonomikalıq xızmetti ámelge asırıwdan bas tartıw.

Byudjet (inglisshe «budget»—sumka)—mámleket, wálayat, qala, rayon, mákeme hám basqalardıń belgili múddette dáramat hám qárezetleriniń pul esabatı.

Venchur kárxanalar—kishi biznestiń bir túri. Venchur karxanalarǵa marketing, injiniring, reklama, konsalting penen shuǵıllanıwshi, qarıy-

dar tabıwda, pul menen támiyinlewde járdem beriwshi kárxanalar ki-redi.

Veksel (nemecshe «wechsel» — almasıw) — belgili muǵdardaǵı qarızǵa alınǵan puldı belgilengen múddette qatal tólew minnetlemesi júklengen qarızdarlıq hújjeti.

Debitor (latinsha «debitor» — qarızdar) — kárxana yamasa mákemen-den qarızı bolǵan yuridikalıq yamasa fizikalıq shaxs.

Devalvaciya — mámleket sawda hám tólem balansınıń keskin páseyiwi, valyuta rezerviniń hálsizleniwi, xalıqaralıq valyuta bazarında milliy valyuta kursınıń páseyiwi.

Demping (inglisshe «dumping» — taslaw) — tovarlardı sırtqı bazarda ishki bazarǵa qaraǵanda arzan bahada satıw.

Deflyaciya (latinsha «deflatio» — kemeytiriw) — inflyaciya dáwirinde shıǵarılǵan aylanıstaǵı qaǵaz pulınıń kemeyiwi.

Diversifikaciya (latinsha «diversificatio» — ózgeriw, hár túrli) — kárxanalardıń xızmeti tarawları hám islep shıǵarılatuǵın ónim túrleriniń keńeyiwi.

Dividend — akcionerlik jámiyet paydasınıń akciya iyesine dáramatqa aylanǵan bólimi.

Dotaciya — mámleket byudjetinen qaytarıp bermeslik shárti menen qarjı ajratıw.

Investiciya (nemecshe «investition», latinsha «investers» — kiyindi-riw) — óndiristi rawajlandırıw máqsetinde mámleket yamasa shet ellerde ekonomikanıń hártúrli tarmaqlarına uzaq múddetke kapital kiritiw.

Injiniring — injenerlik-másláhát xızmetleri

Infrastruktura (latinsha «infere» — tómengi, «struktura» — dúzilisi, jaylasıwı) — xalıq xojalıǵında óndiris hám de xalıqqa xızmet kórsetiwshi tarawlar.

Ipoteka (grekshe «hypothek» — girew) — ssuda alıw maqsetinde kóshpes mülkti girewge qoyıw.

Kliring (inglisshe «clearing», «clear» — tazalaw, anıqlastırıw) — tovarlar, qımbat baha qaǵazlar, xızmetler ushın ózara minnetleme hám talaplardı esapqa alǵan halda naq pulsız esap-kitap etiw.

Koncern — óndiristiń diversifikaciyası tiykarında qalıplesetuǵın kóp tarmaqlı kárxana.

Kotirovka — (francuzcha «coter» — nómerlew, belgilew) — birjada shet el valyutaları, qımbat baha qaǵazlar kursın yamasa tovarlar bahasın belgilew.

Lizing — mashina, áspab-úskene, transport quralları, óndiris qurılımların ijáraǵa alıw.

Likvidlik (latınsha «liquidus» — suıyq, aǵıwshı) — hártúrli kárxanalar, birlespeler, firmalar hám banklerdiń óz tólew minnetlemelerin orınlay alıw imkánıyatı.

Baha — tovar qunınıń pul forması, bazar ekonomikasında jámiyetlik xojalıq mexanizmi ámel etiwshi ekonomikalıq qural.

Bahanıń payda bolıwı — bahalardıń qáliplesip barıwı hám qaytadan ózgerip turıwı, bahalar proporciyasınıń júzege keliwi.

Franko baha — tovardı qarıydarǵa jetkerip beriwdi óz ishine alǵan kótere sawda bahası.

Netto qarız — mámlekettiń sırtqı qarızı.

Polis — jeke yaki milliy qamsızlandırıw shártnaması dúzilgen hújjet.

Rentabellik (nemecshe «rentable» — paydalı dáramat) — tarmaq yaki kárxanalardıń payda alıp islewi, payda alıw dárejesin belgilewshi kórsetkish.

Saldo — belgili waqıt aralıǵında pul túsimleri hám qárejetler arasındaqı parqı.

Salıq norması — salıq obyektiniń belgili birliklerine óndiriletuǵın salıq muǵdarı.

Salıq sisteması — belgili bir sharayatta mámleket paydasına óndiriletuǵın salıqlar túri kompleksi.

Stagfliciya — ekonomikanıń hám turaqlı, hám krizislik penen súwretleniwshi halatı.

Subsiya — mámleket byudjeti esabınan kárxanalar, mákemeler hám shet el mámleketlerine beriletuǵın qarjılar.

Ózine túser baha — kárxananıń ónim islep shıǵarıw hám satıw qárejetleriniń puldaǵı korinisi.

Kommerciya sırı — óndiris hám sawda-satıqtıń tek ǵana qatnasıwshılardı belgili bolǵan hám basqalardı járiya etilmeytuǵın maǵlıwmatları.

Tovar — bazarda aldı-sattı arqalı almasıratıluǵın miynet nátiyjesi.

Tovar belgisi — kárxana tovarlarına qoyılatuǵın hám onı basqa firmalar ónimlerinen ajratıwshı belgileri.

Payda — qosımsha ónimniń pul forması.

Fondlar ushın tólem — kárxananıń dáramat yamasa paydasınan mámleket byudjetine óndiris fondları muǵdarına qarap beriletuǵın tólem.

Xolding kompaniya — kárxanalar, bankler, firmalardı qadaǵalaw hám háreketin baqlap barıw ushın olardıń akciyalarınıń qadaǵalaw paketine iyelik etiwshi kompaniya.

Emissiya — aylanısqa pul hám qımbat bahalı qaǵazlar shıǵarıw.

Erkin sawda aymaqları — mámlekettiń salıq tólewde arnawlı jeńillik tártibi háreket etetuǵın ayırım aymaqları.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR

1. 2017 — 2021-jillarda Ózbekstan Respublikasın rawajlandırıwdıń bes tiykarǵı baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası. Tashkent, 2017-j
2. B. X. Rahimov, E. A. Shomirzaev, S. T. Qosimova, A. S. Grisenko, E. U. Muxibov. «Shahar qurılıshı va xo‘jaligi iqtisodiyoti». Tashkent, 2010-y.
3. О. И. Волков, О. В. Девятнин. «Экономика предприятия (фирмы)». М.Инфра. 2006г.
4. В. М. Семенов. Экономика предприятия. Москва 2006 г.
5. Г. З. Суша. Экономика предприятия. М., 2002 г.
6. В. Н. Смагин. Экономика предприятия. М., 2006 г.
7. О. В. Волков, В. К. Складенко. «Экономика предприятия». М.: Инфра — М., 2006г.
8. Л. М. Чистов. Экономика строительстве. Москва, Санкт-Петербург, 2003 г.
9. И. С. Стеканов. Экономика строительстве. М.: 2002 г.
10. В. В. Костюченко, Д. О. Кудинов. «Организация, планирование и управление в строительстве». Ростов на Дону, Феникс.: 2006 г.
11. Ли Лопатников. Экономика — математический словарь. М.: Наука, 1987 г.
12. N.Ulmasov, Tuxliyev. “Bozor iqtisodiyoti”, T.,—1991-y.
13. www.gov.uz

MAZMUNÍ

Kirisiw.....	3
--------------	---

I BAP. QURÍLÍSTA INVESTICIYALÍQ JOYBARLAR HÁM KAPITAL QOYÍLMALAR NÁTIYJELILIGI

1.1. Investiciya hám kapital qoyılmalar mazmunı	7
1.2. Kapital qoyılmaların dúzilisi	10
1.3. Investiciyalıq joybardıń ekonomikalıq nátiyjeliligin anıqlaw metodları.....	11
1.4. Investiciyalıq joybardıń jámiyetlik hám kommerciyalıq xızmettegi nátiyjeliligi	20
1.5. Ulıwma nátiyjeli maqsetler kórsetkishleri	22
1.6 Maqsetlerdi támiyinlewshi kórsetkishler.....	24

II BAP. QURÍLÍSTA BAHÁ BELGILEW HÁM SMETA BAHASÍ

2.1. Baha belgilew princpleri hám onı jetilistiriw.....	30
2.2. Bahanıń roli qağıydaları.....	32
2.3. Smetalı normalawdıń wazıypaları hám qağıydaları.....	32
2.4. Smeta normaları hám onıń sisteması	34
2.5. Qurılısta smetalı normalaw tiykarları.....	37

III BAP. QALA QURÍLÍSÍ HÁM XOJALÍGÍ KÁRXANALARÍNÍN TIYKARGÍ HÁM AYLÁNÍS FONDLARÍ

3.1 Qala imaratlar hám qurılmalar fondı sıpatlaması.....	39
3.2.Kárxanalardıń óndiris fondları, olardıń quramı hám dúzilisi	40
3.3. Tiykargı óndiris fondlarınıń eskiriwi hám amortizaciyası.....	42
3.4. Tiykargı óndiris fondlarınan paydalanıw nátiyjeliligin asırıw.....	46
3.5. Qurılıs shólkemleriniń aylanıs fondları	48
3.6. Aylanıs qarjıları muǵdarı	51
3.7. Aylanıs qarjılarınan paydalanıw nátiyjeliligi	52

IV BAP. QURÍLÍSTA PAYDA, RENTABELLIK HÁM ÓZINE TÚSER BAHÁ

4.1. Payda túsimi (kategoriyası).....	55
4.2. Qurılıs shólkeminiń rentabelligi	57
4.3. Qurılısta ózine túser baha.....	58

V BAP. INJENERLIK ÁSBAP-ÚSKENELER SISTEMASÍNAN PAYDALANÍW EKONOMIKASÍ

5.1. Qala hám injenerlik infrastrukturalar	66
--	----

5.2. Injenerlik infrastruktura mákemelerinde xojalıq esabatı.....	70
5.3. Suw tarmağı hám kanalizaciya kárxanalarınıń ekonomikası	74
5.4. Íssılıq energiyası hám gaz xojalıqları kárxanalarınıń ekonomikası ...	79
5.5. Hártúrli maqsetler ushın qurılğan imaratlarda injenerlik sistemalardan paydalanıw ekonomikası	84

VI BAP. TÁWEKELSHILIK (RISK)LERDI BASQARÍW HÁM ONÍ BAHALAW

6.1. Bazar hám táwekelshilik	92
6.2. Táwekelshilikke bolğan qatnas.....	94
6.3 Táwekelshilikti páseyttiriw jolları	95
6.4. Táwekelshilikti basqarıw	100
6.5. Táwekelshilikti bahalaw	103
6.6. Firmanıń finanslıq jaǵdayın analiz etiw tiykarında táwekelshilik dárejesin salıstırmalı bahalaw	106

VII BAP. REJELESTIRIW TIYKARLARÍ

7.1. Rejelestiriw wazıypalarınń áhmiyeti	109
7.2. Strategiyalıq rejelestiriw	110
7.3. Turaqlı rejelestiriw.....	111
7.4. Biznes rejeniń roli hám áhmiyeti.....	117
7.5 Biznes rejeniń mazmunı	117

VIII BAP. QALA QURÍLÍSÍ HÁM XOJALÍĞINDA BAZAR EKONOMIKASÍ

8.1. Bazar qatnasıqlarınıń ekonomikadaǵı roli	121
8.2. Makro hám mikroekonomika	121
8.3. Ekonomikalıq sistemanıń túrleri.....	122
8.4. Tutınıwshılar dáramatları	122
8.5. Jamǵarmalardıń saqlanıwı	123
8.6. Tutınıwshılardıń qárezetleri.....	124
8.7. Kárxanada talap hám oǵan tásir etiwshi faktorlar	126
8.8. Paydalılıq hám talap.....	130
8.9. Usınıs hám oǵan tásir etiwshi tiykarǵı faktorlardıń analizi.....	135
8.10. Usınıs hám ónimdarlıqtıń páseyiwi nızamlıǵı	138
8.11. Talap hám usınıs teńligi.....	140
8.12. Isbilermenlikti qarǵı menen támiyinlew	145
8.13. Básekilik haqqında túsiniq.....	150
8.14. Óndiris hám marketing tiykarları.....	153
8.15. Marketingtiń sociallıq tiykarları.....	162

171

**Rustam Nawrızbayevich Eshniyazov,
Iskander Perdebayevich Najimov**

QALA QURÍLÍŚÍ HÁM XOJALÍĠÍ EKONOMIKASÍ

Oqıw qollanba

Tashkent — «Fan va texnologiya» — 2018

Muharrir:	A.Abduraimova
Tex. muharrir:	A.Moydinov
Musavvir:	F.Tishabayev.
Musahhih:	M.Rustamov
Kompyuterda sahifalovchi:	N.Raxmatullayeva

**Nashr.lits. AIN№149, 14.08.09. Bosishga ruxsat etildi 13.11.2018.
Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garniturası. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 11,0. Nashriyot bosma tabog‘i 10,75.
Tiraji 200. Buyurtma № 450.**

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» da chop etildi.
100066, Toshkent sh., Olmazor ko‘chasi, 171-uy.**